

ТАҲСИЛОТИ ОЛЙ

О. КАРИМЗОДА

ТАЪРИХИ

АФКОРИ ИҚТИСОДӢ

ОБЛОҲАЗАР ҚАРИМЗОДА

**ТАЪРИХИ
АҲКОРИ
ИҚТИСОДИ**

(ҚИСМИ АВВАЛ)

Душанбе
«ЭР-граф»
2012

Муқарризон:

*доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор,
узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон*
ИСЛОМОВ С.И.

Номзоди илмҳои иқтисодӣ, профессор
ИСОМАТОВ Б.И.

Каримзода Облоназар

К-32 Таърихи афкори иқтисодӣ (қисми аввал). – Душанбе:
«ЭР-граф», 2012. - 188 с.

Таърихи афкори иқтисодӣ илми мустақил буда, моҳияту мазмуни асосии онро омузиш ва тадқиқоти таърихи афкори иқтисодӣ аз пайдоиши аввалин андеша, панду ҳикмат ва ақидаҳои иқтисодӣ то афкори иқтисодии илмӣ мукамали имрӯзӣ ташкил медиҳад. Ин имконият медиҳад, ки на танҳо пайдоиш, инчунин самтҳои асосии таҳаввулоти илми иқтисод, тақмили тағйирёбии ҷанбаҳои он, боҳамалоқамандии назарияи иқтисодӣ ва сиёсати иқтисодӣ фаҳмида шавад ва масъалаҳои ҷорӣ стратегӣ инкишофи иқтисодӣ ҳаллу фасли оқилонаро самараноки худро ёбанд.

Китоб барои донишҷӯёни мактабҳои олӣ: бакалаврҳо ва магистрантҳо, инчунин мутахассисони илми иқтисодӣ ва ҷамаи омузандагон назария ва амалияи иқтисодӣ пешкаш карда мешавад.

БАРНОМАИ НАМУНАВӢ АЗ ФАНИ «ТАЪРИХИ АФКОРИ ИҚТИСОДӢ»

МУҚАДДИМА, МАЪМУН ВА ВАЗИФАҲОИ ФАН

Маъмуни таърихи афкори иқтисодӣ. Мақсад ва вазифаҳои он. Аҳамияти амалии ин илм. Хосияти таърихии афкори иқтисодӣ. Марҳалаҳои асосии инкишофи афкори иқтисодӣ.

Пайдоиши назарияи иқтисодӣ. Мактаб ва таълимотҳои гуногун. Муттасилии ақида ва назарияҳо. Алоқамандии таълимотҳои кунунӣ бо ақидаҳои пештараи иқтисодӣ. Тасвири донишҳои иқтисодӣ дар осори ниёгон.

Падидаҳои нав дар инкишофи назарияи иқтисодӣ дар замони ҳозира. Аҳамияти омӯзиши таърихи афкори иқтисодӣ дар азҳудкунии эҷодкоронаи назарияи иқтисодӣ.

МАВЗУӢ 1.

АФКОРИ ИҚТИСОДИИ ДУНӢИ ҚАДИМ

Афкори иқтисодӣ чун шакли тасавуроти ҷараёнҳои тараққиёти ҷамъиятӣ. Ташаккули мафкураи иқтисодӣ. Ақидаҳои иқтисодӣ дар Шарқи Бостон. Авастро – мероси маданӣ ва таърихии мардуми ориёинаҷод.

Қонунҳои Хаммурапӣ дар Вавилон оид ба ҳифзи моликияти хусусӣ.

Афкори иқтисодӣ дар Чини Қадим. Инкишофи хунармандӣ ва зироаткорӣ. Муносибатҳои молиқу пулӣ. Конфутсион. Китоби «Гуан-сизи».

Афкори иқтисодӣ дар Ҳиндустони Қадим. «Артхашастра» - ёдгории бузургтарини афкори ҷамъиятии Ҳиндустон. Инъикоси «арзиши чизҳо», «рӯзи кор», «нархи бозорӣ» дар он.

Панду ҳикматҳои иқтисодӣ дар Эрон, Миср ва Осиёи Марказӣ.

Афкори иқтисодии Юнони Қадим. Ғояҳои иқтисодӣ дар асарҳои Ксенофонт, Афлотун ва Арасту. Пайдоиши мафҳуми «иқтисодиёт». Иқтисодиёт ва Хрематистика.

Ақидаҳои иқтисодӣ дар Рими Қадим.

МАВЗҶИ 2.

ТАСВИРИ АҚИДАҶОИ ИҚТИСОДИ ДАР ИСЛОМ ВА ПАНДНОМАҶОИ АСРИМИЁНАГӢ

Мероси панду ахлоқӣ, адабӣ ва фарҳангиву ғоявӣ дар пандномаҳои ниёгон.

Баёни мавзӯти иқтисодӣ дар Қуръони Мачид ва ҳадисҳо. Ҳикмат дар бораи моликият ва истифодаи он. Фарқи байни ҳалолу ҳаром ва поку нопок. Додани закот (андоз). Шуглварзӣ ва заҳматкашӣ. Даъват ба нақӯкорӣ. Истеҳсоли неъматҳои моддӣ ва қонеъ гардонидани талабот.

«Қобуснома»-и У. Кайковус яке аз пандномаҳои аввалини асримиинагӣ. Тасвири масъалаҳои иқтисодӣ дар он. Баёни фазилатҳои хуби инсонӣ, некиву нақӯкорӣ, ҳиматбаландиву сариштакорӣ. Омӯзиши касбу ҳунар. Ташкили хоҷагии хонагӣ. Тарзу усулҳои тиҷорат. Харидани манзил ва замин. Чамъ овардани мол, нигоҳ доштани амонат. Насиҳат дар хусуси тақсими даромад, андӯхти амвол ва маблаг.

Баёни масъалаҳои иқтисодӣ дар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк. Тасвири ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ, масъалаҳои хоҷагидорӣ, давлатдорӣ сиёсатмадорӣ. Насиҳат оид ба адлу инсоф, илму маърифатпарварӣ. Муносибатҳои бозаргонӣ, пурқардани ҳазина. Ҳисобу китоби дахлу харҷ дар «Сиёсатнома».

Тасвири тиҷорат дар «Футувватномаи султонӣ»-и Кошифӣ. Таълимоти ахлоқии баробарӣ хайрхоҳӣ, кӯмакрасонӣ, дастгирии фақирон. Одобӣ хариду фуруш. Васфи меҳнат, фаъолияти истеҳсолӣ ҳамчун қисми таркибии тарбияи ахлоқӣ.

МАВЗЎИ 3.

ИНЪИКОСИ АФКОРИ ИҚТИСОДӢ ДАР ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ АСРИМИЁНАГИИ МАШРИҚЗАМИН

Мутафаккирони машҳури машриқзамин. Шарҳи умумии асарҳои онҳо.

Тасвири ақидаҳои иқтисодӣ дар асарҳои Закариён Розӣ. «Тибби рӯҳонӣ». Ақидаҳо дар бораи тақсимоли меҳнат, истеҳсолоти моддӣ, фаъолияти меҳнати шахс, маҳкум кардани истисмор, раванқ додани мубодилаи мол, захира кардани амвол, касбу хунармандӣ.

Инъикоси ҳикмат ва афкори иқтисодӣ дар асарҳои Абӯалӣ ибни Сино. Асарҳои Ибни Сино «Тадбири манзил», «Донишнома». Иштироки омма дар истеҳсоли неъматҳои моддӣ. Робита ва ҳамбастагии мутақобила дар истеҳсолот. Ба табақаҳо ҷудо кардани аъзои ҷамъият. Соҳиби сарват шудан ва истифодабарии он.

Абӯрайҳони Берунӣ – бунёдгузори истилоҳоти илмии форсии тоҷикӣ. Андешаҳои иҷтимоӣ иқтисодии ӯ. Омӯзиши сарватҳои табиӣ. Тасвири меҳнат чун воситаи ҳаётгузаронӣ. Ақида дар бораи пайдоиш ва вазифаҳои пул. Тилло чун андозаи муайянкунандаи нарх. Таносуби муомилоти тилло ва нуқра.

Баёни ақидаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ дар «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ. Тақсимоли меҳнат ва маҳсулгардонии кишварҳо. Ақида дар хусуси фаъолияти тоҷирӣ, андухт, дахлу харҷ, истеҳсоли неъматҳои моддӣ, гун кардани мол, андозситонӣ, маблағгузорӣ.

Ақидаҳои иқтисодии ибни Ҳалдун. Меҳнат – ҳамчун манбаъи сарват. Андеша дар бораи ҳосилнокии меҳнат. Муносибатҳои молию пулӣ, арзиш. Таълимот роҷеъ ба бозор ва нархгузорӣ, арзиши истеъмолӣ ва меҳнати онро ба вучудоваранда. Ақидаҳои Саъдӣ оид ба зироаткорӣ, хунармандӣ ва тичорат. Молиёт ва андозситонӣ.

МАВЗҶИ 4.

МЕРКАНТИЛИЗМ – РАВНЯИ АВВАЛИНИ ТАШАККУЛҶИИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

Меркантилизм – мактаби нахустини назарияи иқтисодӣ. Заминаи ташаккули мактаби меркантилистӣ. Мазмун, моҳият ва услуби мактаби меркантилистин афкори иқтисодӣ. Принсипҳои илмии ҷаҳонбинии меркантилистон.

Хусусиятҳои меркантилизм дар мамлакатҳои алоҳида: Итолиё, Фаронса, Инглистон, Русия.

Намояндагони машҳуртарини мактаби меркантилистӣ ва асарҳои онҳо. А. Монкретъен. «Рисолаи иқтисоди сиёсӣ». У. Стаффорд, Томас Мен, Ордин – Нашокин А.Л., Посошков И.Т. «Китоб дар бораи ноқисӣ ва сарват».

Марҳалаҳои инкишофи меркантилизм. Хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо. Назарияи «тарози пулӣ» ва «тарози савдо».

Таъсири меркантилизм ба ақидаҳои минбаъдаи иқтисодӣ. Аҳамияти таърихии меркантилизм.

МАВЗҶИ 5.

МАКТАБИ ФИЗИОКРАТҶО. АВВАЛИН ТАДҚИҚОТҶОИ ИЛМИИ СОҶАИ ИСТЕҶСОЛОТИ ҶАМЪИЯТӢ

Ташаккули таълимоти иқтисодии физиократҷо. Моҳияти равияи физиократӣ. Таълимот оид ба нақши муайянкунанда бозидани соҳаи кишоварзӣ.

Ф. Кенэ – асосгузори таълимоти физиократӣ. Назарияи сармоя. Маҳсулоти соф. Таълимот дар бораи «тартиботи табиӣ». Таҳлили такрористеҳсол дар «Ҷадвали иқтисодӣ». Ба се синф тақсим кардани ҷамъият. Физиократҷо бар зидди даҳолати давлат ба иқтисодиёт.

Таълимоти иқтисодии А. Тюрго. Асари «Мулоҳизаҳо оид ба ташкил ва тақсими сарват». Назарияи пул, арзиш, даромад. Ақидаҳо дар бораи андуҳти сармоя.

Нақши таълимоти физиократӣ дар таърихи афкори иқтисодӣ.

МАВЗЎИ 6. ПАЙДОИШИ ИҚТИСОДИ СИЁСИИ КЛАССИКӢ. (ПУРРА ТАШАККУЛӢБИИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИ ҲАМЧУН ИЛМ)

Шароитҳои таърихии падоиши мактаби иқтисоди сиёсии классикӣ.

Ақидаҳои иқтисодии У. Петти. Асарҳои. «Арифметикаи сиёсӣ» ва «Рисола дар бораи андозҳо ва пардохтҳо». П. Буагильбер – асосгузори иқтисоди сиёсӣ дар Фаронса. Б. Франклин ҳимоякунандаи ақидаҳои У. Петти дар Америко.

А. Смит – асосгузори иқтисоди сиёсии классикӣ. «Тадқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо». А. Смит дар бораи манбаҳои афзоиши сарват. Қонунҳои иқтисодӣ ва «дасти ноаён». Таълимот дар бораи тақсими меҳнат, муомилоти пул. Шарҳ ва маънидоди арзиш. Назарияи сармоя ва таркиби он. Ташаккулёбии назарияи иқтисодӣ чун низоми илмӣ.

Такмили минбаъдаи назарияи иқтисодӣ дар асарҳои Д. Рикардо. Китоби ӯ «Ибтидои иқтисоди сиёсӣ ва андозбандӣ». Инкишофи назарияи меҳнати арзиш. Масъалҳои тақсими даромадҳо. Назарияи рента. Ҷараёни (динамикаи) музди меҳнат ва ғоида. Назарияи сармоя ва тақрористеҳсол. Назарияи тичорати хориҷии А. Смит ва Д. Рикардо: таълимот дар бораи афзолияти мутлақ ва нисбӣ.

МАВЗЎИ 7. ТАСВИРИ ИҚТИСОДИ СИЁСИИ КЛАССИКӢ ДАР АСАРҲОИ ИҚТИСОДЧИЁНИ АСРИ XIX

Мактаб ва равияҳои иқтисоди сиёсӣ пас аз ғайолияти классикон.

Ақидаҳои иқтисодии Ж.Б. Сэй. Мазмуни «Рисолаи иқтисоди сиёсӣ» ва китоби шашчилдаи «Курси иқтисоди сиёсӣ». Назарияи се омил. Се намуди даромад. «Қонуни Сэй». Назарияи арзиш, даромад. Назарияи Сэй оид ба тақрористеҳсол.

Таълимоти иқтисодии Т. Мальтус. «Тачриба роҷеъ ба қонуни нуфус». «Ибтидои иқтисоди сиёсӣ». Т. Мальтус дар бо-

раи мавзӯи иқтисоди сиёсӣ. Таълимоти нуфус. Назарияи арзиш ва даромад.

Ақидаҳои иқтисодии Чеймс Милль. Асари ӯ «Унсурҳои иқтисоди сиёсӣ». Чон Мак – Куллоҳ ва асари ӯ «Ибтидои иқтисоди сиёсӣ».

Ақидаҳои иқтисодии С. Сисмондӣ. Сисмондӣ дар бораи мавзӯи иқтисоди сиёсӣ. Масъалаи бозор ва муомилоти маҳсулоти истеҳсолшуда. Таълимот дар бораи бӯҳронҳои доимии иқтисодӣ. Рақобати озод ва оқибатҳои он. Сисмондӣ дар бораи даҳолати давлат ба иқтисодиёт.

Чон Стюарт Милл ва асари ӯ «Асосҳои иқтисоди сиёсӣ». Таълимоти Ч. С. Милль дар бораи истеҳсолот, тақсимот ва муомилот. Назарияи арзиш. Меҳнати маҳсулдиҳанда ва ғайримаҳсулдиҳанда. Назарияи сармоя. Фоида, рента, музди кор.

Н. У. Сениор ва китоби ӯ «Ибтидои асосии иқтисоди сиёсӣ».

Ақидаҳои иқтисодии Ф. Бастиа. Асари ӯ «Мувофиқаи иқтисодӣ».

МАВЗҶИ 8.

ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ МАРКСИСТӢ

К. Маркс ва Ф. Энгельс - асосгузори таълимоти марксистӣ. Асарҳои иқтисодии К. Маркс ва Ф. Энгельс дар солҳои 40-уми асри XIX. Ибтидои ташаккули иқтисоди сиёсии марксистӣ. Таҳияи асосҳои иқтисодии назарияи марксистӣ. Таълимот дар бораи дарки материалистии таърих.

Арзи вучуд кардани низоми иқтисоди сиёсии К. Маркс. Асари ӯ «Оид ба танқиди иқтисоди сиёсӣ». Масъалаҳои назарияи мол ва пул. Таҳлили умумии сармоя.

Марҳалаи нави ташаккули назарияи иқтисодии К. Маркс. Таърихи навиштан, мазмун, таркиб ва масъалаҳои асосии ҷилдҳои I, II ва III-юми «Капитал». Асоси таълимоти К. Маркс. Ду кашфиёти калонтарини илмии К. Маркс. Назарияи сармоя. Назарияи музди кор. Таълимот дар бораи арзиши

изофа. Инкишофи назарияи такрористеҳсол ва андӯхти сармоя. Кашфиёти таърихи афкори иқтисодӣ дар ҷилди чаҳоруми «Капитал»-и К. Маркс.

Инкишофи таълимоти иқтисодии марксистӣ дар асарҳои Ф. Энгелс ва В. И. Ленин. Нақш ва мақоми асари «Анти-Дюринг»-и Ф. Энгелс ва «Империализм – ҳамчун дараҷаи олии капитализм»-и В. И. Ленин дар инкишофи таълимоти марксистӣ.

МАВЗҶИ 9. МАКТАБИ ИҚТИСОДИИ АВСТРИЯГӢ. НАЗАРИЯИ МАНФИАТНОКИИ ИНТИҲОӢ

Мактаби австриягӣ дар иқтисодӣ сиёсӣ. Намояндагони ин мактаб – К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. Моҳияти назарияи манфиатнокии интиҳоӣ. Назарияи нархгузорӣ.

Таълимоти иқтисодии Карл Менгер. Китоби ӯ «Асоси иқтисоди сиёсӣ». Назарияи арзиш. Назарияи неъматҳои қатори поёнӣ ва баландтарин. Назарияи даромад. Назарияи муомилот.

Ақидаҳои иқтисодии Е. Бем – Баверк. Нуктаи назари субъективӣ равоии (психологӣ) арзиш ва нархи мол. Баҳои манфиатнокии мол. Манфиатнокии неъматҳо ва рафтори истеъмолкунандагон. Е. Бем –Баверк дар бораи фоиз ва сармоя.

Ақидаҳои иқтисодии Фридрих Визер. «Қонуни харочоти истеҳсолот». Назарияи харочоти субъективӣ ва объективӣ.

Қонунҳои Г. Госсен. Таҳлили талаботи истеъмоли.

МАВЗҶИ 10. ТАШАККУЛӢИ САМТИ НЕОКЛАССИКИИ АФКОРИ ИҚТИСОДӢ

Хусусиятҳои махсуси мактаби неоклассикӣ.

А. Маршалл – асосгузори «Экономикс». Асари «Принсипҳои экономикс». А. Маршалл дар бораи алоқаи тақлифот ва талабот. Назарияи арзиш ва нарх. Назарияи «нархҳои

мувозинатӣ». А. Маршалл дар бораи алокаи байни нарх, тақлифот ва талабот. Таълимот оид ба даромад, фоизи сармоя, музди кор. Назарияи «чандирии талабот» ва омилҳои муайянкунандаи он. Меъёри хароҷотҳои доимӣ ва тағйирёбандаи А. Маршалл.

Ч.Б.Кларк – асосгузори «мактаби амрикоӣ»-и маржинализм. Мазмуни илми иқтисод дар асрҳои Ч. Б. Кларк «Фалсафаи сарват» ва «Тақсимооти сарват». «Қонуни ҳосилнокии интиҳӣ».

Таълимоти иқтисодии Л. Вальрас. Тамсилаи мувозинати иқтисодии умумӣ. Бозори омилҳои истеҳсолот.

В. Парето – намояндаи машҳури итолиёвии назарияи иқтисодии неоклассикӣ. Асарҳои ӯ «Курси иқтисоди сиёсӣ», «Таълимоти иқтисоди сиёсӣ». В. Парето дар бораи замина ва омилҳои мувозинати макроиқтисод. Ақидаи манфиатнокии ҷамъиятии В. Парето.

МАВЗҶӢ 11.

РАВИАИ ТАЪРИХӢ ВА ИНСТИТУТСИОНАЛИЗМ

Саҳми мактаби таърихӣ дар инкишофи назарияи иқтисодӣ. Ф. Лист ва асари ӯ «Низоми миллии иқтисоди сиёсӣ». Асоснок кардани се ақидаи муфид: назарияи қувваҳои истеҳсолкунанда, назарияи пешрафти иқтисодӣ ва протекционизми давлатӣ. Мактаби ҷавони таърихӣ. Г. Шмоллер, Л. Брентано, В. Зомбарт. Асоснок кардани нақши ба танзимдарории давлатӣ – ҳуқуқӣ. М. Вебер ва асри ӯ «Ахлоқи протестанти ва руҳияи сармоядорӣ».

Институтсионализм. Назарияи ислоҳотии намояндагони институтсионализм. Т. Веблен – асосгузори институтсионализм. Асари Т. Веблен «Назарияи синфи бекор». «Самараи Веблен».

У. Митчелл дар бораи назарияи сиклҳо. Ҳиссаи У. Митчелл дар самти институтсионалии афкори иқтисодӣ. Асари ӯ «Давраҳои иқтисодӣ: Масъала ва гузориши он». Таълимот дар бораи ҳисоб кардани маҳсулоти миллий.

Нақши институтсионализм дар инкишофи илми иқтисодӣ. Институтсионализми замони ҳозира. Ч. Гелбрейт. Мақсадҳои ҷамъиятӣ ва асоси истехсолот. Нақши сохтори технологӣ дар пешрафти ҷамъият.

МАВЗУИ 12. НАЗАРИЯИ МУВОЗИНАТИ УМУМӢ ВА ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИӢ

Моҳияти назарияи мувозиноти умумӣ. Л. Вальрас – кашфиётчи намоёни мувозинати умумии бозор. Асари ӯ «Унсурҳои иқтисоди сиёсии соф». Тамсилаи риёзии мувозинати умумии иқтисодӣ. Ду гурӯҳи субъектҳои иқтисодии истехсолот. Хоҷагии хонагӣ. Моликони омилҳои истехсолот.

Ақидаҳои иқтисодии Й. Шумпетер. Моҳияти «Назарияи инкишофи иқтисодӣ». Омилҳои дохилии тараққиёти иқтисодӣ. Ақидаи Й. Шумпетер оид ба фаъолияти соҳибкорӣ. Мафҳумҳои «рақобати пурсамар» ва «инҳисори пурсамар».

Таҳаввулоти назарияи ғоида ва соҳибкорӣ. Р. Кантильон дар бораи соҳибкорӣ ва ғоидаи соҳибкорӣ.

Ф. Хайек – тарафдори озодии иқтисодӣ, маҳдудгардони даҳолати давлат ба иқтисодиёт.

МАВЗУИ 13. НАЗАРИЯИ БОЗОРИ РАҚОБАТИ НОКОМИЛ

Таҳлили ҷараёни монополикунонии иқтисодиёт дар равияҳои гуногуни назарияи иқтисодӣ. Китоби Р. Гильфердинг «Сармояи молиявӣ». Асари В. И. Ленин «Имперализм, ҳамчун дараҷаи олии капитализм».

Назарияи рақобати инҳисории Э. Чемберлин. Моҳияти инҳисор ва рақобати инҳисорӣ. Бозори рақобати нокомил. Назарияи «дифференсиатсияи маҳсулот». Ақидаҳои омилҳои гайринархӣ рақобат. Таълимоти хароҷоти истехсолот ва муомилот. Аҳамияти таърихии назарияи рақобати инҳисории Э. Чемберлин.

Ч. Робинсон ва асри ӯ «Назарияи иқтисодии рақобати нокомил». Моҳияти рақобати нокомил. Тафовути шароитҳои рақобати комил ва нокомил.

Тасвири назарияи бозори рақобати нокомил дар адабиёти иқтисодии замони ҳозира.

МАВЗҶИ 14.

ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ ҶОН КЕЙНС ВА КЕЙНСГАРОИИ НАВ

Ҷон Кейнс – асосгузори ақидаҳои нави иқтисодӣ. Тамсилаи макроиқтисодии Ҷ. Кейнс. Мазмуни асари Ҷ. Кейнс «Назарияи умумии шуглварзӣ, фоиз ва пул».

Назарияи «талаботи самаранок». Шугл ва бекорӣ, нарх ва таваррум дар таълимоти Ҷ. Кейнс.

Ҷ. Кейнс дар бораи тадбирҳои давлатии танзими иқтисодиёт. Механизми танзими иқтисодиёти миллӣ. Танзими талабот тавассути буҷет. Назарияи майли интиҳой ба истеъмол.

Ба самти асосии назарияи иқтисодӣ табдил ёфтани кейнсгарӣ.

Барномаи иқтисодии Ҷ. Кейнс ва нуқтаҳои асосии он. Тамсилаи танзими давлатии кейнсгарии нав. Хусусиятҳои назарияи рушди иқтисодии кейнсгарии нав.

Назарияи рушди иқтисодии Р. Харрод ва Е. Домар.

МАВЗҶИ 15.

НЕОЛИБЕРАЛИЗМ ВА НАЗАРИЯҶОИ НЕОКЛАССИКИИ ҶОЗИРА

Мақтаби либерализми нав дар Олмон, Амрико ва Ингистон.

В. Ойкен дар бораи намудҳои «низоми иқтисодӣ». Асари ӯ «Асоси иқтисодиёти миллӣ». Нақши неолиберализм дар назария ва амалияи танзими давлатии иқтисодиёт.

Таълимоти «хочагии бозори иҷтимоӣ». Л. Эрхард ва нақши ӯ дар амалисохтани ақидаҳои неолибералӣ. «Неқӯаҳволи ба-рои ҳама».

Таълимоти иқтисодии Л. Мизес. «Иқтисоди сиёсӣ. Назарияи савдо ва хочагидорӣ». Назарияи Ф. Хайек оид ба иқтисоди озоди бозорӣ.

Монетаризм. Назарияи монетаристии М. Фридмен. Назарияи даромад. Сикл, таваррум ва бекорӣ.

Сиёсати иқтисодии монетаризм.

Тамсилаҳои рушди иқтисодӣ.

Синтези неоклассикии П. Самуэльсон. Китоби ӯ «Экономикс».

Назарияи иқтисодии таклифот.

Дигар назарияҳои неоклассикии ҳозира.

МАВЗУИ 16.

ТАЪЛИМОТИ ИСЛОҲОТҲОИ ИҚТИСОДИ ВА НАЗАРИЯҲОИ ИҚТИСОДИИ ДАВРАИ ТАШАККУЛҒИИ ИҚТИСОДИ БОЗОРӢ

Таҳия ва асоснок кардани назариявии сиёсати ҳозираи иқтисодӣ. Баҳсу мунозираҳои илмӣ роҷеъ ба ислоҳоти иқтисодӣ. Барномаҳои давраи ташаккулғии иқтисоди бозорӣ. Тамсилаҳои тараққиёти иқтисодию иҷтимоӣ.

Тамсилаҳои назариявии ислоҳоти иқтисодӣ. Масъалаҳои устувор гардонидани иқтисодиёт. Дигаргунсозии таркибии иқтисодиёти миллӣ. Пайдарҳамӣ дар гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ ва ҳалли масъалаҳои аввалиндараҷа. Масъалаи ба ҳам алоқамандии танзими бозорӣ ва давлатӣ дар раванди ислоҳоти иқтисодӣ. Ислоҳоти бахши молиявии иқтисодиёт. Ислоҳоти соҳаи иҷтимоӣ. Асосҳои сиёсати иҷтимоӣ. Ба вучуд овардан ва инкишоф додани муҳити ҳамгирии иқтисодиёти миллӣ бо хочагии умумичаҳонӣ.

ТАҚСИМИ СОАТҲОИ ДАРСИ

тибқи барномаи намунавӣ аз фанни Таърихи афкори иқтисодӣ

№	Номгуи мавзӯҳо	Тақсими соатҳо аз рӯи мавзӯи барномаи таълимӣ					
		4 кредит			2 кредит		
		лек-сия	ама-ли	КМРУ	лек-сия	ама-ли	КМРУ
	Муқаддима. Мазмун ва вазифаҳои фанни «Таърихи афкори иқтисодӣ»	1	-	-	1	-	-
1	Афкори иқтисодии Дунён Қадим	1	-	2	1	-	-
2	Тасвири ақидаҳои иқтисодӣ дар ислом ва дар пандномаҳои асримиёнагӣ	1	1	2	1	-	1
3	Инъикоси афкори иқтисодӣ дар осори мутафаккирони асримиёнагии машриқзамин	1	1	2	1	1	-
4	Меркантилизм – равияи аввалин ташаккули назарияи иқтисодӣ	1	1	2	1	-	1
5	Мақтаби физиократҳо. Аввалин тадқиқотҳои илмӣ соҳаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ	1	1	2	1	-	1
6	Пайдоиши иқтисоди сиёсии классикӣ. Ташаккули пурраи назарияи иқтисодӣ ҳамчун илм	1	1	2	1	1	-
7	Таълимоти иқтисодии марксистӣ	1	1	2	1	1	1

8	Тасвири иқтисоди сиё- сии классикӣ дар асарҳои иқтисодчиёни асри XIX	1	1	2	1	-	1
9	Мақтаби иқтисодии австриягӣ. Назарияи манфи- атнокии интиҳой	1	1	2	1	1	-
10	Ташаккулёбии самти нео- классикии афкори иқтисодӣ	1	1	2	1	1	-
11	Равияи таърихӣ ва инсти- тутсионализм	1	1	2	1	-	1
12	Назарияи мувозина- ти умумӣ ва тараққиёти иқтисодӣ	1	1	2	1	1	-
13	Назарияи бозори рақобати нокомил	1	1	2	1	-	1
14	Таълимоти иқтисодии Ч. Кейнс ва кейнсгарии нав	1	1	2	1	1	-
15	Неолиберализм ва назарияҳои неокласикии ҳозира	1	1	2	1	-	-
16	Таълимотҳои ислоҳоти иқтисодӣ ва назарияҳои иқтисодии давраи ташакку- л ёбии иқтисоди бозорӣ	1	1	-	1	1	-
	Ҷамъ:	16	16	32	16	8	8

МУҚАДДИМА МАЗМУН ВА ВАЗИФАҲОИ ФАННИ «ТАЪРИХИ АҲКОРИ ИҚТИСОДӢ»

Фанни Таърихи афкори иқтисодӣ чараёни таърихии пайдоиш, рушду камол, мубориза ва дигаршавии низоми ақидаҳои иқтисодӣ, инчунин қонунҳои ташаккулу инкишофи назария ва мактабҳои иқтисодиро дар давраҳои гуногуни раванди умумии тараққиёти истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва ҳамзамон тақмили тағйирёбии ҷамъияти инсонӣ меомузад. Ин фан боҳамалоқамандӣ ва пайдарҳамии ақидаҳо, дигаргуншавии муносибат ва хулосаҳоро муайян мекунад. Ба ҷуз ин фанни мазкур мефаҳмонад, ки дар қадом шароити вазъият ин ё он нуқтаи назари иқтисодӣ радду бадал мешавад ё ки тақмил меёбад, чӣ тавр таҳаввулоти вожа ва мафҳумҳои асосии иқтисодӣ ба вучуд омада, усулҳои тадқиқоти иқтисодӣ тақмилу таҳким меёбад.

Дарки таҳаввулоти нуқтаҳои назар дар навбати худ имконият медиҳад, ки чараёни ташаккул ва ганӣ гардонидани донишҳои иқтисодӣ равшан гарданд ва ҳамзамон донем, ки чӣ гуна баъзе аз ақидаҳои пештара то ба имруз ҳам муҳиманду фикру андешаҳои моро ба таҳриқ меоранд.

Таърихи афкори иқтисодӣ илми мустақил буда, моҳияту мазмуни асосии онро омӯзиш ва тадқиқоти таърихи назарияи иқтисодӣ аз пайдоиши аввалин андеша, панду ҳикмат ва ақидаҳои иқтисодӣ кашида то афкори иқтисодии илмии мукамали имрузин ташкил медиҳад.

Андеша ва ақидаҳои иқтисодӣ ҳанҷуз дар замонҳои қадим ба вучуд омада бошанд ҳам, вале дар ибтидо, алалхусус дар ҷамъияти ибтидоӣ тафаккури иқтисодӣ ташаккул наёфта буд. Андешаҳои аҷоиби иқтисодӣ дар давраи гуломдорӣ пайдо шу-

данд. Ва чунин андешаҳо дар осори мутафаккирони Шарки Бостон – гаҳвораи тамаддуни башарӣ, инчунин дар эҷодиёти донишмандони Юнони Қадим ба чашм мерасанд. Ин ҷо пеш аз ҳама китоби муқаддаси Зардушти «Авасто»-ро номбар кардан мумкин аст, ки таърихи қариб сеҳазорсола дораду дар он масъалаҳои хонаю хочагидорӣ хуб тасвир шудаанд ва одамон дар рӯҳияи адолати иҷтимоӣ, адлу инсоф тарбия карда мешаванд.

Аввалин ақидаҳои иқтисодӣ қисми махсуси афкори ҷамъиятиро ташкил надода, ба мафкураи умумиинсонӣ умумиҷамъиятӣ, ки асосашро эътиқод, ривоят, ҳикояву афсонаҳо ташкил медоданд, қатра-қатра ҷамъ шуда ба дарёи донишҳо табдил меёфтанд. Дар он ақидаю андешаҳо роҷеъ ба тартибу усули хочагидорӣ, қоидаҳои анҷом додани ҳисобу китоб, ташкили кор тавсия ва ҳаргуна маслиҳату машварати муфиди иқтисодӣ пешкаш мешуданд. Оҳиста-оҳиста унсурҳои алоҳидаи тафаккури иқтисодӣ пайдо шуда, барои таҳлил ва ҷамъбасту натиҷагирии ҳодисоти ҳаёти иқтисодӣ кӯшиш ба ҳарч дода мешуд. Ин унсурҳо нахустин нишонаҳои донишҳои илмӣ буданд, ки ба ташаккулу рушди назарияи иқтисод замина омода карданд.

Бояд эътироф кард, ки ҳанӯз дар давраи гуломдорӣ низоми пурра ва мураттаби донишҳо, аз ҷумла илми иқтисод вучуд надошт. Агарчанде дар сарчашмаҳои хаттии Шарки Бостон фаъолияти хочагидорӣ ва кӯшишҳои дарки он зикр шуда бошанд ҳам, дар он манбаъҳо маълумоти зарурии идораи хочагии давлатӣ, амалиёти ҳамарӯзаи хочагидорӣ, аз қабилӣ барӯйхатгирии аҳоли, заминҳои қобили истифода, ҳуҷҷатҳои ҳисоботи хочагӣ, баъзе санадҳои мураттабсозандаи ҳуқуқии муносибатҳои молу мулк (хариду фуруши замин, чорво, воситаҳои истеҳсолот, гулом, киро кардани қормандон, ўҳдадорӣҳои қарзӣ) сабт шуда буданд. Дар қонунҳои Хаммурапӣ дар давлати Вавилония моликияти хусусӣ – ҷун асоси ҷамъияти гуломдорӣ ҳифз мешуд ва суиқасд ба моликият ҷинояти ашадӣ ҳисоб меёфт.

Донишгоҳи техника
Тоҷикстон

З. И. В. Л. О. Р. И. К.

17

Дар сарчашмаҳои қадима аз қабилӣ «Артхашастра», «Гуань-цзӣ», маҷмуи қонунҳои «Тайхорё» ва ғайра масъалаҳои ташкил ва идораи хоҷагии давлатӣ мавқеи муҳим ишғол менамоянд. Биноан бисёр манбаҳои хаттии қадима хосияти меъёрӣ доштанд. Дар онҳо интизоми қатъии ҷамъиятӣ (мураттаб сохтани ҳаёти хоҷагӣ, андозагирии қор, ҳаёти заминдорон ва ҳунармандон) инъикос меёфтанд.

Сарчашмаҳои афкори иқтисодии давраи антиқии нашъунамоёфта асосан қонунҳои шаҳр – давлатҳо, баромадҳои оммавӣ ва рисолаҳои файласуфон, таърихшиносон, ашхоси номбароварда буданд. Охишта-охишта асарҳои сиёсӣ, ба монанди «Тадбири манзил» ва «Оид ба даромадҳо»-и Ксенофонт, «Давлат ва қонунҳо»-и Афлотун, «Сиёсат» ва «Политеяи Афина»-и Арасту пайдо шуданд, ки дар онҳо масъалаҳои иқтисодӣ низ мавқеи муҳим доштанд. Дар асарҳои мутафаккирони Юнони Қадим истилоҳи «иқтисодиёт» ҳанӯз дар асарҳои V-IV пеш аз милод зикр шуда буд, ки аз ду калимаи юнонӣ – «ойкос» ва «номос» гирифта шудааст ва маънояш таълимот дар бораи хоҷагии хонагӣ мебошад. Дуруст аст, ки дар он замонҳо хоҷагии хонагӣ гуфта, хоҷагии гуломдориро дар назар доштанд. Дар он асарҳо ҳодисоти иқтисодӣ таҳлил ва қонунҷӯи тараққиӣ хоҷагӣ муайян гардид.

Илми назарияи иқтисодӣ баътар, пайваستا ба ташаккули тарзи сармоядорӣ истеҳсолот ба вучуд омад, ки иқтисоди сиёсӣ ном гирифт. Таҳлилгари нахустини тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ намояндагони равияи меркантилистӣ буданд. Бинобарин меркантилизм нахустин зинаи пайдоиши назарияи иқтисодӣ (ё иқтисоди сиёсӣ) доништа шудааст. Меркантилизм, ки равияи аввалин ба ҳисоб мерафт, доираи мавзӯи омӯзиш ва таҳлили он ҳам маҳдуд буд: меркантилистон танҳо як бахши истеҳсолоти ҷамъиятӣ – соҳаи муомилотро дар маркази тадқиқоти худ қарор доданд. Барои онҳо боигарии ҷамъият дар шакли пул зухур мекард, иқтидори давлат бо пул муайян мешуд. Пул бошад дар шакли фулӯзи қиматбаҳо – тиллою нуқра баромад мекард. Манбаи бойшавии мамлакат муоми-

лот, тичорат, аниқтараш савдои хориҷии мамлакат ҳисобида мешуд. Фаъолияти меркантилистон дар асрҳои XVI-XVII ҷой дошт.

Дар асри XVIII равияи нав – физиократия ба вучуд омад. Физиократҳо на танҳо ақидаҳои меркантилистонро танқид мекарданд, балки соҳаи истеҳсолотро мавзӯи тадқиқоти илмӣ қарор доданд, ба доираи илм як қатор мафҳумҳои иқтисодиро ворид карданд. Аммо таълимоти физиократӣ ҳам маҳдуд буд, зеро истеҳсолоти ҷамъиятӣ гуфта танҳо соҳаи кишоварзиро мефаҳмиданд. Тибқи ақидаи онҳо меҳнат танҳо дар замин манбаъи сарватӣ шуда метавонад.

Самти босазо ва комили афкори иқтисодӣ мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ гардид. Ин равия дар асри XVIII на- шъунамо ёфта, то нимаи асри XIX дар афкори иқтисодиву иҷтимоӣ ҳукмрон буд. Асосгузори мактаби классикӣ му- тафаккирони машҳури Инглистон У. Петти, А. Смит ва Д. Рикардо буданд. Чи тавре ки К.Маркс қайд кардааст илми ҳақиқии иқтисоди сиёсӣ замоне сар шуда буд, ки тадқиқоти назариявӣ аз ҷараёни муомилот ба ҷараёни истеҳсолот гуза- ронида шуд. Ин вазифаро ҳамин донишмандон ба ҷо овар- да тавонистанд.

Мактаби классикӣ назарияи меҳнати арзишро ба вучуд овард. Мавзӯи тадқиқотро классикон истеҳсолоти моддӣ қарор доданд, онҳо муносибатҳои дохилии истеҳсолоти сармоядори- ро таҳлил намуданд. Инглистон ватани пайдоиши иқтисоди сиёсӣ гардид, зеро дар ин мамлакат муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ пайдо шуданд, саноат тараққӣ карда буд, дар бо- зори ҷаҳонӣ дигар мамлакатҳоро танг карда бароварда то- рафт ҳукмрон мегашт.

Классикони иқтисоди сиёсӣ илми назарияи иқтисодро ба вучуд оварданд. Онҳо ба бисёр саволҳои назариявӣ ҷавоб до- данд, фаҳмиши илмиро дар бораи арзиш, арзиши истеъмолӣ ва арзиши мубодилавӣ, арзиши изофа, ғоида, музди қор, рентаи замин, андоз меҳнати маҳсулдеҳ ва ғайримаҳсулдеҳ, ки маз-

муну моҳияти таҳқиқи назарияи иқтисодро ташкил медиҳанд, ба вучуд оварданд.

Ташаккули пурра ва нашъунамои илми назарияи иқтисод мавзӯи асосии омӯзиш ва тадқиқи фанни таърихи афкори иқтисодист. Омӯхтани фанни Таърихи афкори иқтисодӣ имконият медиҳад, ки на танҳо пайдоиш, инчунин самтҳои асосии таҳаввулоти илми иқтисод, такмилу тағйирёбии ҷанбаҳои он, боҳамалоқамандии назарияи иқтисодӣ ва сиёсати иқтисодӣ фаҳмида шаванд ва масъалаҳои ҷорию стратегияи инкишофи иқтисодӣ ҳаллу фасли оқилонаю самараноки худро ёбанд.

Ба ғайр аз ин, набояд фаромӯш кард, ки мафҳумҳои асосии иқтисодии замони ҳозира, истилоҳот ва принципҳои таҳлили иқтисодӣ маҳсули раванди дуру дарози инкишофу равнақи илми иқтисод ва амалияи хочагидорист ва онҳоро танҳо тавассути омӯзиши таърихи афкори иқтисодӣ фаҳмидан мумкин аст.

Пас аз пурра ташаккул ёфтани назарияи иқтисодӣ ба сифати илм, баъд аз фаъолияти пурсамари классикон равияҳои гуногуни иқтисодӣ ба вучуд омаданд, ки таълимоти классиконро такмил медоданд, мукамалтар мегардонанд ё, баръакс, садди роҳи инкишофи он мегаштанд. Самтҳои минбаъд ба вучуд омадаи назарияи иқтисодӣ дар фанни Таърихи афкори иқтисодӣ ҳаматарафа омӯхта мешавад. Алалхусус ба омӯзиши таҳлили таълимоти иқтисодчиёни асри XIX, ба назарияи «манфиатҳои интиҳойӣ», равияҳои мактаби «таърихӣ» ва «институтсионализм», таълимоти марксистӣ, назарияи Ч. Кейнс ва кейнсгарой, ақидаҳои монетаристон, неоклассикон ва ғайра диққати асосӣ дода мешавад.

Имкониятҳои таъбу нашрро ба инобат гирифта, китоби Таърихи афкори иқтисодӣ дар ду қисм бароварда мешавад. Албатта чунин, тақсимбандӣ шартист. Дар қисми аввал таърихи афкори иқтисодӣ аз давраи пайдоиши донишҳои нахустини иқтисодӣ то пурра ташаккул ёфтани илми назарияи иқтисодӣ

тасвир мешавад. Дар қисми дуввум бошад, ба вучуд омадани равия ва таълимотҳои минбаъдаи гуногуни назарияи иқтисодӣ то таълимотҳои кунунии ислоҳоти иқтисодӣ ва ташаккулёбии муносибатҳои иқтисодии бозорӣ нишон дода мешаванд.

АДАБИЁТ

Бартенев С.А. История экономических учений. Учебник. М.: Экономистъ. 2003. Глава 1.

Всемирная история экономической мысли. В 6-т. Т.1. М.: Мысль, 1997, с. 5-26.

Исломов С. Таърихи назариёти иқтисодӣ. Китоби дарсӣ. Душанбе: Ирфон, 2001. Мавзӯи 1.

История экономических учений. Ч.1, Учебное пособие / Под ред. В.А. Жамина, Е.Г. Васильевского. М.: Изд-во МГУ, 1989. Гл.1.

Маркс К. К критике политической экономии /Маркс К., Энгельс Ф, Соч., 2-изд., Т.13.Введение.

Негиши Т. История экономических учений. Учебник. М.: 1995. Предисловие; Гл. 1.

Ядгаров Я.С. История экономических учений. Учебник. М.: ИНФРА-М, 2003. Глава 1.

БОБИ 1

АҒКОРИ ИҚТИСОДИИ ДУНӢИ ҚАДИМ

Ташаккулёбии мафкураи иқтисодӣ ба давраи чамъияти гуломдорӣ рост меояд.

Дар Машрикзамин гуломдорӣ ханӯз дар ҳазорсолаи IV пеш аз милод пайдо шуда буд. Дар Чини (Хитои) бостон аввалин давлати гуломдорӣ дар ҳазорсолаи II пеш аз милод арзи вучуд карда буд. Гуломдорӣ дар шакли классиқиаши бештар бо номи гуломдории антиқа маълум буда, дар Юнони Қадим ва Рими Қадим дар ҳазорсолаи I то милод вучуд дошта, дар асри V то милод нашъунамо ёфт.

Яке аз махсусиятҳои соҳти гуломдорӣ дар Юнони Қадим аз он иборат буд, ки дар он ҷо нисбат ба Шарқи бостон ташаккули соҳти гуломдорӣ дар шароити баланди тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ба вучуд омад. Биноан чунин чараёни ташаккул қариб дар як вақт бо инкишофи муносибатҳои молиқу пулӣ ва судхӯрӣ (фоидахӯрӣ) мувофиқ афтод.

Ба соҳти гуломдории Шарқ бошад баробари молиқияти хусусии гуломдорон, мавҷуд будани ҷомеаи (обшинаи) деҳот, аз тарафи давлат ба гуломӣ гирифтани оммаи васеи аҳоли хос буд. Ба ғайр аз ин дар дасти давлат тамоми системаи ирригатсионӣ чамъ шуда, ба гулом табдил додани қарздорон густириш ёфт.

Ағкори иқтисодии Дунёи Қадим бо ҳифзи хоҷагии ҳукмронии табиӣи гуломдорӣ фарқ мекард. Ба муносибатҳои молиқу пулӣ ба тариқи таҷрибӣ ё амалӣ баҳо дода мешуда ва ақидаи муомилоти баробарқимати молҳо аз рӯи арзишашон пешниҳод мекардид.

Мафкураи иқтисодӣ давраи гуломдорӣ махсусан дар дунёи антиқа хеле равнақ ёфта буд. Рушду камоли ҳамонвақтаи кувваҳои истеҳсолкунанда дар Юнони Қадим ва Рими Қадим яқоя бо пайдоиши баъзе шаклҳои тақсимоти меҳнат, инкишофи савдою муносибатҳои молию пулӣ ба вучуд меомад. Хоҷагиҳои калони хусусӣ пайдо мешуданд, ки ба меҳнати гуломон асос ёфта буданд. Чудошавии молу мулки табақаҳои гуногуни аъзоёни ҷамъият ба вучуд меомад. Дар ин давра асарҳои дорой мазмуну моҳияти иқтисодӣ дошта ба майдон меомаданд, хусусан барои соҳаи зироаткорӣ, ки на танҳо ҳосияти меъёрӣ доштанд, балки боз асарҳое пайдо шуданд, ки дар онҳо кӯшише ба кор мерафт, то аз мавқеи замони худ ба равандҳои умумии тараққиёти иқтисодӣ баҳо додан, дарк гардад.

Умуман асарҳои мутафаккирони Дунёи Қадим ба шакли рисолаву дастнависҳои қадима маслиҳатҳои амалӣ роҷеъ ба ташкил ва тарзи хоҷагидорӣ ба мерос монданд. Дар онҳо кӯшиш шуда буд, ки афзалияти хоҷагии табиӣ нигоҳ дошта шавад. Осори хаттӣ, ки то имрӯз боқӣ мондаанд, манбаъи донишҳои гуногун оид ба хоҷагӣ ва ҷамъият ҳастанд ва онҳо ибтидои натиҷабардориҳои мантиқӣ, тафаккури илмӣ, мафҳуму бинише буданд, ки баъдтар ташаккулу равнақ ёфтанд. Баёнгари мафкураи иқтисодии Дунёи Қадим, чун қоида, файласуфон ва ҳакимони алоҳидаи давлатҳои гуломдорӣ буданд.

1. АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДИИ ШАРҚИ БОСТОН

Яке аз сарчашмаҳои қадимтарин ва бузургтарини Машриқзамин китоби муқаддаси Зардушт «Авасто» ба ҳисоб меравад. «Авасто» мероси хаттии маданӣ, таърихӣ, фалсафӣ ва фарҳангии мардуми ориёинаҷод, аз ҷумла мардуми тоҷик ба ҳисоб меравад. Китоби муқаддаси «Авасто»- нахустқомуси миллати тоҷик мебошад, ки матни аслии он 345 ҳазор вожаву калимаҳоро фаро мегирад. «Авасто» собит месозад, ки аҷдодони мо дар кӯҳантарин даврони таърихӣ қудрати ақлонаи

хешро ҷовидона ба камол расонидаанд, ки дар ташаккули тамаддуни ҷаҳонӣ таъсири мусбат расонидааст. Дар ин манбаи гаронбаҳои таърихӣ шеваи зиндагӣ ва падидаҳои фалсафиву ахлоқии ин мардум инъикос ёфтааст. «Авасто» манбаест, ки роҷеъ ба шинохти кишварҳо ва сарзаминҳои буду бош ва зисти мардуми ориёӣ, гузаштаҳои дур ва давраҳои гуногуни ҷомеаи замони зиндагии Зардушт маълумот медиҳад. Дар бахшҳои алоҳидаи ин китоби муқаддас маълумот дар хусуси давраҳои кучманчигӣ ва ба зироату кишту кор рӯ овардани мардуми ориёинаҷод зикр шудааст.

Дар «Авасто» ҳама мардум начибу фидокор, неку накукор, поку асилзода, захматкашу росткору ҳалолхӯр, бунёдкору созанда тасвир шудаанд.

«Аҷдодони ориёи мо,- гуфтааст Эмомалӣ Раҳмон, - ҳанӯз дар ибтидои ҳазорсолаи якуми пеш аз милод яке аз шоҳасарҳои дорои аҳамияти умумибашарӣ – китоби муқаддаси «Авасто»-ро офаридаанд. Арзиши фарҳангиву маънавии ин шоҳкор то ҳол ҳаматарафа дарк ва арҷгузорӣ нашудааст. Фосилаи таърих аз «Авасто» то имрӯз ҳар қадар меафзояд ва инсоният дар баҳри пурталотуми зиддияту рақобати тамаддунҳо шароити мувофиқро ҷустуҷӯ карда, ба сулҳу ризоият бештар ниёз пайдо мекунад, ҳамон қадар арзиши фалсафӣю ахлоқӣ ва маънавии «Авасто» барҷастатар ҳувайдо мешавад. Фикр мекунам, ки аз панди пайғамбаронаи гуфтори нек, пиндори нек, рафтори нек, ки дар замири ҳар инсон оини садоқатро ба созандагиву бунёдкорӣ ва ахлоқи ҳамида талқин мекунад, арзиши волотаре нест... Маълум аст, ки асоси таълимоти авастоиро чор унсури табиат: хок, об, ҳаво ва оташ ташкил медиҳанд. Аҷдодони мо моҳияти ин ҷаҳор унсурро қабл аз юнониён дарк карда, онҳоро боиси ҳастии табиат ва инсон медонистанд.»¹

1. Раҳмонов Эмомалӣ. Тоҷикистон: даҳ соли истиклолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилди сеюм. Душанбе, ирфон, 2001. Саҳ. 524.

«Авасто» яке аз аввалин асархоест. ки дар он рукнҳои асосии давлатдорӣ инъикос ёфтаанд. Дар ин китоб Готҳо сувориш мекунад, ки некон бояд бо ҳам муттаҳид шаванд, бо дониш, ақлу хирад кор кунанд ва дар роҳи тозаю обод кардани ҷаҳон кӯшиш намоянд. Худи давлати ориёӣ бар се рукн устувор буд – нерӯ, хирад ва меҳр.

Китоби «Авасто», ки таърихи қариб сеҳазорсола дорад, одамонро дар рӯҳияи оиладорӣ сидку вафо, адолати иҷтимоӣ ҳидоят ва тарбия мекунад. Дар баробари ин дар асари мазкур хоҷагию хоҷагидорӣ ва дигар масъалаҳои иқтисод тасвир шудаанд. Сурудҳои (готҳои) «Авасто» саховати замин, амвоқи киштзорон, фаровонии зироатҳо, хуруши чашмасору дарёҳо ва боғу бустонҳои сабзу хуррамро тараннум менамоянд. Аз саҳифаҳои он садои Замин-Модар ба инсоният, яъне ба фарзандонаш бо ин мазмун ба гуш мерасад: «Эй инсон! Эй он, ки маро ба дасти чапу рост ва рости чап мерониву кишт мекуни! Агар ба оғӯши ман як дона гандум бипартоӣ, ман ба ту сад дона хоҳам дод. Ҳар қадар, ки хоҳӣ ба ту галлаву мева ва ризку рӯзӣ бармегардонам!» Ин панди пурқиммат ба дӯст доштани замин ва офаридани неъматҳои моддӣ даъват менамояд.

Дар «Авасто» ҷомеаи ғуломдорӣ шарҳу баён ёфтааст. Дини ҳукмронӣ он замон дини зардуштӣ буд. Дар баъзе бахшҳои ин асари безавол, ки аслан моҳияти дини зардуштӣ дар он инъикос ёфтааст, масъалаҳои хоҷагидорӣ ғуломдорӣ, аз ҷумла чорводорӣ ҳаёти чорводорон, намудҳои сарват, молиёт ва молиётситонӣ (андоз ва андозситонӣ) низ баён шудаанд. Дини зардуштӣ маҳз барои таҳкими ҷомеаи ғуломдорӣ даъвати сарфарбар ва таҳсис шуда буд. Қуввае, ки зидди оромиву осоиши мардум ва давлат равона шуда, тавассути тохту тозҳо рӯз ба сар мебуд, дев тасвир шудааст. Девҳо ба сифати нерӯи бадӣ ва шарр ба одамон танҳо қашшоқию хонавайрониву харобӣ меоваранд. Биноан ин нерӯ дар «Авасто» чун душмани тамоми ҷомеа ва инсоният тасвир шудааст. Зардушт дар муқобили

ин нерӯи шарр нерӯи хайрро гузошта ба гуфтори нек, кирдори нек ва пиндори нек хидоят мекард.

Яке аз самтҳои низоми муносибатҳои иқтисодиро дар ҳамаи замонҳо молиёт, ё молия ташкил медиҳад. Дар ҳамаи давраҳои қадим ҳам яке аз рӯкҳои асосии давлатдорӣ андозу андозситонӣ, умуман молиёт буд, ки дар «Авасто» тасвир шудааст. Махсусан тарзу усулҳои андозситонӣ ва андоз қаблан муайян мешуд, ки ин яке аз усулҳои чамъ овардани андозе, ки дар шакли тилло, нуқра, амвол, ғалла ва дигар молу маводи табиӣ ситонида мешуд.

Тиллою нуқра шаклҳои сарвати ҷомеаро ташкил медоданд. Барои ҳамин тавсифу тасвири онҳо дар «Авасто» фарох аст. Чорводорӣ дар ҳаёти моддии ҷомеа мақоми махсус доштааст, ки мавқеи он дар ҳаёти ҷомеа аз зироаткорӣ ҳам муқаддастару болотар тавсиф шудааст.

Яке аз давлатҳои Шарқи Бостон Вавилония ба ҳисоб мерафт. Дар қонунномаҳои подшоҳ Ҳаммурапӣ (солҳои 1792-1750 то милод) кӯшишҳои паст кардани шиддати муборизаи синфӣ ба мақсади таҳкими сохти ғуломдорӣ инъикос ёфта буд. Ин қонунҳо асоси иқтисодии ҷомеаи ғуломдорӣ – моликияти хусусии ғуломдоронро ҳифз мекарданд. Ҷазои сӯиқасд ба моликияти хусусӣ ҳукми қатл буд, ё гунаҳкор ба ғулом табдил меёфт. Ғуломон ба амволи ғуломдор, ба сарвати ӯ мубаддал мешуданд. Ба давлати Вавилония хоҷагии табиӣ (натуралӣ) хос буд. Ҳарчанд ҷомеа (обшина) тадриҷан пароканда мешуд, вале ҳанӯз мавқеи худро нигоҳ медошт. Қонунномаҳои Ҳаммурапӣ, судхӯрӣ ва ғуломғардонии қарздоронро ба манфиати давлати ғуломдорӣ маҳдуд мекарданд. Дар баробари ин дар он қонунҳо таҳкиму муҳофизати моликияти хусусӣ инъикос ёфта буд. Ҳамзамон дар қонунҳои Ҳаммурапӣ раванги муносибатҳои молию пулӣ, тадбирҳои фарох гардидани муомилоти молу тичорат тасвир шудаанд.

Афкори иқтисодӣ дар мулки Чини (Хитой) Бостон низ дар даврони қадим арзи вучуд кардааст. Давлати Чин яке аз кишварҳои мутамаддини дунёст, ки ба оламиён ихтирооти до-

рои аҳамияти оламшумул – ихтирооти кутбнамо, нақшаҳои ҷуғрофӣ, борут (шураи таркандаи гугирд ва ангишт), коғаз ва ғайраро эҳдо кардааст.

Дар Чини Бостон бештар ба муносибатҳои моддиву маънавий ва ахлоқии (қоидаву қонунҳо) инсон аҳамият меоданд.

Дар мулки Чин дар асрҳои VIII-VII пеш аз милод олоти оҳанӣ, ки воситаи асосии меҳнат буд, фарох истифода мешуд ва он дар навбати худ инкишофи зироаткорӣ ва хунармандиро хеле раванқ бахшид. Аз ин ҷост, ки муносибатҳои моливу пулӣ фарохтар мегаштанду тичорат раванқ мегирифт. Хоҷагии хусусии ғуломдорӣ зиндагии ашрофони меросиро танг мекард.

Дар асрҳои VI-III пеш аз милод равияҳои асосии афкори ҷамъияти Чини Бостон (конфутсион, легизм, даосизм) ташаккул ёфтаанд. Дар байни равияҳои ғоявии он рӯзгор мавқеи махсусро конфутсион ишғол менамуд. Конфутсион аз номи идеологи чинӣ Конфутсий (солҳои 552-479 пеш аз милод) ғирифта шудааст.

Конфутсион соҳти ғуломдориро ҳимоя намуда, назарияи ҳуқуқи табиӣ – фалсафаи иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва ҳуқуқиро раванқ меод. Тибқи назарияи ҳуқуқи табиӣ ҳудо ягона офаринандаи дунёст, вале ба ҳодисоти ҳаёти ҷамъияти мудохила намекунад. Конфутсий моликияти дастаҷамъӣ (ҷомеаи деҳқонӣ) ва моликияти хусусӣ (моликияти ғуломдорон)-ро аз ҳам тафовут меод. Конфутсий манбаи сарватро дар меҳнат меидид ва зикр менамуд, ки бунёди сарвату сармои давлат аз дорони халқ ибтидо мегирад.

Бо мақсади танзими соҳти иҷтимоӣ иқтисодии Чини он айём Конфутсий барномаи такмили ахлоқии одамро тарҳрезӣ намуд. Эҳтиром ба калонсолон яке аз сифатҳои асосии ахлоқии мутафаккир ба ҳисоб меравад. Ӯ тахмин карда буд, ки садоқати фарзандӣ ва дӯстӣ бо бародарон худ идораи давлат аст. Беҳуда нест, ки ӯ давлатро як оилаи бузург ва ҳокимро падари ин оила меҳисобид. Тибқи ақидаи Конфутсий сарватро бояд ба ҳамагон баробар тақсим намуд, андозро сабук гардонид ва халқро ба қор бояд ҷалб кард.

Дар афкори иқтисодии Чини Бостон мавқеи махсусро китоби «Гуансизи» (асри IV пеш аз милод) ишғол мекунад, ки дар он барои замони худ низоми пурраи танзими давлатии хоҷагӣ тарҳрезӣ шудааст.

Афкори иқтисодӣ дар Ҳиндустон хело ҳам барвақт таъшаққул ёфта аст, ки он дар асарҳои динию фалсафавӣ ва илмию адабӣ инъикос ёфтаанд.

Бузургтарин ёдгории афкори ҷамъиятии Ҳиндустони Қадим «Артхашастра» («артха»- манфиат, «шастра»-илм, асари илмӣ) мебошад. Ин рисола роҷеъ ба манфиати сиёсат ва идораи давлат аст. Эҷодгари «Артхашастра» мушовири шоҳ Чандрагуптаи I Каутиле Вишнугупта (охирӣ асри IV то милод) аст. «Артхашастра» қабл аз ҳама дастури умумӣ роҷеъ ба принципҳои умумии сиёсат (аз он ҷумла сиёсати иқтисодӣ) ва ҳуқуқ мебошад. Дар он масъалаҳои муҳимтарини танзим ва ташкили идораи давлат, нақшу мақоми риштаи кишоварзӣ – соҳаи асосии истеҳсолоти моддӣ, тарзу усули ташкил ва пешбурдани хоҷагӣ, таъйини андозбандӣ, нақши молия дар таъшаққули хазинаи давлат, назорату пстифодани он, сармоягузорӣ барои раванқи хунармандӣ ва тичорат ҳалли худро ёфтаанд. Ба ҳалли масъалаҳои молиявӣ аҳамияти қалон дода, Каутиле таъкид кардааст, ки подшоҳ бояд пеши роҳи барбоддихандагони хазинаро (аз тарафи амалдорон) бигирад. Мақомоти молиявӣ, ки бо хоҷагии давлатӣ алоқаманд аст, беамониат қор қунад. Зарур будани ҳисобу китоби қатъии даромаду хароҷотро таъкид намулдааст.

Дар «Артхашастра» масъалаҳои «арзиши чизҳо» инъикос ёфтааст; андозаи арзиш бо миқдори «рузҳои қор» муайян мегардад. Каутиле нархи бозориро аз арзишаш фарқ карда нишон меод, ки харидори рақобатқунанда нархи молро аз арзиши ҳақиқиаш баланд мебардорад. Дар барномаи сиёсати иқтисодии «Артхашастра» шоҳ даъват шудааст, ки қувваҳои истеҳсолқунандаро таракқӣ дода, нархи молқоро мурағтаб созад, тарози фаъоли бучети давлатро риоя қунад, яъне «даромад зиёд ва хароҷот қам гардад».

Мафкураи иқтисодӣ дар дигар мамлакатҳои машриқзамин низ ташаккул меёфтанд. Ҳарчанд дар чунин мамлакатҳо, мисли Эрон, Миср ва ғайра мактабҳои мушаххаси иқтисодӣ вучуд надошта бошанд ҳам, андеша ва панду ҳикматҳои иқтисодӣ дар шакли пароканда дар ёдгориҳои таърихӣ, пандномаҳо ва дostonҳои афсонавӣ вучуд доштанд. Дар онҳо ақидаҳои муҳталиф роҷеъ ба сохти давлатдорӣ, хонаю хоҷагидорӣ, танзими истеҳсоли истеъмол, сарват, молиёт, бозор, одоби хариду фуруш, андухт, ҳаёти иҷтимоӣ, ифода ёфтаанд.

2. АҶКОРИИ ИҚТИСОДИИ ЮНОНИ ҚАДИМ

Нақши мутафаккирони Юнони Қадим дар ташаккули тафаккури иқтисодӣ басо бузург аст. Пеш аз ҳама илми «иқтисодиёт»-ро юнониён ном ниҳодаанд. Мафҳуми «иқтисодиёт» - тарҷумаи ду калимаи юнонӣ *oikos* (ойкос-хона, хоҷагӣ) ва *nomos* (номос-таълимот қонун) аст. Ин истилоҳ аввалин бор дар асарҳои мутафаккири барҷастаи Юнони Қадим КСЕНОФОНТ (солҳои 430-355 то милод) зикр шудааст. «Иқтисодиёт» номи як асари ӯ буда, маънояш «хоҷагии хонагӣ» аст ва дар он қоидаҳои пеш бурдани хоҷагии хонагӣ (дар он замон хоҷагии гуломдорӣ) ва зироаткорӣ нишон дода шудааст. Дар «хоҷагии хонагӣ» ба ғайр аз масъалаҳои бисёре роҷеъ ба ташкили хоҷагии хонагӣ, инчунин сарфаю сариштакорӣ зарурати сохтмони биноҳои муфид, муносибат бо гуломон зикр шудаанд.

Ксенофонт идеологи хоҷагии натуралии гуломдорӣ буд. Ӯ сохти гуломдориро меписандид ва гулом тибқи ақидаи ӯ гуё олоте дар дасти гуломдор аст. Гулом бояд танҳо бо кори ҷисмонӣ машғул бошад. Ксенофонт дар хусуси усулҳои ҳавасмандгардонии заҳмати гуломон, баланд бардоштани ҳосилнокии кори онҳо, меҳнати фикрӣ ва ҷисмонӣ, табиати духелаи мол (арзиши истеъмолий ва арзиши мубодилавӣ), вазифаҳои пул чун воситаи муомилот ва воситаи сарватгункунӣ маълумот додааст. Пулро ӯ чун шакли умумии боигарӣ ҳисобидааст. Фаъолияти хоҷагидориро ӯ чун омили ба вучуд

овардани арзиши истеъмоли дарк кардааст. Ксенофонт дар байни мутафаккирони Юнони Қадим аввалин шахсе буд, ки аҳамияти тақсимои меҳнатиру чун шарти муҳимтарини афзудани истеҳсоли арзиши истеъмоли фаҳмидаву зикр кардааст.

Ғояҳои иқтисодӣ дар асарҳои файласуфи дигари Юнони Қадим Афлотун (Платон, солҳои 427-347 то милод) низ мавқеи хос дорад. Ақидаҳои иқтисодии Афлотун дар китоби маъруфи ӯ «Чумҳурият» бештар инъикос ёфтаанд. Дар китоби «Сиёсат ё давлат» тамоми аҳолии ҷомеа ба се ғуруҳ табақабандӣ шудааст: файласуфоне, ки бояд давлатро идора кунанд, ҷанговароне, ки мақомоти идораи давлатро ташаккул дода

метавонанд; заминдорон, ҳунармандон ва тоҷирони хурд. Ӯ алоқаи байни тақсимои меҳнат, тичорат ва пулро низ нишон додааст.

Дар раванку инкишофи афкори фалсафавию ҷимъиятӣ, аз ҷумла афкори иқтисодӣ мутафаккири Юнони Қадим Арасту (Аристотел, солҳои 384-322 то милод) ҳиссаи сазовор гузоштааст. Ӯ аввалин шуда ҳодисоти иқтисодиро таҳлил намуда, кушиш кардааст, ки қонуниятҳои тараққиёти ҷамъиятиро муайян намояд.

Арасту бори нахуст дар таърих масъалаи ҷӣ тавр ва бо ҷӣ мувозинати муомилоти молҳо муайян карда мешавад?- ро

ба миён гузошт, ки дар тӯли асрҳо он мавзӯи баҳсу мунозира қарор гирифт. Худи ӯ ба ин савол ҷавоби якхела надод. Дар асарҳои Арасту ҳам нишонаҳои назарияи меҳнатии арзиш, ҳам хулоса дар бораи он ки дар асоси мувозинати муомилоти мол манфиатнокии он нухуфта аст, ҳам тасдиқи он ки молҳо байни ҳамдигар бо пул муқоиса карда мешаванд ва дигар ҷавобҳоро ба саволи ҷавқуззикр вохӯрдан мумкин аст. Ҳарчанд ӯ ба саволи мазкур ҷавоби аниқу дақиқ надода бошад ҳам, бо ҳамин масъалагузори дар таърихи афкори иқтисодӣ ҳиссае гузошт.

Арасту сармояро ҳам таҳлил намудааст. Дар давраҳои қадим сармоя дар шакли сармояи тиҷоратӣ ва сармояи пулӣ вучуд дошт. Барои таҳлили он Арасту мафҳуми нав - хрематистика («хрема» – калимаи юнонӣ буда маънояш амвол аст)-ро истифода бурдааст». Зери мафҳуми хрематистика ӯ фаъолиятеро мефаҳмид, ки барои гирифтани фоида, ғункунии сарват равона шудааст. Мафҳуми иқтисод бошад фаъолиятест, ки барои ба даст даровардани нозу неъматҳо барои хона ва давлат равона карда шудааст. Арасту ташкили хоҷагиро ба мақсади гирифтани фоида ғайритабӣ ҳисобидааст. Хусусан фоиз қаҳру ғазаби ӯро ба вучуд меовард ва онро шакли ғайритабии даромад меҳисобид. Тибки

ақидаи ӯ, пул танҳо барои муомилот офарида шудааст ва он наметавонад пули навро ба вучуд овард.

Арасту табиати пулро таҳлил карда, таъкид намудааст, ки пул натиҷаи созиши байни одамон аст ва мо метавонем онро аз истифода соқит кунем. Аммо ин ҷо духелагию дучонибагии мавқеи ӯ дар дарки ин масъала зоҳир шудааст. Арасту иқтисод ва хрематистикаро аз ҳам фарқ карда, қайд намудааст, ки агар пулро чун «иқтисод» қабул кунем, дар он сурат ин аломати арзише мебошад, ки онро қонун ё ки анъана муайян кардааст. Агар онро «хрематистика» ҳисобем, дар он сурат вай чун баёнғари воқеи сарвати ғайривоқеи зоҳир мешавад. Ба замми ин маҳз бо ихтирои пул харобии иқтисодиёт шуруъ шуда, ба хрематистика табдилшавии он ба санъати бавучудоварандаи пул табдил меёбад.

Масъалаи муомилотро баррасӣ намуда, онро шакли махсуси баробаркунии адолат номид, ки дар ин принсипи баробарӣ, баробарқиматӣ зоҳир мешавад. Аммо баробарӣ бидуни бохамандозағирӣ ғайриимкон аст. Маводу ашъи сифатан гуногун бо ҳам баробар шуда наметавонанд. Аз ин ҷост, ки Арасту ба хулосаи зайл омадааст: бахамбаробаркунӣ ба табиати воқеии чизҳо бегона аст, яъне амали сунъист. Чунин амали сунъии ба ҳам баробар кардани чизҳо тавассути пул сурат мегирад. Дар охир Арасту натиҷа баровардааст, ки муомилот тавассути принсипи одилона, муомилот тибқи шараф сурат мегирад. ӯ фармудааст, ки шарафи воқеии тарафҳои муомилакунандаро доништа таносуби муомилотро муайян кардан мумкин аст. Аз ин андеша хулосае бармеояд, ки дар замони қадим масоили иқтисоду ахлоқ дар як тарозу андозу баркаш мешудааст. Арасту чун тарафдори хоҷагии табиъӣ (натуралӣ) ба меҳнати ғуломон асос ёфта, ҳодисоти иқтисодиро аз нуқтаи назари манфиатбахшӣ арзёбӣ мекард. Чизе, ки ба манфиати таҳкими хоҷагӣ мувофиқ буд, табиӣ ва одилона ҳисобида мешуд. Барои ҳамин таҳти мафуми иқтисод муносибатҳои одамонро роҷеъ ба нафърасонии чизҳо, яъне ба даст даровардани

арзишҳои истеъмоли, ки барои зиндагии ҳар шахс, хоҷагиҳои алоҳида ва давлат заруранд, мефаҳмад.

3. АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДИ ДАР РИМИ ҚАДИМ

Ҳалли масъалаҳои амалии ташкили хоҷагии калони гуломдорӣ дар маркази диққати мутафаккирони Рими Қадим қарор дошт. Дар асри III пеш аз милод давлати гуломдории Рим хеле рушду камол ёфта буд. Дар он дар баробари мулки калони заминдорон (латифундияҳо) хоҷагиҳои гуломдорӣ ҳам вучуд доштанд, ки ба бозор зич алоқаманд буданд.

Яке аз ҳимоякунандагони намоёни гоҷавии чунин хоҷагиҳои гуломдорӣ Марк Катон (солҳои 234-149 пеш аз милод) буд. Ӯ дар асари худ «Зироаткорӣ» тавсия дода буд, ки кам зиндагӣ кардан ва бештар чамъ овардан лозим аст. Аз ин ру барои гирифтани фоидаи бештар маслиҳат меод, ки «нархҳои баландро оромона мунтазир шудан» лозим аст. Ӯ на танҳо меъёри интихоби заминро барои ташкили хоҷагӣ (иқлими хуб, наздикӣ ба шаҳр, воситаҳои мақбули иттилоотӣ) тарҳрезӣ ва бунёд кард, балки боз барои муайян кардани таркиби кишт маслиҳат меод, ки онро чун дараҷаи муҳими даромадноки дар кишоварзӣ меҳисобид.

Марк Катон тарафдори аз ҳисоби гуломон таъмин намудани даромад буд ва ба ташкили кори гуломон бисёртар таваҷҷӯҳ зоҳир менамуд. Катон ҳатталимкон пурра ба кор таъмин кардан ва қатъиян ба тартиб даровардани рӯзи кори гуломонро талаб менамуд.

Дар асрҳои II- I пеш аз милод дар давлати Рим бӯҳрони иқтисодию сиёсӣ рух дод. Бародарон Гракхи Тиберий (солҳои 163-132 то милод) ва Гракхи Гай (153-121 то милод) кушиш кардаанд, ки ин бӯҳронро боздоранд. Онҳо барномаи ислоҳоти кишоварзиро пешниҳод намуданд, ки тибқи он бояд имкониятҳои заминдорони калон маҳдуд ва вазъияти харобгаштаи деҳқонон беҳтар мегардид. Барномаи кишоварзии бародарон Гракхи манфиатҳои деҳқонони камзамин ва безаминро дар мубори-

за алайҳи латифундистон ҳимоя мекард. Ин бародарон мехо-
станд, ки дар доираи соҳти гуломдорӣ ислоҳоти иқтисодии ху-
дро амалӣ намуда, бо ин роҳ ҷамъиятро пойдор нигоҳ доранд.

Таҳлили масъалаи хоҷагии калони заминдориро (хоҷагии латифундиягиро) дар асри I пеш аз милод олим, мутахассиси кишоварзӣ ва таърихшиноси Рими Қадим ВАРРОН (солҳои 116-27 то милод) низ давом дод. Ақидаҳои ӯ дар рисолаи «Оид ба кишоварзӣ» баён шудаанд. Варрон кӯшиш мекард, ки латифундияҳоро таҳким бахшад. Афзоиши хусусияти молӣ гирифтани кишоварзиро дар назар дошта, ӯ дар назди худ ва-зифа гузошт, ки ба даст овардани ҳосили фаровони доимиро дар мамлакат асоснок кунад ва зарурати алоқаю пайванди но-гусастани зироаткорию чорводориро собит намояд. Дар ба-робари ин Варрон тарафдори истисмори ҳадди аксари (макси-малии) гуломон буда, онҳоро чун олотӣ сухангӯ ҳисоб мекард. Дар рисолаи худ ӯ роҳҳои таҳкими иқтисодиётро дар равнақи зироаткорӣ, чорводорӣ, истифодаи комёбиҳои кишоварзӣ, ин-кишофи самаранокии истеҳсолот, такмили тарзҳои истисмо-ри гуломон, истифодаи воситаҳои ҳавасмандгардонии моддӣ медонист.

Ҳамин тавр, дар Дунёи Қадим ҳоло илми назарияи иқти-содӣ вучуд нашофт. Шакли асосии тафаккури иқтисодӣ дар Юнон ва Рими Қадим низоми ақидаҳои пеш бурдани хоҷагии хусусии гуломдорӣ буд. Доир ба ҳадафмандӣ ва маҳсулнокии иқтисодиёт асосан дар доираи тавсияҳои амалӣ сухан ме-рафт. Вале тавсия ва ақидаҳои иқтисодӣ, умуман афкори иқтисодӣ ҳам дар мамлакатҳои Шарқи Бостон ва ҳам дар Юнону Рими Қадим минбаъд барои ташаккули рушди илми назарияи иқтисод заминаи мустаҳкам гузоштанд.

ТЕСТҲО

1. Қонунҳои Хаммурапӣ дар Вавилония гуломии қарзиро ба тартиб меоварад бо мақсади:

а) роҳ надодан ба харобшавии асосҳои хоҷагии натуралӣ;

- б) таъмин намудани чамъи интиқоли андоз ба хазина;
- в) бо тезӣ гузаштан ба иқтисоди бозорӣ;

2. Мутафаккирони машҳури Юнони қадим Ксенофонт, Афлотун, Арасту мебошанд. Дар рисолаи «Оид ба зироаткорӣ» кадоме аз онҳо таъкид кардааст, ки соҳиби хуби хонавода он шахс аст, ки кишоварзиро пеш мебарад, барои тамоми сол захира тайёр мекунад, дар осоиёни дастӣ орд мекашад?

- а) Ксенофонт; б) Афлотун; в) Арасту.

3. Арасту дар Юнони қадим чамъи намудҳои хочагӣ ва фаъолияти одамонро аз зироаткорӣ чорводорӣ сар карда, то ҳунармандӣ тичорат ба яке аз ду бахш- иқтисодиёт (экономика) ва хрематистика ҷудо кардааст. Тибқи ақидаи Арасту ба соҳаи хрематистика ҷиҳод дохил мешаванд?

а) зироаткорӣ, ҳунармандӣ, тичорати хурд, ки бояд онҳоро давлат дастгирӣ намояд;

б) судхурӣ ва амалиётҳои миёнаравӣ тичорати, ки моҳияташ чамъ кардани дорой мебошад;

в) хочагиҳои хонагӣ, деҳқони ва ғуломдорӣ, ки мақсадаш нигоҳ доштани хочагидорӣ натуравӣ аст;

4. Дар марҳалаҳои гуногуни тараққиёти таърихӣ масъалаи асосӣ сарват, ё ки боигарӣ (тафсириҳои гуногунаш – нафънокӣ, судмандӣ, фойданокӣ) ба ҳисоб меравад. Дар кадом рисолаи антикӣ «сарватмандии давлат, ва қаноатмандии мардум» ба сифати вазифаи асосӣ пешниҳод карда шудааст?

- а) «Гуань - цзы»; б) «Артхашастра»; в) «Авесто».

5. Яке аз аввалин рисолаҳои антикие, ки дар Ҳиндустон ба вуҷуд омадаасту доир ба идоракунии давлат, андозгундорӣ ва сарват маълумот медиҳад, ин:

- а) «Артхашастра»; б) «Гуань - цзы»; в) «Шаҳри хуршед» мебошад.

АДАБИЁТ

Агапова И.И. История экономических учений. Курс лекций, М.: Юристъ, 2001. Лекция 1.

Аникин А.В. Юношить науки. Жизнь и идеи мыслителей – экономистов до Маркса. 4-е изд. М.: Политиздат, 1985. Глава первая.

Бобокалони Исомат. Аз афкори иқтисодии ниёгон. Душанбе, ЭР-граф, 2011, қисмҳои аввал, дуввум ва сеюм.

Всемирная история экономической мысли. В 6 т. М.: «Мысль», 1987. Т. 1, гл.1 – 7.

Гафуров Б. Тоҷикон. «Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Китоби яқум. Душанбе, «Ирфон», 1998 (нашри Техрон). Саҳ. 63-77, 103-117, 178-180, 200-202, 213-220, 238-254, 306-320, 336-346, 339-400.

Исломов С. Афкори иқтисодии мутафаккирони тоҷик дар аҳди эҳёи аҷам. Душанбе, 1998,

История экономических учений, Ч.1. Учебное пособие. / Под ред. В.А. Жамина, Е.Г. Василевского. М.: Изд-во МГУ, 1998. Гл. 2-3.

Левита Р. История экономических учений. М. 1995, Гл.1.

Титова Н.А. История экономических учений. Курс лекций. М.: ВЛАДОС, 1997. Лекций 1, 2, 3.

Ядгаров Я.С. История экономических учений. Учебник. М.: ИНФРА-М.: 2003. Глава 3.

БОБИ 2.

ТАСВИРИ АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР ИСЛОМ ВА ДАР ПАНДНОМАҲОИ АСРИМИЁНАГӢ

Бузургони мо аз худ мероси гаронбаҳои панду ахлоқӣ ва илмиву адабӣ мондаанд, ки то ба имруз дар қору зиндагӣ ва фаъолиятҳои меҳнатию эҷодӣ роҳбару раҳнамон мост ва моро талқин мекунанд, ки чӣ фарде будану чӣ навъ зистан ва аз ҳештан чӣ меросе ба ёдгор гузоштан лозим аст. Бисёре аз ин осори хаттӣ аз қабиле «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Қайқовус (асари XI), «Ахлоқи Носирӣ»-и Насриддини Тусӣ (асри XIII), «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Футувватномаи Султонӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ (асри XV), «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолидинни Давонӣ (асри XV), «Сиёсатнома»-и Низомулмулк ва бисёр осори барҷастаи ахлоқӣ ва ҳикмату насиҳатномаҳои ниёгон, ки зикри ҷамеъи онҳо аз имкон берун аст, имруз моро ба ахлоқи ҳамида, адлу инсоф, ростиву дӯстӣ, хоксориву фуруғанӣ, меҳрубониву раҳмдилӣ, заҳматдӯстиву ҳалолкориву ҳалолхурӣ, саховатпешагиву инсондӯстӣ, раҳму шавқат, ҷавонмардию далерӣ, бебокиву шуҷоатмандӣ ва ба роҳи рост хидоят мекунанд. Мазмуни асосии ин ахлоқномаҳоро тарбияи ҷисмониву рӯҳонӣ ва одоби ҳамидаи инсон ташкил медиҳад ва ба халқи мо чун машъали фурузон дар шаби тор хизмат карда, роҳи мардумро ба оянда мунаввар сохтаанд. Масалан, дар «Ахлоқи Носирӣ», ки аз се мақола иборат аст, агар дар боби аввал («Таҳзиби ахлоқ») роҷеъ ба шарҳи масъалаҳои ахлоқу назарияи маърифат ва рӯҳу равони инсон сухан рафта бошад, пас дар мақолаи дуюм («Тадбири манзил») масъалаҳои пайдоиши оилаву муносибатҳои оилавӣ, хоҷагии хонагиву зарурати маош, ҳифзи молу мулк, идомаи насли одамеӣ, муносибатҳои

зану шавхар, фарзандону хидматгарон ва амсоли ин маври-ди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Дар пандномаҳои асримиёнагӣ масъалаҳои иқтисодӣ маҳ-сус ҳаллу фасл ва баррасӣ нашудаанд. Вале дар онҳо ақидаву андеша ва панду ҳикматҳои бисёри иқтисодӣ саҳеҳ ва равшан баён шудаанд. Панду ҳикматҳои иқтисодӣ дар Қуръони Шари-фу ҳадисҳои пайгамбари ислом низ хеле зиёданд, ки омӯзишу дониستاني онҳо аҳамияти калон доранд.

1. БАЁНИ МАВЗҶОТИ ИҚТИСОДӢ ДАР ИСЛОМ (ҚУРЪОНИ МАЌИД ВА ҲАДИСҶОИ ПАЙГАМБАР)

Истилоҳи «иқтисодиёт» арабӣ буда, тарҷумаи калимаи «Ойкономия» (oikos-хона, хоҷагӣ, potos – таълимот) аст. Асо-си иқтисодиётро моликият ва муносибатҳои моликиятдорӣ ташкил медиҳанд. Дар Қуръони Шариф таъкид шудааст, ки моликияти ҳақиқӣ ба худованди карим тааллуқ дорад. Зеро тамоми сарватҳои табииро худованд офаридааст.

Чун тамоми сарватҳои табиӣ ва воситаҳои табиӣ истех-солот офарида ва амонати худовандист, ҳеҷ кас ҳақ надорад, ки ин манобеъро бемасъулиятона ва маҳз ба манфиати шахсӣ истифода кунад. Инчунин батақрор таъкид шудааст, ки Худо-ванд неъматҳоро барои инсон офаридааст, то ки аз он баҳра барад. Боз гушзад шудааст, ки сарват бояд танҳо бо роҳҳои шарӣ ва ҳалол ба даст оварда шавад. Бандагон бояд ҳалолро аз ҳаром фарқ кунанд ва танҳо он чи ки поқ ҳалол аст, ис-тифода баранд.

Ислом додани миқдори муайяни закотро аз моли худ раво медонад. Додани закот на танҳо барои закотгирандагон суд-бахш аст, балки барои закотдиҳанда низ чун воситаи тарби-яи маънавии ӯ манфиатбахш аст. Закот аз чорво, маҳсулоти кишоварзӣ, сарват дар шакли тиллою нукра пардохта мешавад. Закот пеш аз ҳама барои фақирону мискинон дода мешавад.

Меҳнат дар ислом шараф доништа шудааст. Барои ҳамин ба ғайр аз соҳаҳои мамнуъшуда (масалан, парвариши афюн,

канабис ва хариду фуруши онҳо) дар ҳамаи соҳаю бахш ва самтҳои истеҳсолоти ҷамъиятӣ меҳнат кардан шаъну шараф мебошад. Дини мубини ислом ҳамаи намудҳои фаъолияти меҳнатӣ – чи кори ҷисмонӣ чи кори фикрӣ, чи хунармандӣ чи кишоварзиро манфиатовар меҳисобад ва талаб менамояд, ки ҳар шахс бояд бо фаъолияти судбахш машғул шавад. Шугли доимӣ хушбахтии бузург аст. Аз бекор на танҳо ҳама безор, балки худо ҳам безор аст. Зеро бекорӣ ба кас на танҳо ранҷ меорад, балки гуноҳ ҳам ҳаст. Шахси бекор ба гадоӣ, дуздӣ амволи дигарон, роҳзанию киморбозӣ, пастиграфторӣ одамозорӣ даст мезананд. Ҳазрати Муҳаммад (с) ҷумла мӯминонро ба касбу кори ҳалол даъват намуда, бекор гаштани ашхоси лаёқати корӣ дошгаро мазамат намудааст.

Ҳамеша аз паи қору кӯшиш будани одамон ҳам дар Қуръони Мачид ва ҳам дар ҳодисҳои Муҳаммад пайгамбар (с) такрор ба такрор таъкид шудааст. Дар оятҳои Қуръон омадааст, ки худо дареро ба рӯи он шахсе мекушояд ва рӯзии ӯро аз ҷое, ки гумон надорад, мерасонад, ки ҳамеша аз паи қору заҳмат бошад. Ҳазрати Муҳаммад (с) фармудааст; «Ҳар кас бояд қор қунад ва ризқу рӯзии худро дар сояи талошу кӯшиш бо ёри ҷустан аз Худованди Мутаъол ба даст оварад».

Ҳамин тавр дар ислом одамон ҳамеша ба наққорию бунёдкорӣ даъват шудаанд. Дар Қуръони Мачид омадааст: «Аброр (наққорон) биҳиштианду» «фучқор (бадқорон) дӯзахӣ». Худованд ба афроди наққор бисёр наздик аст. Қойгоҳи афроди наққор биҳишт аст. Биҳишт манзилгоҳи ҷовидонаи паёмбарону пайравони онҳост. Ҷаннат беҳтарин ва зеботарин маконест, ки Худои Меҳрубон барои бандагони наққору ҳалолқору ҳалолқураш офаридааст. Зери дарахтони сарсабзу гулрезии боғҳои биҳишт ҷӯйҳои оби зулол раван аст ва меваҳои рангорангу хушмазза дар шоҳаҳои он дарахтон овезон аст. Наққорону бунёдқорон аз онҳо лаззат бурда, ҳар чизеро, ки орзу қунанд, барояшон муҳайёст.

Фаъолияти меҳнатӣ, касбу хунар офаришандаву ҷодқорӣ на танҳо воситаи таъмини рӯзгор, балки инчунин воситаи руш-

ду нумӯи иқтисодиёти ҷомеа аст. Биноан ҳар шахси машғули фаъолияти корӣ бояд маҳсули онро чашаду ба кор дилгарм бошад. Воситаи дилгармӣ ба заҳмати ӯ додани ҳаққи кор аст. Қадр кардани ранҷу заҳмат яке аз вазифаҳои инсонӣ ва шаръии соҳибкорон (корфармоён) доништа шудааст.

Дар яке аз ҳадисҳои пайғамбар (с) омадааст: «ба шахсе, ки хизмат мекунад, ҳаққи хизматаш то хушк шудани арақи баданаш дода шавад. Вагарна маблағе, ки ба ҳаққи хизмат рост меояд ба шахси корфармо макруҳ мегардад».

Ислом зулму таадӣ, ҳаққи заҳмати дигаронро аз они худ кардани муфтхӯронро саҳт маҳкуму мазамат кардааст. Хусусан рибохӯрӣ ё судхӯриро ислом муфтхӯри ашаддӣ номидааст, зеро ҳосили дар гармою сармо ба даст овардан заҳматкашонро шахси дигар ё корфармо бо роҳи зулму ситам аз они худ мекунад. Биноан Расули Акрам (с) фармудааст: «Бадтарини касбҳо касбест, ки омехта бо рибохӯрӣ бошад». Ё ки дар ҳадиси дигар омадааст: касе, ки рибо будани дирҳаме дидаву доништа мегирад, аз гуноҳи 36 зинно ҳам гуноҳаш саҳтар аст. Дар ислом судхӯрӣ ситамгарӣ доништа шудааст. Бинобар ин дар оятҳои Қуръони Маҷид ва ҳадисҳои пайғамбар судхӯриву рибогирию рибо додан гуноҳ доништа шудааст.

Дар ояти 275- уми сураи «Бақара»- и Қуръони маҷид чунин таъкиди ислом дар бораи тичорат омадааст: «Касоне, ки суд меҳуранд, барнамехезанд, магар монанди касе, ки Шайтон ба сабаби осеб расонидан ӯро девона сохтааст, бармехезад. Ин ба сабаби он аст, ки судхӯрон гуфтаанд: Ҷуз ин нест, ки савдогарӣ монанди суд аст. Ва Худо савдогариро ҳалол кардааст ва судро ҳаром сохтааст... Судхӯрон бошандагонии дӯзаханд.

Дар ислом қарз умуман як навъ кӯмаки хайрхоҳона ба ашхоси мӯхтаҷ доништа шудааст, зеро тавассути он қарзгиранда хочати худро мебарорад. Дар оятҳои Қуръони Маҷид ва ҳадисҳои пайғамбар додани қарзи бефоиз айни адолат доништа шудааст. Вале агар қарздиханда пул қарз дода ба ивази

он фоизи (фоидаи) муайян талаб кунад, рибо ҳисоб меёбад. Рибо амали ситамгарист.

Қуръони Мачид на асари иктисодӣ, балки китоби манъавию ахлоқӣ ва ҳидоят аст. Аммо иктисод, хочагидорӣ қисми таркибии фаъолияти инсонист, ки ҳар кас ба он машғул аст. Қонё гардонидани талаботи рӯзафзуни одамон истехсоли неъматҳои моддиро талаб мекунад.

Бехтарин роҳи ба даст даровардани неъматҳо – ҳам ҳуроку пушок ва ҳам манзилу мавод меҳнату касби ҳалол аст. Дар ин хусус ҳазрати Муҳаммад пайгамбар саллалоҳу алайҳи ва салам фармудаанд: «Талаби ризқи ҳалол вочиб аст ба ҳар марди муслмон ва зани муслима». Касе, ки аз меҳнати ҳалол рӯ мегардонад, ба дуздӣю гонатгарӣ даст мезанад. Аз ин рӯ дар дини мубини ислом меҳнати ҳалол намудан як навъ ибодат ҳисоб мешавад. Худои Таъоло дар яке аз оятҳои сураи «Қассас» таъкид намудааст: «Аз он неъматҳои, ки ба ту ато карда шудааст (аввало) охиратро обод кун ва баҳра (насиба)-и худро аз дунё фаромӯш макун». Дар як ҳадиси мубораки ҳазрати Муҳаммад (с) чунин омадаст: «Ҳар касе, ки аз меҳнати ҳалолӣ худ бихӯрад, Худои Таъоло дарҳои Биҳиштро ба рӯи ӯ мекушояд, то ки аз ҳар даре хоҳад, дарояд. Ва ҳар кӣ аз ранҷи дасти худ (музди меҳнати худ) бихӯрад, рӯзи қиёмат дар шумори пайгамбарон ҷой хоҳад гирифт». Расули Акрам (с) таъкид кардаанд: «Ҳар ки чихил рӯз лукмаи ҳалол бихӯрад, Худои Таъоло дили ӯро равшан мекунад ва чашмаҳои ҳикматро аз дили ӯ бар забонаш ҷорӣ месозад». Чанде аз сабоҳагон назди Пайгамбар (с) омада хоҳиш намуданд, ки аз Худо бихоҳад, то дуои онон мустачоб гардад. Ишон фармуданд: «Ҳуроки худро пок ва ҳалол дор, то дуои ту мустачоб гардад».

Дар Қуръони Карим ва ҳадисҳои пайгамбар (с) усули пулбӣи шахси муслмон муайян карда шудааст: Ислом қатъиян пулбиро бо усули мамнуъшуда, ба монанди рибохӯрӣ, фуруш ва тайёр кардани маҳсулоти молҳои манъшуда, нисбати дигарон ҷабр кардан, фиреб, қаллобӣ, киморбозӣ ва ғайра рад мекунад. Бо усули пулбӣе, ки бар зидди талаботи эътиқод

мебошанд, инчунин гирифтории сахт ба тичорат низ дохил мешавад, дар ҳолате, ки инсон на барои худ, на барои оилаи худ ва на барои нафси худ, вақт намеёбад. Пулҳои қор қарда шударо ба он чизҳое, ки Ислому онро мамнӯ қардааст, ҳар қардан мумкин нест. Ҳар гуна рафтори ғайриоддӣ, ҳарчӣ пул ба чизҳои дар ислому манъшуда, баҳри фаҳри шахсӣ, баҳри таҷаммули беҳуда, ҳамаи ин бадиест, ки боиси ҳалок шудан ҳам дар ин дунё ва ҳам дар охираст аст. Аллоҳ (ҷ.ҷ.) мегӯяд: «Эй фарзандони Одам, назди ҳар намоз зиннати худро (яъне либоси худро) бигиред ва бихӯреду бишомаед ва исрофи нақунед. Ба дурустӣ, ки Худо исрофкунандагонро дӯст намендорад» (Сураи «Аъроф», ояти 31).

Ҳамин тавр, мебинем, ки масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ алаҳусус бо меҳнати ҳалол дарёфт намудани неъматҳои моддӣ, нигоҳ доштани луқмаи ҳалол, расонидани ёрии моддӣ ба мӯҳтоҷон, сарфақорона истифода бурдани захираҳои иқтисодӣ, зақот додан ба манфиати камбизоатон ва мӯҳтоҷон, ҳунари омӯхтан, додани қарзи бетамаъ, ба дода шукрона қардан ва ғайра дар Қуръони Шариф, ҳадисҳои Пайғамбар ва дигар сарчашмаҳои илмӣ фароҳинҷос ёфтаанд.

2. ТАСВИРИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДИ ДАР «ҚОБУСНОМА»-И УНСУРУЛМАОЛИИ КАЙКОВУС

«Қобуснома» («Насихатнома») асари панду ахлоқист ва дар он масъалаҳои муҳимтарини таълиму тарбия, иқтисосмандиву касби таҳассус қардан, оиладорӣ, ҳулуқи атвор ва одоби ҳамида мақоми марказӣ доранд. Унсурулмаолии Қайковус ин асарро солҳои 1082-1083 барои фарзандаш Гелоншоҳ таълиф қардааст. Муаллифи асар худро чун донишманду суҳанвари боистеъдод, омӯзгори хирадманд, шахси фозилу ҷаҳондида, падари ғамхору мушфиқ ва роҳбалад, мутафаккири дурандешу нуктасанҷ намоиш додааст.

Қайковус насихатномаашро ба мақсади тарбияи фарзандаш таълиф қарда бошад ҳам, дар асл ин асар барои наслҳои

гуногун дар тарбияи ахлоку одоби ҳамида, омӯхтани рӯзгордорӣ, созмон додани хоҷагии хонагӣ нақши босазо бозидааст.

«Қобуснома» аз 44 боб иборат буда, ҳар боби он ба яке аз паҳлӯҳои зиндагии инсон, ба масъалаҳои гуногуни ахлоку одоб, шинохтани ҳаққи волидайн, маишату рӯзгордорӣ, оилаву хонадорӣ, таҳсилу таълим, омӯзишу такмили ҳунар, сиёсату тичорат ва амсоли ин бахшида шудааст. Муаллиф дар ин бобҳо ба фазилатҳои хуби инсонӣ, некиву накукорӣ тавачҷух намуда, ростиву ҷавонмардӣ, саховатмандӣ, фурутанӣ барин фазилатҳои ҳамидаи инсониро ситоиш намудааст. Ба омӯзиши илму дониш ва касбу ҳунар, ки ганҷи бебаҳоянд, диққат ҷалб намуда, таъкид кардааст, ки танҳо бо заҳмату кори пурмашаққат онҳоро ба даст даровардан мумкин аст.

Китоби Кайковус манбаъи муҳим барои дарки оламу одам, тарзи зиндагонии табақаҳои гуногуни мардум аст. Вай дар бораи тарзи ташкили оилаю рӯзгордорӣ, тартиби таъом хӯрдану ҳаммом рафтани тарзу усулҳои харидани молу мулк, шикору шиноварӣ ва дигар ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва мадания гузаштаи халқамон маълумот додааст. Барои тақвияти фикраш андешаву ҳикоятҳо овардааст, ки бештари онҳо ҳикмат ва андӯхтаҳои халқанд ва ҳукми қонуну дастури зиндагӣ доранд.

Дар бобҳои «Андар ойини ҷамъ кардани мол», «Андар харидани асп», «Андар амонат нигоҳ доштан», «Андар барда харидан ва шароити он», «Андар тичорат кардан», «Андар харидани манзил ва замин», «Андар ойину расми деҳқонӣ ва ҳар пеша, ки донӣ» муаллифи «Қобуснома» ақидаҳои иқтисодии ҳешро баён кардааст. Махсусан андешаи ҷамъ овардани амвол, нигоҳ доштани амонат, харидани асп, манзил ва замин, пеша кардани тичорат, бо фаъолияти деҳқонӣ машғул шудан хело муфиду омӯзанда буда, арзиши зиёди иҷтимоиву ахлоқӣ доранд.

Яке аз масъалаҳои муҳимтарини хоҷагидорӣ дар тамоми давраи замонҳо ва ҷамъиятҳо ҷамъоварӣ, яъне андӯхт аст. Аслан ду намуди андӯхт маъмул аст: 1. Андӯхти амвол, ҷавохирот

ва сарват; 2. Андӯхти маблағ, сармоя. Андӯхти амвол хосияту мазмуни таъйиноти истеъмоли дорад. Чунки молу сарват барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти хона ва аҳли оила сарф мешавад. Вале андӯхти сармоя моҳияти истехсолӣ дорад. Зеро маблағи андӯхтшуда манбаи фарох кардани истехсолот ва афзун гардонидани маҳсулот мегардад. Кайковус дар боби бисту якуми «Қобуснома» дар муроҷиат ба писараш овардааст: «Эй писар аз фароз овардани чиз гофил мабош. Лекин аз чихати чиз хештан мухотара макун ва чаҳд кун, то хар чи фароз оварӣ, аз некутарин вачҳе бошад, то бар ту гуворанда бошад. Ва чун фароз овардӣ, онро нигоҳ дор, то ба хар ботиле аз даст надихӣ, ки нигоҳ доштан сахтар аз фароз овардан аст. Ва чун хангоми дарбоист харче кунӣ, чаҳд кун, то ивази он буд ба чой боз ниҳӣ, ки агар бардориву иваз ба чои боз наниҳӣ, агар ганҷи Қорун¹ бувад сипари шавад».² Бо мақсади ғун овардани амволу афзун гардонидани он Кайковус ба писараш фармудааст, ки баъди масраф кардани сарвати чамъовардаат боз чояшро пур намо, то ки масрафи амвол соҳибашро рӯзе ба муфлисӣ мубтало нагардонад.

Ў оқилона ва сарфакорона анҷом додани қору масрафи сарватро тавассути муқоисаи дахлу харч муайян кардааст. Агар харч нисбат ба дахл кам бошад, иқтисодиёт раванқ ёфта, сарвату дорой афзун мегардад. Дар баробари ин муаллиф фарзандашро огоҳ кардааст, ки фиребтан молу чиз машав, бо дода қаноат куну бо дод бизӣ ва бо будаву дода қаноат кардан аз хислатҳои начибӣ инсонист. Сабаби ҳама ҳақириву фақирӣ исрофкорист.

Кайковус таносуби оқилонаи тақсими дахлро пешниҳод карда арзудааст, ки агар як қисми дахл барои хонаи худ харч шавад, қисми дигари он барои ороишу ҳашамати хеш ва боқимондаи он бояд барои тавлиди маснуот масраф ша-

1. Қорун мувофиқи ривоятҳои динӣ шахси давлатманди боигарии бениҳоят зиёд дошта, вале хеле хасису мумсик.

2. Унсурулмаолии Кайковус. «Қобуснома». Душанбе, «Маориф ва фарҳанг», 2007, с. 74

вад. Дар баробари ин маслиҳат додааст, ки асбоби рӯзгор ва зебу зиннати хонаро гирд овардан зарур, вале онро фуруҳтан хатост. Инчунин фармудааст, ки қарз гирифтани чизу чораи хона ва дороии худро ба гарав мондан камоли нодонист, зеро оқибат чунин амали носавоб боиси муфлисӣ ва хароб гаштани иқтисоди рӯзгори хона мегардад.

Кайковус нигоҳ доштани амонатро намунаи олии ахлоқи хамидаи инсонӣ донистааст. ӯ таъкид кардааст, ки нигоҳ доштани амонати кас заҳмати бемузд, вале пурмасъулиятест. «Эй писар,- навиштааст ӯ, - агар ба ту касе амонате бидиҳад, ба ҳеч ҳол мапазир ва чун пазируфтӣ, нигоҳ дор. Аз он чи амонат пазируфтани бало бувад. Тариқи чавонмардиву мардӣ он аст, ки амонат напазирӣ ва чун пазируфтӣ, нигоҳ дорӣ, то ба саломат ба худованд (соҳибаш) бозрасонӣ»¹ Биноан фармудааст, ки ба амонат хиёнат макун, чунки ҷазои ин гуна хиёнат аз худо ба бандагонаш мерасад. Ҷазои худо он аст, ки рӯзе хиёнатпешаро ба хиёнат мубтало мегардонад. Рехтани обрӯю эътибори хиёнаткор дар байни мардум, аз байн рафтани мақому эътибору мартабаи ӯ ҷазои сангинест.

Тичорат хариду фуруши мол яке аз масъалаҳоеанд, ки Кайковус ба онҳо таваччуҳи хоса зоҳир намудааст ва тичоратро ба сифати ҳунари бозаргонӣ тавсиф кардааст. Дар натиҷаи фаъолияти бозаргонон одамон аз неъматҳои тавлидкардаи ҳамдигар баҳраманд мешаванд. ӯ маслиҳат додааст, ки харидани асп, хона ва дигар амволро дар давраи косидӣ (камхаридорӣ, касодӣ) анҷом бояд дод, зеро дар ин ҳолат харидан камтар буда, нархҳо арзон мешаванд, вале фурушро бояд дар мавриди равӣ (ривоч, болоравӣ) анҷом бояд дод, ба ғайр аз ин муаллифи «Қобуснома» овардааст, ки ҳангоми харид (савдо) барои пасту арзон кардани нарх талош кардан айб нест. Зеро дар сари хариди чизе талош варзидан таомулу қоидаи тичорат аст. Дар муносибатҳои хариду фуруши мол мавқеи асосиро

1. Унсурлмаолии Кайковус. «Қобуснома». Душанбе, «Маориф ва фарҳанг», 2007, с. 77

на фурушанда, балки харидор ишғол мекунад. Биноан дархосту талаботи харидорро пурсидану омӯхтан, аз хоҳиши ӯ огоҳ шудан вазифаи фурушанда аст.

Бозаргонӣ, ба қавли Кайковус, далерию шучоат ва хайрхоҳиро тақозо мекунад. Ӯ таъкид кардааст, ки баҳри нафъи худ ба дигарон хиёнат кардан, ҳаққи мардумро ноҳақ соҳиб шудан, мубодилаи нобаробару беадолатонаро пеша кардан хатоаст. Ӯ фармудааст: «...Ҳар кӣ ӯ ба тамаи фузунии як дирам аз шарқ ба ғарб шавад, ва аз ғарб ба шарқ шавад ба кӯҳу ба дарё ва тану хостаро бар мухотара ниҳад, аз дузду саълук ва ҳайвони мардумхӯр ва ноэминии роҳ бок надорад, аз баҳри мардумони ғарб неъматӣ шарқ расонад ва ба мардумони шарқ неъматӣ ғарб расонад, ночора, ки ободонии ҷаҳон бад – ӯ бошад, ва ин ҷуз бозаргон набошад. Ва ҷунин мухотара касе кунад, ки чашми хирад духта бошад. Ва бозаргонӣ ду гуна аст ва ҳарду мухотара аст: яке муомала ва яке мусофара. Ва муомала муқимонро бувад, ки матои косидро бар тамаи фузунӣ бихаранд ва ин мухотара бар мол бувад. Ва далер марде бояд, ки ӯро дил диҳад, ки чизи косид харад бар умеди фузунӣ. Ва мусофирро гуфтам, ки кадом бошад. Бар ҳар ду рӯй бозаргонӣ далерист ва нобокӣ бар молу бар тан. Ва бо далерӣ бояд, ки ростиву амонат дорад ва тариқи диёнат сипарад ва аз баҳри суди хеш зиёни дигарон нахоҳад ва тамаи суд сузиши дили халқ начӯяд».¹

Муаллифи «Қобуснома» писарашро даъват кардааст, ки барои он ки мол дар бозор бо завқу иштиҳои тамом харида шавад, сифати муомилотро баланд бардошта, маснуоти хушсифат ба харидор пешкаш гардад. Ба доду гирифткунандагон бо калимоту таркиботи «Ҷони бародар», «дӯст» мурочиат карданро ташвиқ кардааст, чунки дар ин маврид мизочон аз муомилаи хуб рӯҳбаланд гардида, бо хоҳиши тамом ва завқи баланд моли пешкаш шударо мехаранд ва ту ба муроди дил

1. Унсрулмаолии Кайковус. «Қобуснома». Душанбе, «Маориф ва фарҳанг», 2007., саҳ. 118

мерасӣ. Ростгӯию росткорӣ, нисбат ба нодорону бебизоатон бахшандаву гузашткор буданро низ талқин намудааст.

Андешаҳои Кайковус роҷеъ ба хариду фурӯши замин нисбат ба замони худ чандин аср пеш рафтааст. Ӯ таъкид кардааст, ки сарвати аз ҳама бебаҳо замин аст. Ҳангоми харидани замин ба ҳосилхезии он диққат бояд дод. Пас аз он тамоми кӯшишу гайрати худро барои баланд бардоштани ҳосилхезии замин равона кардан зарур аст, зеро қадру қимати заминро ҳосилнокии он муайян мекунад. Ҳанӯз дар замоне, ки илми иқтисод ташаккул наёфта буд, Кайковус асоси нархи заминро дар ҳосилдиҳиву фоидаоварии он медид. Ин ҳама аз хусуси роҷеъ ба хоҷагидорӣ маълумоти кофӣ доштани ӯ шаҳодат медиҳад. Баъдтар, бо гузашти шаш – ҳафт аср дар Аврупо илми ташаккулёфтаи иқтисодиёт исбот кард, ки нархи заминро тибқи ҳосилнокиву даромаде, ки ба заминдор меоварад, муайян кардан мумкин аст. Ҳоло дар шароити иқтисоди бозорӣ нархи замин рентаи (ҳаққи моликонаи) ба сармоя табдилгашта мебошад.

3. ТАСВИРИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДИ ДАР «СИЁСАТНОМА»-И НИЗОМУЛМУЛК

Дар осори ниёгонамон яке аз асарҳои барҷастаи ҳуқуқиву таърихӣ «Сиёсатнома»-и Низомулмулк ба ҳисоб меравад. Низомулмулк (1018-1092) таҳаллуси Ҳоча Қавомуддин Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқ буда, дар тӯли қариб 30 сол дар дарбори Алпарслони Салҷуқӣ ва баъд Маликшоҳ вазифаи вазириро иҷро намудааст. Вай яке аз шахсони бонуфузтарини асри XI шуморида мешавад.

«Сиёсатнома»-ро Низомулмулк бо супориши Султон Маликшоҳи Салҷуқӣ дар солҳои 1091-1092 таълиф намудааст. Ин асари бузурги ҳуқуқиву таърихӣ ва давлату давлатдорӣ солҳои зиёд ба сифати раҳнамои идораи давлат ва дастурамал барои шоҳону вазирон хизмат кардааст. «Сиёсатнома» таҷассуми ақлу хирад ва ахлоқи ҳамидаи мардуми мост ва му-

алиф дар он ҳаёти иҷтимоию сиёсии давлати ҳамонвақтаро ба қалам овардааст. Дар ташаккули ҷаҳонбинӣ ва ақидаҳои иҷтимоию сиёсии Низомулмулк ҷамъияти ҳамонвақтаи салҷуқиён таъсир расонидааст. Барои ҳамин дар «Сиёсатнома» ҳақиқати сохти иҷтимоӣ ва табақаҳои ҳамонвақтаи ҷомеа нишон дода шудааст. Дар навбати худ маҳз тавассути хирадмандию нуктасанҷӣ ва хизмати бедареги Низомулмулк Алпарслону Маликшоҳ шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Давлатдориро сиёсатмадорӣ ва густариш ёфтани ҳудуди давлати Салҷуқиён бо кордониву дурандешӣ, фазилату фаросат ва донишу хиради Низомулмулк саҳт алоқаманд аст. Бо вучуди ин ҳама ақлу дониши беҳамто Низомулмулкро дар дарбори Салҷуқиён бад мезданд, муносибати дарбориён бо ӯ сард будааст.

Дар «Сиёсатнома» Низомулмулк подшоҳу ҳокимонро ба адлу инсоф, хоксорӣ, фурутанӣ, хирадмандӣ, илму маърифат-парварӣ, дурандешӣ, ростгӯиву ҳақталошӣ, идораи нафси хеш даъват карда, нисбат ба фуқаро зулму ситам накардан, дурӣ ҷустан аз порахӯрию хушомадгӯӣ ва амсоли инро тавсия додааст. Ӯ инъикос кардааст, ки некхоҳиву накукорӣ нисбат ба мардуми заҳматкаш, адолату инсоф аз бақову пойдорӣ ва оромию осоиши давлат аст. Такроран хотиррасон намудааст, ки ҳар гоҳ, ки адлу инсоф аз байн рафт, пояи давлат хароб хоҳад шуд. Низомулмулк низому қоидаи давлатдорӣ ва бақои онро аз тарафи шахсони доною олим назорат кардани молу мулки давлат, дурустию саҳеҳии нарху тарозу, хариду фуруши одилона, хиёнат накардан, рост доштани шаҳину дақиқ будани санги тарозу, баробар ба амри маъруф доништа шудааст. Роҷеъ ба одобу вазифа ва рисолати омилони девони муҳтасиби (нигаҳбон, ҳоким) давлати Сомониён Низомулмулк фармудааст: «Ба ҳар шаҳре муҳтасибе бояд гумоштан, ки олим ва донотар бувад, то тарозуҳову нархҳо рост дорад ва хариду фурухтҳо нигоҳ дорад, то андар он ростӣ равад. Ва дар ҳамон чизҳое, ки дар атроф оранду дар бозорҳо фурушанд, эҳтиёти тамом кунад, то фиребеву хиёнате наку-

нанд ва сангҳо рост доранду амри маъруфу наҳӣи мункар ба
чо оранд.

Ва подшоҳу гумоштағони подшоҳ бояд, ки дасти ӯ қавӣ
доранд, ки яке қоидаи мамлакатдорӣ ва натиҷаи ақл ин аст
ва агар чуз ин кунад, дарвешон дар ранҷ афтанду мардуми
бозорҳо чунон ки хоҳанд, харанд ва чунон ки хоҳанд, фуру-
шанд ва фазлаҳор муставлӣ шавад (яъне ҳаққи мардумхур
голиб ояд) ва фосиқ ошкор шаваду кори шариат беравнақу
низом шавад. Ва ҳамеша ин корро ба яке аз ҳавас фармуданӣ,
то ходиме ва турку тоҷикро ҳеҷ муҳобо накардӣ ва хоссу ом
аз ӯ битарсиданд, то ҳама корҳо бар инсоф ва қавоиди ис-
лом маҳкам будӣ».¹

Низомулмулк дар «Сиёсатнома» бонсрор таъкид кардааст,
ки иқтидори иқтисодии давлатро афзудани хазинаи он му-
айян мекунад. Аз ин ҷост, ки давлату давлатдорон, ҳокимону
дарбориён бояд баҳри фаровон гаштани хазина, ки аз дахлу
харҷи он вобаста аст, бикушанд. Чамъ овардани андоз усу-
ли асосии ғанӣ гардонидани хазина аст. Харҷкунандағони
хазина лашқариёнанд, ки сабаби харобу холӣ шудани хазина
мегарданд. Дехқонону тоҷирон бошанд, воридкунандағони
маблағ ба хазина ҳастанд. Давлатдорон бояд воридкунанда-
ғони маблағро аз ҷиҳати моддӣ ҳавасманд гардонанд. Вази-
фаи вазир, шахси мутасаддие, ки подшоҳ ба дӯши ӯ вазифаи
ғанӣ гардонидани хазинаро воғузур кардааст, аз он иборат
аст, ки баҳри афзун гардонидани хазина ҳамеша кӯшиш на-
мояд. Вобаста ба ин Низомулмулк масъалаи ҳисобу китоби
амиқу саҳеҳи дахлу харҷро тавсия кардааст. Ва ҳисобу китоб
бояд ҳатман сабт гардад, серо танҳо дар он сурат ҳам назо-
рат ва ҳам дахлу харҷро бо ҳам муқоиса кардан, каму зиёд
шудани онро муайян намудан имконпазир мегардад.

Роҷеъ ба ду хазинае, ки таъсири онҳоро дар давраи давлат-
дорӣи Сомониён авло донистаанд, Низомулмулк нигоштааст:
«Мулкро ҳамеша ду хазина будааст, яке хазинаи аслӣ ва яке ха-

1. Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, Шарқи озод, 1998, сах. 51-52.

зинаи харч. Ва моле, ки ҳосил мешудӣ бештар ба ҳазинаи аслии будӣ ва то зарурате набудӣ, аз он ҳазина вом бардоштандӣ ва бадали он зуд ба ҷой ниҳодандӣ. Ва чун ин андеша дошта бошад, набояд, ки ҳар ҷи дахл бувад, бо хароҷот бишавад. Ва агар ногаҳ ба мол ҳоҷат ояд, дилмашгулӣ таваллуд кунад ва дар он муҳим таъхиру тақсир роҳ ёбад. Ва ҳар моле, ки аз он дар ваҷҳи ҳазина ниҳода будандӣ аз дахли вилоят ҳаргиз онро табдилу таҳвил набудӣ, то ихроҷот ба ваҷҳи хеш ва ба вақти хеш мерасидӣ. Ва дар силоту марсумот ва тасвиғот (атову бахшид) тақсиру таъхир наҷфтодӣ ва ҳамон ҳазоин обод будӣ ва пайваста мардум ба роҳат будандӣ ва ҳеҷ офарида-ро заҳмат нарасидӣ аз ҷиҳати мол».¹

Ҳамин тавр, ҳалли масъалаҳои хоҷагидорӣ, иқтисодӣ дар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк ба сифати яке аз рукнуҳои асосии давлат ва самтҳои асосии давлатдорӣ зикр шудааст.

4. ТАСВИРИ ТИҶОРАТ ДАР «ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНӢ»-И ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ

Яке аз пурарзиштарин осори панду ахлоқи асри XV асарҳои суҳанвари барҷаста ва мутафаккири машҳур Камолуддин Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Футувватномаи Султонӣ» аст.

У доир ба ахлоқ, тасаввуф, таърих, нучум, риёзиёт, фикҳ 37 асар таълиф намудааст, ки аз байни онҳо ба ғайр аз «Футувватномаи Султонӣ» боз рисолаҳои «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Сабъаи Кошифия» (оид ба илми нучум, иборат аз ҳафт рисола), «Маҳзан-ул-иншо» (доир ба тарзи номанигорӣ ва иншо), «Рисола дар илми аъдод», (Рисола дар илми ҳисоб), «Рисолаи Ҳатамия»-ро ном будан мумкин аст. Кошифӣ дар боби шоирӣ низ машҳуру маъруф аст. Дар мероси адабии ӯ панду ҳикмат, хулқу атвори нек, ватанпарварӣ, ҷавонмардӣ, инсондӯстӣ, адолатпешагӣ ва дигар хислатҳои неки инсонӣ тарғибу ташвиқ шудааст. Махсусан дар «Футувватномаи Султонӣ» ва «Ахлоқи Муҳсинӣ», рисолаи «Ҳатамия» беҳтарин, начибтарин ва бу-

1. Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, Шарқи озод, 1998, саҳ. 211- 212

зургтарин хислатҳои ахлоқи инсон, тарзи қору рафтори у дар ҷомеа ба қалам омадааст.

Футувват истилоҳи арабӣ буда, маънои форсии тоҷикиаш ҷавонмардист. Дар китоби муқаддаси «Авасто» ҷавонмардӣ ба сифати истилоҳи ахлоқию иҷтимоӣ, ки маъниҳои неқмаишӣ, неқгуфторӣ, неқкирдорӣ, далериву ҷасурӣ, саховатпешагиву фурутани, одилӣ, раҳмдилӣ ва дигар сифатҳои неқи инсониро дар бар мегирад, ба қалам омадаву ташвиқу тарғиб шудааст.

Кошифӣ ҳам дар асараш мафҳуми футувватро дар маънои тоҷаш истифода карда нигоштааст: «Бидон, ки футувват аз рӯи луғат ҷавонӣ бошад ва фатӣ марди ҷавонро гуянд ва баъзе дар шарҳи ин луғат бар онанд, ки футувват ҷавонмардӣ бошад. Аз рӯи истилоҳ футувват дар урфи ом иборат аст аз имсоф (машҳур будан) ба сифати ҳамида ва ахлоқи писандида бар вачҳе, ки ба он аз абнои ҷинси хеш мумтоз гардад. Ва ба таърифи хос иборат аст аз зуҳури нури фитрати инсонӣ бар зулмоти сифати нафсонӣ...

Пас, футувват чист. Футувват он аст, ки ҳеҷ коре нақунӣ дар ниҳонӣ, ки он ошқор нагардад ва бо ҳама кас ба хулқи неқу зиндагонӣ кунӣ, ки дӯстии халқро ба хулқи неқу ҳосил тавонӣ кард ва ҷунон ки гуфтаанд:

*Ба ҳама халқи ҷаҳон хулқи писандида намоӣ,
Ки сӯи хулди барин роҳ бар он аст, эӣ дил!*

Ҳамҷунин, футувват ба аҳд вафо қардан аст... ва вафо қардан қори ҷавонмардон аст ва нуқси аҳду шикастани паймон нишонаи нуқсони вичдон аст... Футувват он аст, ки ҳама касро аз худ бештар донӣ ва худро бар ҳеҷ кас тафзил (бартарӣ) наниҳӣ... Футувват се мартаба аст: аввал саҳо, ки ҳар ҷӣ дорад, аз ҳеҷ кас дарег надорад. Дуюм, сафо, ки синаро аз қибру қина поқу поқиза созад ва мартабаи оқир вафост, ки бо халқ нигоҳ дорад»¹

1. Кошифӣ Ҳ.В. Футувватномаи Султоӣ. Ахлоқи Мӯҳсиӣ. Рисолаи «Ҳотамия». Душанбе: Адиб, 1994, саҳ. 27-28.

Моҳияти таълимоти ахлоқии футувват аз баробарию бародарӣ дар ҷомеа, хайрхоҳӣ, кӯмак ба ҳамдигар, ҷасорату матонат, бурдборӣ, додани ҷазои зулмунадагон, дастгирии фақирону یتимон ва амсоли ин иборат аст. Дар таълимоти футувват васфи заҳмат мақоми шоиста дорад ва заҳмату кор асоси пойдорию бақои одаму олам арзёбӣ ва баррасӣ шудааст. Биноан футувват заҳматро аз ибодат авлотар донистааст. Ҷавонмардӣ асосан ба аҳли меҳнат тааллуқ дошта, баромади иҷтимоии он низ аз аҳли касаба аст.

Ривочу равнақи ҳамаҷонибаи ҷараёни ҷавонмардӣ аз миёнаҳои асри XII сар карда ин ҷараён дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Осиёи Хурд густаришу равнақи беандоза ёфта, дар мазмуну мӯҳтавоӣ он дигаргуниҳои ҷиддӣ рух дод. Дар аввали асри XII роҷеъ ба ҳаёту фаъолият, рафтору гуфтору кирдори пайравони ҷараёни ҷавонмардӣ чандин асарҳои фалсафӣ ва панду ахлоқӣ ба вуҷуд омаданд.

Дар асрҳои XI-XIII созмонҳои ҷавонмардӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон бештар ташаккул ёфта, таъсири онҳо торафт зиёд мешуд. Аз ин ҷост, ки як қатор адибон бо номи «Футувватнома» дастурҳои ахлоқию иҷтимоӣ навиштаанд. «Футувватнома»-и Аттор (асри XII), «Футувват-нома»-и Носирӣ (охирӣ асри XII) ва «Футувватномаи Султонӣ»-и Кошифӣ (охирӣ асри XV) аз қабилӣ онҳост.

Мутобиқи таълимоти футувват (ҷавонмардӣ) одамон ба ҳамдигар баробаранд, онҳо бояд дар асоси ақлу хирад ва шарафи мардумӣ рафтор намоянд ва ҳамеша аз болои рафтор, гуфтор ва кирдори нек назорат кунанд. Рукни муҳимтарини ҷавонмардӣ ҳимояи манфиатҳои мазлумону хунармандон аз ҷабру ситами золимону ситамгарон аст. Муаллифи «Футувватномаи Султонӣ» ду ҷиҳати ҷавонмардиро зикр кардааст: якум, нафъ расонидан ба дӯстон, ки аз он саховат ҳосил шавад. Дуюм, боз доштани зарари душман ба эшон, ки он аз шучоат вобаста аст.

Ҷавонмардон аслан мардони қору амал буда, аз аҳли хунари шаҳр иборатанд. Ба ҷавонмардон даҳ хислати нек

хос аст: онҳо ҳақталошанд ва ба халқ аз рӯи инсоф муомила мекунанд, нафси худро ҳар лаҳза нигоҳ дошта метавонанд, ба бузургон хидмат менамоянд, хурдонро аз рӯи шавқату навозиш эҳтиромдоранд, дӯстонро бо насиҳат, уламоро бо тавозуӣ, ҳукаморо бо нармиву ҳалимӣ, ниёзмандонро бо саховат ва ҷоҳилонро ба ҳамушӣ пешвоз мегиранд.

Омухтани илм, махсусан пайвастагии илму амал муҳимтарин рукни ахлоқиву фалсафавии ҷавонмардон аст. Кошифӣ навиштааст: «Агар пурсанд, ки арқоми тариқат чанд аст, биғӯ: шаш: аввал, омухтани илм, он чи бар ӯ фарз бошад. Дуюм, илмро ба амал расонидан, ки илми бе амал дарахтест бе мева ва ҷарогест бе равған... Сеюм, ба халқ хулқи неку варзидан... Чорум, риёзат кашидан, то оинаи дил ба сайкали мучоҳидат равшан гардад... Панҷум, пайваста дар зикри дӯст будан. Шашум, шавқи тамома ба лиқои дӯст доштан».¹

Бахшҳои алоҳидаи «Футувватномаи Султонӣ» ба яке аз шоҳаҳои муҳими иқтисодиёт – тиҷорат бахшида шудаанд. Ҷолиби қайд аст, ки Кошифӣ тиҷорат, бозаргониро на чун як лаҳзаи такрористеҳсоли ҷамъиятӣ, балки иштироки одамонро дар муносибатҳои бозаргонӣ, рафтору кирдори онҳо дар масъалаи хариду фурӯш тасвир кардааст. Алалхусус фасли ҷаҳордахуми боби панҷум, ки «Дар одоби касб ва байъу ширӯ (хариду фурӯш)» ном дорад, пурра ба одоби хариду фурӯш, умуман одоби тиҷоратию бозор бахшида шудааст. Аз ҷумла, одоби бозор рафтагун чунин тасвир шудааст: нахуст он кас китфи худро бар касе назанад. Дигар он ки аз паси мардум нанигарад. Сеюм, туф накунад. Ҷаҳорум, аз дур касеро фарёд накунад. Панҷум, ба дари дуконе, ки кор надорад, наистанд. Шашум, чизеро, ки намехарад, нархи онро напурсад. Ҷафтум, дар миёни савдои ду кас даҳолат накунад.

Одоби фурухтани чизро Хусайн Воизи Кошифӣ ба таври зайл баён намудааст: «Аввал, он ки бо харанда сухани

1. Кошифӣ Ҳ.В. Футувватномаи Султонӣ. Ахлоқи Мухсинӣ. Рисолаи «Ҷотамия». Душанбе: Адиб, 1994, сах. 34.

нарма бигӯяд. Дуюм, он ки аз ҳар маҳалла, ки харандаро ёбад, музояқа (дарег) накунад. Сеюм, он чи мефурушад, зиёдат таърифи он накунад. Чаҳорум, чизи дагалу қалб нафурушад ва агар фурушад, айби ӯро ба харанда бигӯяд, Панҷум, дар вазн ва зирӯ қалбӣ накунад. Шашум, агар чизи харидаро бозоранд ва зоеъ (талаф) нашуда бошад, байъи иқолат (савдори вайрон) кунад ва бозситонад. Ҳафтум, агар азизеро нақде набошад ва чизе ба нася талабад бад-ӯ фурушад ва дар мақоми музояқа набошад. Ҳаштум, зиёд аз қимати вақт нафурушад».¹

Одоби харидори ҳам серпахлу буда, тибқи ақидаи Кошифӣ аз дувоздах қисм иборат аст: «Аввал, он ки ба ваҷҳи ҳалол харад. Дуюм, нақди қалб ва мағшуш надихад. Сеюм, ба камтар аз қимати вақт нахарад, магар фурушанда музояқа накунад. Чорум, бо фурушанда сухани саҳт нагӯяд. Панҷум, ӯро тақлифи бисёр накунад, ки аз фалон ҷо ба фалон чиз буда. Шашум, аз он чи мехарад, бисёр бахшад. Ҳафтум, чун чизе харида бошад, бозпас нагардонад. Ҳаштум, чизи харида ба домон наниҳад. Нӯҳум, чизи харида дар остин накунад. Даҳум, музди-кӯса аз фурушанда наситонад. Ёздаҳум, дар ҷои покиза нигоҳ дорад. Дувоздахум, зоҳир набарад, балки пӯшида дорад».²

Хусайн Воизи Кошифӣ роҷеъ ба фаъолияти тоҷирӣ, яъне одоби маҷмӯи касбҳо, ки иборат аз ҳашт қисматанд, фармудааст: «Аввал, он ки касби худро аз моли ҳаром ва шубҳат пок дорад. Дуюм, он ки касбро барои зарурати маош кунад, на барои ҷамъи мол. Сеюм, касбро сабаби обрӯй шиносад. Чаҳорум, бо касе, ки моли ӯ ҳаром бошад, муомила накунад. Панҷум, дар ҳунари худ кори айбнок ва безътиной накунад ва аз гилу ғаш (олудагӣ) дур дорад. Шашум, инсоф нигоҳ дорад, ба касе, ки баҳои матоъ нашиносад, бар вай муомила накунад. Ҳафтум, агар аҳли тарозу бошад, кам надихад ва зиёда наситонад. Ҳаштум, агар аҳли зирӯ бошад, зиёда бар

1. Кошифӣ Ҳ.В. Футувватномаи Султони. Ахлоки Мӯҳсинӣ. Рисолаи «Ҳотамия». Душанбе: Адиб, 1994, сах. 89-90.

2. Ҳамон ҷо, сах. 90.

худ напаймояд ва кам бар дигарон, то баракат ва ҷамъият дошта бошад».¹

Чунонки дида мешавад, бисёр ақидаҳои Кошифӣ роҷеъ ба тичорат, умуман муносибатҳои хариду фурӯш бо ақидаҳои Кайковус монандӣ доранд. Ин аз он сабаб аст, ки Ҳусайн Воиз дар таълифи «Футувватномаи Султонӣ» аз «Қобуснома»-и Унсурулмаъолии Кайковус ва осори дигар адибону донишмандони форсии тоҷикӣ ва араб фаровон истифода кардааст.

Хулоса, «Футувватномаи султонӣ»-и Кошифӣ чун «Қобуснома»-и Кайковус ва «Сиёсатнома»-и Низомулмулк умуман дар тарбия ва рушду камоли мутахассисони оянда, махсусан дар ташаккули тафаккури иқтисодии ҷавонон нақши хоса дорад. Маълум мешавад, ки иқтисодиёт, истеҳсоли неъматҳои моддӣ, муомилоти мол байни одамон дар ҳама давру замонҳо асоси зиндагии ҷомеаи инсониро ташкил медиҳад. Аз ин ҷост, ки ғайолияти истеҳсолию тичоратии инсон чун қисми таркибии тарбияи ахлоқии ӯ тасвир шудааст.

ТЕСТҲО

1. «Қобуснома» - ин:

а) асари панду ахлоқист, ки дар он масъалаҳои омӯхтану созмон додани рӯзгори хонадорӣ, ихтисосмандиву касбу ҳунар тасвир ёфтааст;

б) аввалин асари иқтисодиёт, ки дар он масъалаҳои хононаю хоҷагидорӣ ва сарфаю сариштакорӣ ҳаллу фасл гаштанд;

в) асари фалсафавиест, ки дар он мафҳуму қонунҳои ҷомеаи шиносӣ равшан баён карда шудаанд.

2. Ғайолияти тоҷирӣ, одоби фурӯхтан ва харидорӣ кардани мол ҳаматарафа тасвир карда шудаанд, дар:

а) «Футувватномаи»-и Носирӣ;

1. Кошифӣ Ҳ.В. Футувватномаи Султонӣ. Ахлоқи Мӯҳсинӣ. Рисолаи «Ҳотамия». Душанбе: Адиб, 1994, сах. 89.

- б) «Футувватномаи»-и Аттор;
- в) «Футувватномаи Султонӣ»-и Кошифӣ.

3. Кайковус «Қобуснома»-ро кай ва барои ки таълиф намуда аст?

- а) солҳои 1038-1039 барои волидайнаш;
- б) солҳои 1062-1063 барои пайвандонаш;
- в) солҳои 1082-1083 барои фарзандаш.

4. Хонаю хочагидорӣ ва тичорати муфид, умуман ақидаҳои иқтисодӣ дар кадом бобҳои «Қобуснома» баём карда шудаанд?

- а) «Андар харидани асп», «Андар тичорат кардан», «Андар одоби хунёгарӣ», «Андар хидмат кардани подшоҳ»;
- б) «Андар оини чамъ кардани мол», «Андар харидани манзил ва замин», «Андар тичорат кардан», «Андар оину расми дехконӣ»;
- в) «Андар шикор кардан», «Андар амонат нигоҳ доштан», «Андар шаронти вазирии подшоҳ», «Андар расми спаҳсолорӣ».

5. Як фасли «Футувватномаи Султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар «Одоби касб ва байъу широк» пурра бахшида шудааст, ба:

- а) одоби хариду фурӯш, тичоратию бозор;
- б) одоби суд гирифтани сарфа намудан;
- в) одоби нигоҳ доштани расму русуми ниёгон.

АДАБИЁТ

Бобокалони Исомат. Аз афкори иқтисодии ниёгон. Душанбе, ЭР-граф, 2011. Қисмҳои 6-ум, 11-ум, 13-ум.

Всемирная история экономической мысли. В 6 т. Т.1. М.: Мысль, 1987. Разел. II.

Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Китоби якум. Душанбе: Ирфон (нашри Техрон), 1998. Саҳ. 464-501, 557-572, 592-599, 617-619, 623-630, 657-670.

Исломов С. Афкори иқтисодии мутафаккирони тоҷик дар аҳди эҳёи аҷам Душанбе, 1998.

Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома. Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007.

Комилов Р., Камолӣ С. Сайре дар андешаҳои иқтисодии ҷаҳони ислом. Душанбе, 1996.

Кошифӣ Ҳусайн Воиз. Футувватномаи Султонӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи «Ҳотамия». Душанбе: Адиб, 1991.

Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе: Шарқи озод, 1998.

БОБИ 3.

ИНЪИКОСИ АФКОРИ ИҚТИСОДИ ДАР ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ АСРИМИЁНАГИИ МАШРИҚЗАМИН

Мутафаккирони Машриқзамин дар асрҳои миёна асарҳои офариданд, ки дар таърихи тамаддуни башарӣ нақшу нуфузи хоса доранд. «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавӣ, «Бустон» ва «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ, «Баҳористон»-и Абдурахмони Чомӣ, «Тиббӣ руҳонӣ»-и Закариёи Розӣ, «Девон»-и Ҳофиз ва боз даҳҳо шоҳасарҳоро номбар кардан мумкин аст, ки дар афкори фалсафавию ахлоқӣ ва иҷтимоӣ сиёсии асри миёнагии башарият мақоми махсус ва барҷастаро соҳибанд.

Асарҳои мутафаккирони номбурда ва дигар донишмандону суҳанварони барҷастаи асри миёнагии Машриқзамин мазмуну муҳтавои фалсафавию ахлоқӣ, адабию таърихӣ, тиббӣ, панду ҳикмат доранд. Дар осори ин нобиғҳи илму адабу фарҳанг асарҳои, ки маҳз ба масъалаҳои иқтисодӣ бахшида шуда бошанд, ба ҷашм намерасанд. Ақидаҳои иқтисодӣ дар он рӯзгори дур ханӯз аз донишҳои фалсафавию ҷамъиятӣ ҷудо нашуда буданд. Вале масъалаҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ дар он асарҳо ба сифати андеша, ривоят тасвир шуданд. Донишҳои иқтисодӣ ҷо-ҷо дар мавриди омади суҳан дар маснавӣ қасида, рӯбию ғазал, суруду таронаҳо баён мешуданд.

Гуфтан ҷои аз аст, ки асарҳои қомилан ба масъалаҳои иқтисодӣ бахшидашуда дар ин давра дар адабиёти кишварҳои Ғарб ҳам ба назар намеоянд. Дар мағрибзамин ҳам дар ниҳми асрҳои миёна ақидаҳои иқтисодӣ бештар дар асарҳои фалсафавию иҷтимоӣ ва динӣ баён шудаанд. Дар замони феодализм шакли асосии идеологияи ҳукмрон дар Аврупои Ғарбӣ

католитсизм буд. Бинобар ин ҳамагуна андешаҳои муаллифони асримиёнагӣ роҷеъ ба масоили иқтисоди ҷомаи динию ахлоқӣ бар тан доштанд. Асарҳои иқтисодӣ танҳо дар охири асрҳои миёна ба вучуд омаданд.

Дар осори мутафаккирони асримиёнагии машриқзамин ҳастӣ ва мохияти инсонӣ комил дар офаринандагиву бунёдкорӣ доништа мешуд ва таъкид мегардид, ки танҳо кори офаридгара ба ҳастии инсон мазмуну маънӣ, файзу баракат бахшида, зиндагиро пурнуру сермазмунтар мегарданад.

Дар ташаккули рушду нумӯи тафаккури фалсафавӣ ва иҷтимоӣ бисёр мутафаккурон, аз қабилӣ Ҷалолиддин Давонӣ, Абумансури Муваффақ, Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯлқосими Фирдавсӣ, Абурайҳони Берунӣ, Низомулмулк, Муҳаммади Ғазолӣ, Саъдии Шерозӣ, Низомии Ганҷавӣ, Насируддини Тусӣ, Ибни Ҳалдун, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Муҳаммад Бобур, Мирзо Бедил ва дигар хирадмандони машриқзамин ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Дар асарҳои адабӣ фалсафӣ, панду ахлоқӣ, маънавию тиббии онҳо масъалаҳои умдатарини ҳиёти ҷамъиятии одамон, зарурати истехсоли неъматҳои моддӣ, муносибатҳои бозаргонӣ, мавқеи тичорат дар қонеъ гардонидани талаботи рузафзуни мардум, фаъолияти меҳнатӣ, ихтисосмандию ҳунармандӣ ва ғайра ҳаллу фасли худро меёфтанд. Тамоми сарвати ғании маънавии ба меросгузаштаи мутафаккирони асримиёнагиро тасвир кардан имконнопазир аст. Аз ин ру мо ин ҷо танҳо ақидаҳои иҷтимоию иқтисодии баъзе аз онҳоро тасвир мекунем.

1. ТАСВИРИ АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДӢ ДАР АСАРҲОИ ЗАКАРИЁИ РОЗӢ

Олим, файласуф ва табиби бузург, мутафаккири барҷастан форсу тоҷик Абубакр Муҳаммад ибни Закариё ибни Яҳё Розӣ (865-925) яке аз бузургтарин ва машҳуртарин намоёндаи илму адабу фарҳанги асрҳои IX-X ба шумор меравад. Дар давраи ҳукмронии Мансур ибни Исҳоқ (ҳокими Рай) сарвари бе-

мористон будааст. Баъдтар сарвари бемористони Бағдодро ҳам ба ӯҳда дошт. Закариёи Розӣ эҷодгари бештар аз дусад асари фалсафавӣ, тиббӣ, адабию ахлоқӣ, аз ҷумла «Сирра-ул-фалсафия», «Аттиб-ул-руҳонӣ» (тибби руҳонӣ, руҳонӣ на ба маънои динӣ, балки ба маънои руҳу равон, маънавӣ), «Китоб-ул-лаззат» аст. Танҳо дар соҳаи тиб зиёда аз 60 асар офаридааст, ки муҳимгарини онҳо «Китоб-ул-қовӣ» (30 ҷилд), «Китоб-уттиб-ал-мансурӣ» (10 ҷилд) мебошанд, ки тамоми илмҳои тибби замонашро дарбар гирифтаанд ва дар инкишофи минбаъдаи илми тибби ҷаҳонӣ нақши бузург гузаштаат. Ин асарҳои Закариёи Розӣ дар асри XII ба забони лотинӣ тарҷума шуда, чанд аср барои табибони мамолики Ғарб чун дастури аввалиндараҷа ва китоби дарсӣ хизмат кардаанд. Эътибору шарафу шӯҳрати илмию табибии Закариёи Розӣ ба дараҷае будааст, ки тадқиқгарони фалсафа ва илми Шарқи миёна давраи охири асри IX ва аввали асри X-ро «даврони Розӣ» номидаанд.

Усули асосии фалсафии Закариёи Розӣ исбот кардани абадият ва қадимияти офаридгор ва нафс аст.

Дар байни асарҳои Закариёи Розӣ китобҳои маҳз ба масъалаҳои иқтисодию иҷтимоӣ бахшида шуда во намехӯранд. Вале дар асарҳои фалсафавию тиббии ӯ ақидаҳои зиёди иқтисодӣ мавҷуданд. Яке аз чунин масъалаҳо тақсимоти меҳнат байни одамон дар ҷомеа аст. Розӣ қайд кардааст, ки ягон аъзои ҷомеа бо маҳсули кораш тамоми талаботашро қонеъ кунонида наметавонад. Инсон худ меҳнат карда, дар баробари он мӯҳтоҷи маҳсули кори дигарон аст. Агар яке бо деҳқонӣ машғул бошад, дигаре бинокор, сеюмӣ бофанда, ҷаҳорумин ҷанговар аст ва ғайра. Ӯ таъкид кардааст, ки тақсимоти меҳнатро талаботи гуногуни одамон ба вучуд меовард. Дар баробари ин Розӣ ҳаёти ҷомеаро аввалиндараҷа мешуморад ва зиндагии ҳар шахси алохидаро берун аз ҷомеаи инсонӣ тасаввур карда наметавонад. Розӣ нишон додааст, ки тақсимоти меҳнат ва ҳамкориҳои одамон самараи хуб медиҳад, зеро ҳар шахс кӯшиш мекунад, ки самараи корашро баланд бардорад.

Дар ҳақиқат тақсимоти меҳнат ихтисосмандии ҳар иштирокчи истеҳсолотро такмил дода, ӯро водор мекунад, ки барои кам кардани хароҷот ва осонтар намудани меҳнати ҳеш воситаҳои корро такмил диҳад, то ки маҳсули меҳнаташ афзун гардад. Ҳамзамон Розӣ аҳамияти меҳнати дастҷамъонаро пай дар ҳам такрор намуда таъкид кардааст, ки танҳо чунин тарзи кор тамоми камбудию норасогиҳои шахсони алоҳидаро дар истеҳсолот бартараф карда метавонад.

Яке аз ақидаҳои ба илми ҳозиразамони иқтисодӣ наздики Розӣ маҳкум кардани ҳаракату кӯшиши баъзе ашхосест, ки ҳосили меҳнати дигаронро аз они худ мекунанд. Бидуни муомилоти молӣ ситонидани маҳсули кори дигарон истисмор аст. Розӣ ситамгаронро танқид карда, таъкид намудааст, ки аз заҳмати дигарон истифода бурдан ба ситамгар ё истисморгар ҳеч вақт суд намебахшад, баръакс, оқибат ба ӯ зарар меовард. Шахси аз ҳисоби дигарон сарватманд шуда роҳату оромиро гум мекунад, оқибат он молу мулки муфт ба даст омада тӯъмаи дигарон хоҳад шуд. Ҳар чиро бод овард, бодаш барад, меғунд. Маълум аст, ки ин ақидаи Розӣ на фақат адолатпарастиро дар иқтисодиёт мепарастад, балки боз аҳамияти ахлоқию тарбиявӣ низ дорад, зеро ӯ одамонро ба ҳалолкорию ҳалолхӯрӣ, адлу инсоф даъват кардааст.

Зақариёи Розӣ тарафдори равнақу ривочи мубодила, ё баробари қору ҳадамот аст. Аз ҷумла, ӯ фармудааст, ки зарурати зиндагист, ки одамони қосиб самараи заҳмати худро бо самараи кори дигарон иваз карда ва барои хидмати дигарон хазмат менамояд.

Ақидаи Розӣ дар хусуси захира кардани молу амвол ҳам диққат-чалбқунанда аст. Табиист, ки ӯ он замон оид ба андӯхти сармоя чун манбаи такрористеҳсоли васеи маҳсулоти ҷамъиятӣ андеша баён карда наметавонист. Зеро барои ба чунин ҳулосаву натиҷа расидан донишҳои иқтисодӣ ва шароити воқеии истеҳсолоти он рӯзгор мусоидат намекард. Зақариёти Розӣ захираи сарватро чун шартӣ ногузири беҳтар кардани зиндагӣ ва воростан аз эҳтиёҷмандӣ маънидод мекард. Набояд

фаромӯш кард, ки Розӣ машхуртарин табиби асримиёнагӣ ба ҳисоб меравад. Биноан ӯ ҳар ҳодиса ва раванди иқтисоди ро аз нуқтаи назари солимии инсон маънидод мекард. Аз ин ҷост, ки ба вучуд овардани захираҳо чун моҳияти ҳастии инсон маънидод мекард. Вале ӯ захираҳо дар як андозаи муайян ме-писандид. Аз ҳад зиёд захира кардан дар мавридҳои алоҳида ба муҳтоҷӣ ро ба ро мекунад. Ба гайр аз ин шахс набояд аз рои ҳасисӣ захира кунад. Розӣ танҳо захира кардани молҳои истеъмолиро дар назар дошт. Яъне бояд он молу амволе захира шаванд, ки минбаъд мавриди истеъмоли ва воситаи таъмини ниёзмандии мардум гардад. Ба ақидаи Закариёти Розӣ сарватманд на он шахсест, ки захираи амлоқ кардааст, балки шахсест, ки соҳиби касбу ҳунар аст. Ба ҳамин тариқ ақидаҳои иқтисодии Закариёи Розӣ қисми таркибии таълимоти фалсафӣ ва панду ахлоқи ӯст.

2. ИНЪИКОСИ ҲИҚМАТ ВА АҶЗОРИ ИҚТИСОДИ ДАР АСАРҲОИ АБУАЛӢ ИБНИ СИНО

Дар асрҳои X-XII Осиёи Марказӣ ба яке аз марказҳои бузурги илму фарҳанг табдил ёфта буд. Дар ин айём мутафаккирон ба майдон баромаданд, ки аҷзори ҷамъиятию маънавии замонашонро муайян мекарданд. Дар байни он хирадмандон Абуалӣ ибни Сино ситораи дурахшон буд.

Абуалӣ ибни Сино (980-1037) пеш аз ҳама чун файласуф, табиб, табиатшинос ва адиби бузург машхур аст. Тибқи маълумоти баъзе тадқиқотчиён бештар аз чорсад асар таълиф намудааст. Асарҳои Ибни Сино «Китоб-ул-наҷот», «Ишорат ва танбеҳот», «Донишномаи Алоӣ», «Китоб-ул-инсоф», «Китоб-уш-Шифо», «Ал-Қонун фи-т-тиб», «Ҳикमत-ул-машриқийин» то ба имрӯз қимати илмии худро гум накардаанд.

Асарҳои тиббӣ ва фалсафавии Ибни Сино аз замони иншо ва ба лотинию дигар забонҳои аврупоӣ тарҷума шуданашон таваҷҷӯҳи табибон, олимон ва мутафаккирони ҷаҳонро ба худ ҷалб карданд. Чунон ки шарқшинос ва муаррихи намоён

А. Ю. Якубовский қайд карда буд, Абӯалӣ ибни Сино ва ҳамзамони ӯ Абурайҳони Берунӣ бузургтарин уламои асри худ буда, дар он замон дар рӯи замин аз ин ашхос бузургтар донишманде набудааст.

«Алқонун фи-т-тиб» (Қонуни илмии табобат) ҷамъбасти афкори илми тиб буда, ҷаҳониёнро ба хайрат овардааст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки «Алқонун» ҳанӯз дар асри XII ба забони лотинӣ тарҷума шуда, пас аз ихтирои дастгоҳи чопӣ китоби дуҷум (баъди «Таврот») ба ҳисоб мерафт. Аз асри XII то асри XVII дар донишгоҳҳои Аврупо илми тиббиро аз рӯи «Алқонун»-и Ибни Сино меомӯхтанд.

Дар асрҳои миёна ҳанӯз илмҳои дигар аз фалсафа ҷудо нашуда буданд. Фалсафа илми ҳамаи илмҳо ҳисоб гардида тамоми илмҳои замонро фаро мегирифт. Аз ин ҷост, ки фалсафаи Ибни Сино мантиқ, илоҳиёт, табиӣёт, илми ҳайъат, мусиқӣ, ҳулоса, тамоми илмҳои ақлиро нақлиро фаро мегирифт. Ибни Синоро дар зиндагиаш бо олитарин унвонҳои илмӣ аз қабиле Шайхурраис, Хуччатулҳақ, мушарафгардонида буд. Забони модарии Ибни Сино дарӣ буд ва ӯ дар ҳама ҷо бо ин забони модариаш гуфтугӯ мекард, шеър мегуфт ва китоби ахлоқию фалсафавии худро ба ин забон таълиф мекард. Бештарин асарҳои мутафаккир ба забони илмии

хамонзамона – забони арабӣ таълиф мешуданд, зеро ин замон забони арабӣ забони илм ҳисоб мешуд.

Дар замони зиндагии Ибни Сино Мовароуннаҳр, аз ҷумла Бухорои Шариф ба маркази илму адаби замон табдил ёфта буд. Сайёҳ ва олими араб Ибни Ҳавқал Насибӣ, ки солҳои 70-уми асри X ба Мовароуннаҳр омада будааст, таассуроти хурдро аз ин кишвар дар китоби «Сурат-ул-арз» ба сурати зайл баён кардааст: «Мовароуннаҳр яке аз сарватмандтарин ва пурбаракаттарин ва дилкушотарин ва батароваттарин иқлимҳои ҷаҳон аст. Мардуми ин сарзамин... саҳт шавқманд ва наҷиб ва соҳиб-мақоманд... Фаровонии неъмат дар ин диёр ба ҳаддест, ки агар боре дучори қаҳтӣ шаванд ё аз гармою сармо ё ки аз офатҳои дигар ба ғаллашон зиён расад ҳам, метавонанд худашонро то ҳосилбардории дигар нигоҳ доранд... Дар саросари Мовароуннаҳр нуқтае нест, ки аз шаҳру деҳқадаю кишти чароғҳои холӣ бошад ва чизе нест, ки беш аз эҳтиёҷи мардум вучуд надошта бошад. Хурокворӣ аз ҷиҳати гуногунӣ ва фаровонӣ беш аз эҳтиёҷи мардум аст, обҳои он хушгӯвортарин ва сардтарин ва сабуктарини обҳои... Ҷорҳои аз қабилӣ... уштур ва гӯсфандон... ба ҳадди фаровон дар он ҷо мавҷуданд ва низ порчаҳо ва либосҳои пашмӣ ва абрешмӣ ва қарбос ва ғайра дар бозорҳои он ҷо беандоза зиёд дида мешаванд... Қонҳои оҳан беш аз андозаи эҳтиёҷ мавҷуданд ва оҳанро аз он ҷо ба хориҷа мебаранд ва қонҳои тилло ва нуқраи ин сарзамин дар тамоми кишварҳои исломӣ назир надоранд... Қоғазе доранд, ки аз ҷиҳати нафисӣ ва ҳубии навъ ва фаровонӣ бетимсол аст. Мева дар ин иқлим ба ҳадде фаровон аст...»¹

Шояд ин мушоҳидаҳои олими араб то андозае аз ҳақиқат дур бошад. Зеро дар он замон аҳволи зиндагии кишварзон, аҳли қасаба, ғуломон ва умуман аҳволи иҷтимоии оммаи заҳматкшон, ки тамоми сарват ва нозу неъматҳои маҳсули

1. Ниг.: Улугзода С. Пири ҳакимони Машриқзамин. Душанбе: Маориф, 1980, сах. 17-18.

меҳнати онҳост, чандон хуб набуд. Истисмори захматкашон вучуд дошт. Давлат аз панҷ ду ҳиссаи кишти кишоварзонро бо сифати хироҷ мегирифт. Аксари табақаи кишоварзон камзамину безамин буданд, ки заминро аз заминдорон ба ичора мегирифтанд ё ки ба чоряккорию панҷяккорӣ машғул мешуданду дар ниҳоятӣ камбағалию бевизоатӣ ва мӯҳтиҷӣ мезистанд.

Мавзуи омузиши фалсафаи амалии Ибни Сино ахлоқ, иқтисод ва сиёсат буд. Мақсад аз ахлоқ саодати шахс, аз иқтисод саодати оила ва аз сиёсат саодати давлат аст.¹

Ақидаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии Ибни Сино дар бисёр мавридҳо пешқадам буданд, ҳарчанд, ки ӯ аз доираи замонаш берун нарафта буд. Барои Шайхурраис ҷамъияте, ки онро подшоҳи соҳибмаърифату одил идора ва сарварӣ мекунад, давлати ормонист. Мутлақияти подшоҳӣ беҳтарин шакли давлат аст. Дар ин гуна давлат ҷомеаи одамон бояд аз се табақа иборат бошад: аҳли ҳукму фармон, аҳли зироату касба, аҳли лашкар. Аз рӯи таълими Шайхурраис ҷамаи аъзоёни ҷомеа бояд ба кори барои мардум муфид машғул бошанд. Ҳамкориҳои мардумон барои зиндагӣ қардан шарт аст. Барои ҳамкорӣ қардани мардум бошад, қонуни оқилона ва адлу инсоф зарур аст. Чунин қонун бояд барои тамоми аъзоёни ҷамъият баробар хизмат кунад. Ибни Сино дар чунин ҷомеаи ормонӣ мавҷуд будани одамони бекорхӯча, судхӯру муфтхӯр, беадолат, инчунин бедодгарию зӯроварию маҳкум қардааст.

Ба ҳам вобаста будани одамонро дар ҷамъият ва бе ёрии ҳамдигар зиндагӣ қарда натавонистани онҳоро Шайхурраис ҷама вақт таъкид мекард, чунки ин гуна ёрии ҳамдигарӣ, ҳамкориҳои мардумон дар ҳаёт ба нафъи ҷама мебошад. Дар китоби «Ишорат ва танбеҳот» Ибни Сино аз ҷумла навиштааст, ки тавассути ҳамбастагӣ ва мубодилаи байни ҳамдигарӣ ҳар яке аз мардумон дигареро аз ягон ғаму ташвиш халос мекунад, ҳол он ки агар ҳар кас ҷама қорро худаш мекард, бори

1. Ниг.: Улугзода С. Пири ҳакимони Машриқзамин. Душанбе: Маориф, 1980, сах. 130.

гарони аз қувваю иқтидорӣ ў берун ба душ меафтид. Аз ин рӯ дар байни мардумон бояд созиш бошад, қонун ва меъёри адолат амал кунад. Давлатдорон риояи он қонун, он адолати иҷтимоиро ҳатмию қатъӣ меҳисобиданд, барои кирдорҳои неку бад подоши муносиб (муқофот ё ҷазо) муқаррар мекарданд. Дар ҷомеа беадолатию беинсофӣ набояд ҷой дошта бошад.

Дар баробари ин Ибни Сино оид ба дорой ва аз рӯи мақому манзалат як хел набудани мардумонро дар ҳаёти ҷамъиятӣ зарур мешуморад. Дар китоби «Тадбири манзил» ў таъкид намудааст: Оқилон медонанд, ки агар ҳамаи мардум шоҳу шахриёр мебуданд, ҳамаашон маҳв мешуданд ва агар ҳамаи мардум ба заҳматкашиву фуқарои тобеъ табдил меёфтанду дар байнашон шоҳу султонҳо намебуданд, ҳамаашон зиндагонӣ карда натавониста ҳалок мегардиданд. Агар ҳама ба дорой ва боигарӣ бо ҳам баробар мебуданд, касе барои касе қор намекард, ёриям ҳамдигарӣ ва муқофоти ёрӣ намемонд ва агар ҳама камбағалу нодор мебуданд, аз бенавоӣ мурда мерафтанд. Пас тафовут дар доройю мақому мартаба сабаби пайдории ҳаёти ҷамъиятии башар аст.

Ибни Сино маҳз ба тариқи шарҳӣ, қонунӣ соҳиби сарват шуданро эътироф мекунад, чунки «Ҳар моли зиёда аз сарвати ба тариқи ғасбу иҷбор васоили нангу бешармӣ ва гуноҳу латма таҳсил шавад, беқадру қимат аст, гарчи мояш зиёд менамояду гуворост, вале натиҷааш бадбахтӣ аст».¹

Як қисмати китоби «Тадбири манзил» «Ҳонаводаи инсон» ном дорад, ки дар он Ибни Сино зарурати қонеъ қунонидани талаботи истеъмолии одамонро нишон дода, ҳонадориро соҳиби манзил буданро амри воҷиби зиндагӣ донистааст. Тарзи таъмини талаботи инсонӣ одамонро ба захира қардани маводи истеъмолию соҳиби ҳавлию оила шудан водор мекунад.

Дар баҳши «Тадбири дахлу харҷ»-и асари «Имтиёзи инсон» мардум аз рӯи зиндагӣ ба ду қисм ҷудо карда шудаанд:

1. Абуали ибни Сино. Тадбири манзил. Осори мунтахаб. Ҷилди 2. Душанбе: Ирфон, 1980, с.х. 21.

1) баъзеҳо ба тариқи меросӣ сармоя мегиранд ва ба дигар чизҳо муҳтоҷие надоранд.

2) баъзеҳо бошанд муҳтоҷи касб мебошанд.

Одамоне, ки муҳтоҷи касбанд одатан бо роҳи косибӣ ё тавассути тиҷорату саноат (калимаи саноат дар маънои касбу кор, ҳунар омадааст) ризку рӯзии худро пайдо мекунанд.

Меҳнат одамонро зебу зинат медиҳад, мартабаи онҳоро баланд мебардорад. Ҳалолкорию ҳалолхурӣ аз натиҷаҳои заҳмати худ ҳислатҳои марди нақор мебошад. Моле, ки бо роҳи ҳалол ба даст омадааст, ҳарчанд дар натиҷаи машаққату заҳмати зиёде бошад ҳам, судмандтарину бобаракат аст. Аз моли бо роҳи ҳалол ба даст омада қисмеро барои андоз (закот), хайрияю садақа сарф намуда, боқимон-даашро барои эҳтиёҷоти рӯзгор захира кардан даркор аст. Ибни Сино таъкид намудааст, ки хароҷот набояд дар сатҳи исрофкорӣ, балки мувофиқи ҳисобу китоб, андешаву тадбир ба роҳ монда шавад.

Чунон ки зикр шуд, дар асрҳои миёна дар Шарқи исломӣ забони илмӣ забони арабӣ буд. Бо вучуди ин Ибни Сино бо забони модариаш гуфтугӯ мекард, шеър менавишт, эҷод менамуд. То ин вақт маълум буд, ки Шайхурраис «Донишномаи Алоӣ»-ро бо забони модариаш навиштааст. Ҳоло олимони эҷодиёти кардаанд, ки «Рисолаи набз» ва «Меъроҷнома» низ бо забони форсии тоҷикӣ таълиф шудаанд. Донишманди Эронӣ Саид Нафисӣ, ки яке аз тадқиқотчиёни эҷодиёти Шайхурраис ба ҳисоб меравад, рӯйхати 456 номгӯи китобу рисолаҳои Ибни Синоро тартиб додааст, ки дар байни онҳо 23 номгӯӣ асар ба забони дарию форсӣ навишта шудаанд.

Ибни Сино дар «Донишнома» ва дигар асарҳои ба забони модарӣ иншошуда нахустин бор барои забони дарию форсӣ як силсила истилоҳоти илмиро пешкаш кардааст. Алалхусус тарозу (ба ҷои мизон), чизҳо (ба ҷои ашё), миқдор (ба ҷои чандӣ), кофӣ (ба ҷои басанда), порагӣ (ба ҷои ҷуз), созвор (ба ҷои мутаносиб ва мавзун), бисёрӣ (ба ҷои касрат), зиёнкор (ба ҷои музир), баробар (ба ҷои тақобул), паҳно (ба ҷои арз) ва ғайра.

Набойд фаромуш кард, ки ақидаҳои иқтисодии Ибни Сино дар бисёр асарҳои фалсафавиаш (аз ҷумла «Тадбири манзил») тасвир шудаанд. Дар ҳамин асарҳои фалсафавию ахлоқӣ чунин масъалаҳо, ба монанди оид ба талаботи одамон, доир ба аҳамияти меҳнат дар ҳаёти ҷамъиятӣ, мавқеи фаъолияти меҳнатии инсон дар истехсоли неъматҳои моддӣ ва ғайра хеле сахт баён шудаанд.

3. АНДЕШАҲОИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР ОСОРИ АБУРАЙҲОНИ БЕРУНӢ

Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ (973-1048) ҳамзамони Абуалӣ ибни Сино, яке аз бузургтарин олимони энциклопедисти Осиёи Марказӣ буда, дар Хоразм (аниқтараш адр наздикии шаҳри Кот) аз падару модари эронинажоде таваллуд ёфтааст. Ҳиссаи зиёди умрашро ӯ дар дигар шаҳрҳо (Рай, Гургон, Ғазна) гузаронидааст. Ӯ яке аз машхуртарин донишмандони Машриқзамин ба ҳисоб меравад, ки қариб дар ҳамаи соҳаҳои илмҳои маъмули замони худ, алалхусус бисёр соҳаҳои илмҳои дақиқ – риёзиёт, нучум, кимиё, ҷуғрофия ва инчунин илмҳои ҳуманитарӣ – фалсафа, таърих, этнография, заминшиносӣ мардум-шиносӣ, забону адабиёт қувваозмоӣ карда, доир ба ҳар кадоме аз ин соҳаҳои илм асарҳои пурарзишу ҷовидонае таълиф кардааст.

Тибқи маълумотҳои мавҷуда адади асарҳои Берунӣ то 180 номгӯйро ташкил медиҳанд, ки дар байни онҳо «Осорул-боқия», «Қонуни Масъудӣ», «Ат-Тафҳим», «Ал-ҷамоҳир» («Ал-ҷамоҳир фи маърифти ҷавоҳир») барин асарҳои машхур низ ҳастанд. Афсӯс, ки шумораи ками асарҳои Берунӣ то ба рӯзҳои мо боқӣ мондаанд. Он чи боқӣ мондааст, кам бошад ҳам, шаҳодат медиҳад, ки ӯ ба инкишофи минбаъдаи илм дар ҷаҳон саҳми бузурге гузоштааст.

Ба Берунӣ муяссар гардидааст, ки комёбиҳои илми ҳисоби Юнон ва Ҳиндро бо ҳам пайвандад, системаи ҳисоби даҳиро ҷорӣ кунад, ба ҳалли баъзе масъалаҳои муҳимтарини ҷабр

ва мусалласот (тригонометрия) муваффақ гардад. Ба ғайр аз ин \bar{u} доираи мавзӯи нақшабардорӣ (геодезия)-ро равшан намуд, бо усулҳои анъанавӣ ва кашфиёти худ арзу тӯли бештар аз шашсад мавзӯро андозагирӣ карда чадвале сохт, андозаи заминро хеле саҳеҳу дақиқ чен кард.

Берунӣ махсусан дар таърихи илми нучум (астрономия) чун олими кашфкунандаи асрори олами ситораҳо, меросгузори осори гаронбаҳои илмӣ, кашфкунандаи бисёр масъалаҳои илмӣ мавқеи ифтихормандонае дорад. Дар ин соҳаи илм \bar{u} якчанд асарҳои оламшумуле иншо кардааст. Калонтарин асарҳои то ба имрӯз ба сурати комил ҳифзшудаи Берунӣ «Қонуни Масъудӣ» (1030-1036) ва «Ат-Тафҳим» (1030)¹ мебошанд. Китоби «Ат-Тафҳим» масъалаҳои риёзӣ, ҳайъат, чуғрофиё ва ситорабинӣ (астрология)-ро дарбар мегирад. «Ат-Тафҳим» дар ду забон – арабӣ ва форсӣ то ба замони мо боқӣ мондааст. Ин ягона асари ба форсии тоҷикӣ навиштаи Берунӣ, ки имрӯз маълум аст. Аҳамияти бузурги матни форсии ин асар пеш аз ҳама дар он аст, ки \bar{u} аввалин бор дар муқобили истилоҳҳои илмии арабӣ калима ва ибораҳоро аз забони дарӣ кор фармудааст. Дар ин кор \bar{u} , ба монанди Ибни Сино дар «Донишнома» яке аз бунёдгузори истилоҳоти илмӣ ба форсии тоҷикӣ мебошад.²

Ҳамин тавр, Берунӣ дар илми филология низ ҳиссаи калон гузоштааст. Ба забони дарӣ (тоҷикӣ) асари риёзӣ, нучум таълиф намуда, дар такмилу ташаккули забони илмӣ ва адабии форсу тоҷик хизмати бузурге кардааст.

Яке аз асарҳои калонтарини дар солҳои охири ҳаёташ ба таълиф расонидаи Берунӣ «Ал-ҷамоҳир фи маърифти ҷавоҳир» мебошад, ки дар бораи маъданшиносӣ (минерология), асосан сангҳои қиматбаҳо ва филиззот маълумот медиҳад. Дар муқаддимаи ин асар дар бораи пайдоиши зиндагӣ дар рӯи

1. Номи пурраи асар «Ат-тафҳим ли авоили синоати таҷрим» («Фаҳмониши маълумоти аввала дар бораи санъати ситорашиносӣ»).

2. Ниг. Ҳошим Раҳим. Абурайҳон Берунӣ. Душанбе: Ирфон, 1983, сах. 26.

замин, ба ҳам пайвастагӣ доштани мардумон дар ҷамъият, тақсимоти меҳнат, пайдошудани пул, эҳтиёҷоти одамон ба боигариҳои зеризаминӣ, аҳамияти металл ва минералҳо муфассал сухан рафтааст. Муаллиф дар қисми аввали китоб дар бораи ёқут, лаъл, ақиқ, алмос, марворид, зумуррад, фирӯза, булури кӯҳӣ, қахрабо, дар қисми дуюм бошад дар бораи флиззот, аз ҷумла тиллою нукра маълумот додааст.

Берунӣ сарватҳои зеризаминиро таҳқиқ намуда, ба қонҳои бисёре дар сарзамини Осиёи Марказӣ ишора кардааст. Алалхусус мавҷуд будани ақиқи сурх, булури кӯҳӣ – дар байни Шугнон ва Воҳон, лочвард дар Бадахшон, фирӯза дар Илак, (Ангренӣ ҳозира), дар доманаҳои қаторкӯҳи Зарафшон ва дар Хурусон (шаҳри Нишобур), ангиштсанг, нафт ва муми кӯҳӣ дар Фарғона, флюорит дар наздикии Душанбеи ҳозира, тилло дар Қаротегину Шугнону силсилакӯҳҳои Зарафшон, оҳан, симоб, нукра, мис дар силсилакӯҳҳои Зарафшон муайян шудааст.

Берунӣ дар асарҳои бо далелҳои шайъӣ дар ба ҳамдигар таъсир расонидани инсонро муҳити зист аҳамияти ҳалқунанда доштани меҳнатро дар ҷамъияти инсонӣ нишон додааст. «Қимати ҳар шахсро амали ба субут расондаи вай муайян мекунад»- гуфтааст ӯ. Маълум аст, ки танҳо тавассути меҳнати софдилона инсон воситаҳои ҳаётгузаронӣ ба вучуд оварда, талаботи худро қонеъ мегардонад, ки ба дарозумрии хеш мусоидат мекунад. Берунӣ таълимоти Форобӣ ва Ибни Синоро дар хусуси омилҳои ба вучудоварандаи ҳаёти ҷомеа хеле инкишоф дод. Одамон якҷоя метавонанд бар зидди қувваҳои табиат муқовимат ва мубориза кунанд. Ба ин хотир муттаҳид шудану аз як гиребон сар баровардани онҳо зарур аст. Аммо одамон дар ҷомеа мавқеи гуногун доранд, аз ҷиҳати иҷтимоӣ нобаробаранд ва на ҳама дар истехсолоти ҷамъиятӣ иштирок мекунанд. Меҳнати иҷборӣ ҷой дорад, ки тавассути зуроварӣ ва кирокардани одамон ба вучуд оварда мешавад. Берунӣ меҳнати маҷбурӣ, яъне истисморро маҳкум кардааст.

Хизмати Берунӣ дар инкишофи афкори иқтисодии халқҳои Осиёи Марказӣ бузург аст. Дар байни донишмандони

Машриқзамин ӯ аввалин маротиба пайдоиш, вазифа ва аҳамияти пулро омӯхтааст. Ӯ таълим меод, ки пайдоиши пул бо афзоиши талабот ба маҳсул ва кори истехсолкунандагон вобаста аст. Мубодила ченаки умумии муайян кардани нарх ва баробарқимати ро талаб мекунад. Чунин ченаки умумӣ тилло аст. Чунки он чанд хусусият дорад: кам пайдост, муддати тӯлонӣ нигоҳдорӣ мешавад, намуди зебо дорад, ба осонӣ тақсим ва якҷоя кардан мумкин аст, инчунин онро барои мавридҳои гуногун истифода бурдан мумкин аст. Тибқи таълимоти Берунӣ нақши пул дар он зоҳир мешавад, ки муносибатҳои байни меҳнати сарфкардашуда ва маҳсулоти истехсолшударо муайян мекунад. Дар он замон чунин дарку таъбири нақши пул, ки таносуби байни харчи меҳнату арзиширо муайян мекунад, қадаме ба пеш дар донишҷӯи моҳияту нақши пул аст. Дар баробари ин Берунӣ боз ба ганҷ табдил ёфтани пулро низ нишон додааст. Дар чунин маврид пул чун воситаи муомилоти истифода намешавад.

Ҳамзамон Берунӣ зарурати андухтро дар ҳазинаи давлат ва истифодаи онро барои иҷрои вазифаҳои давлатӣ таъкид кардааст. Ба андешаи ӯ тавассути тилло ба ҳамагуна мақсадҳо расидан мумкин аст. Дар баробари ин ӯ исрофи ҳазинаи давлатро маҳкум кардааст. Андешаҳои Берунӣ роҷеъ ба таносуби муомилоти тилло ва нуқра, муайян кардани нархи сангҳои қиматбаҳо низ диққатҷалбкунандаанд.

Айёми ҳаёту фаъолияти Абӯрайҳони Берунӣ давраи инкишофу равнақи бузурги иқтисодӣ ва маданӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон будааст. Дар ин давра ҳукумати мутамаркази Сомониён дар қаламрави фарох оромию осоишу амниятро таъмин карда буд, ки ҳам бонси боло рафтани сатҳи иқтисодии мамлакат ва ҳам заминаи боэътимоди пешрафтҳои намоён дар риштаи илму адабу фарҳанг ва ҳаёти ҷамъиятӣ гардид. Шаҳрҳои обод мешуданд, ки дар онҳо тичорат ва ҳунармандӣ раванқ мегирифт. Як муҳити орому осуда ташкил ёфт, ки аз тамоми қаламрави Мовароуннаҳру Хуросони бузург аҳли илму адабу фарҳанг, ки қаблан ин сарзаминро тарк карда буданд, ба

пойтахти давлати Сомониён – Бухоро баргашта, ба эҷод оғоз кардан ва Рӯдакиву Бӯаливу Берунӣ ва даҳҳо суҳанварону уламою фузалои оламшумул парвардаи ҳамин муҳиту ҳамин сарзамину ҳамин мактаби илмиву адабӣ ҳастанд. Беҳуда устод Рӯдакӣ нагуфтааст:

*Имрӯз ба ҳар ҳоле Бағдод Бухорост,
Кучо мири Хуросон аст, пирӯзӣ он ҷост.*

4. БАЁНИ АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДИ ДАР «БҮСТОН» ВА «ГУЛИСТОН»-И САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (1203/8-1292) адиб ва мутафаккири барҷастаи форсу тоҷик асарҳои бисёре офаридааст, ки саршор аз ғояҳои бузурги панду ахлоқӣ, адлу инсоф, одаму одамият, ишқи поки инсонӣ, ойини давлату давлатдорист. Саъдиरो чун суҳанвари вуқӯъгӯ, падари ахлоқ ва инсонпарвари бузург мешиносанд. Дар асарҳои ӯ ҳашму газаби мардуми бенаво нисбат ба ҷабру ситами давлатдорону сарватмандон тасвир шудаанд. Ӯ тавонистааст, ки руҳияи эътирозкорона доштани мазлумонро зидди истисмори феъодалӣ хеле саҳеҳу равшан баён намояд. Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ Шайх Саъдӣ ягона суҳанварест, ки дар асарҳои безаволу реалистонааш зиддиятҳои иҷтимоии замонашро ошкор инъикос кардааст.¹ Ғояҳои инсонпарварӣ ва адолатхоҳии ӯ, ошкорбаёнӣ ҳақиқатнигорӣ ба афкори иҷтимоию ахлоқии давраҳои минбаъда таъсири муфид расонидаанд.

Дар осори Шайх Саъдӣ ба қатори панду ҳикматҳои беғаразона, афкори фалсафавӣ, тарбияи ахлоқи ҳамида ва ҳаллу фасли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ дучор мешаванд, ки аз ҷаҳонбиниву дониши фароҳи ин мутафаккири барҷаста башорат меорад. Ин масъалаҳо бештар аз ҳама дар ду асари оламшумули ӯ – «Бӯстон» ва «Гулистон» ҳаматарафа баён ва тасвир ёфтаанд.

1. Ниг.: Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 6. Душанбе, 1986, саҳ. 632.

«Бўстон» (баъзан онро «Саъдинома» ҳам меноманд) соли 1257 таълиф шудааст. Гояи асосии асарро боло гузоштани дарवेशӣ бар подшоҳӣ ва фукаро бар султон ташкил медиҳад. Ҳар ҳикояту тамсил аз нигоҳи мазмуну мӯҳтаво бори як асари мустақили бадеиро ба дӯш дорад. Ҷавҳари асосии ин ҳикматномаро муҳимтарин масъала ва муаммоҳои зиндагии иҷтимоии замон ва гоҷҳои пешқадами адиб ташкил додаанд.

Мазмуни «Бўстон»-ро панду ҳикмат, одаму одамгарӣ, одобу ахлоқи поки инсонӣ ва муаммоҳои зиндагӣ ташкил медиҳанд. Саъдӣ ситамгарӣ, зулмпешагии подшоҳони замонашро нисбат ба фукаро фош намуда, бовар мекунонад, ки зулму ситам кишварро ба харобӣ, давлатро ба шикаст ва мардумро ба бадбахти дучор мекунад. Дар симои подшоҳи ормониву одиле, ки адиб тавассути симои бадеӣ офаридааст, начотбахшандаи халқу бунёдкори давлати воқеан одилу раъиятпарварро дидан меҳаҳад. Чунин подшоҳи одил мамлакатро ободу фуқароро саодатманд мегардонад.

«Гулистон»-и Саъдӣ низ яке аз барҷастатарин асарҳои панду ахлоқӣ ва беҳтарин намунаи насри бадеии форсу тоҷик буда, соли 1258 таълиф шудааст. Дар шоҳбайтҳои зайл Саъдӣ тамоми инсоният аз як гавҳар доништа, одамонро ба ваҳдати ягонагӣ даъват намуда, зарурати ҳамкорӣ ва дар зиндагии ҳамарӯза пуштибону ба ғаму шодии ҳамдигар шарик буданро талқин кардааст:

*Банӣ – Одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.*

Шайх Саъдӣ сифати асливу зотии одамонро дар қору заҳмат, дар офаринандагӣ медид. Беҳуда нест, ки пас аз байтҳои ғавқуззикр байти зеринро ба сифати хулоса зикр кардааст:

*Ту, к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.*

Асрҳои зиёде «Гулистон»-и Саъдӣ дар мактабҳои Мовароуннаҳр, дар Эрон, Туркия, Ҳиндустон, Афғонистон, Озарбойҷон, Ироқ ва дигар кишварҳо ба сифати китоби дарсӣ ё китоби қироат, китоби саводу хониш истифода мешуд. Китоби мазкур ба забонҳои лотинӣ, арабӣ, фаронсавӣ, немисӣ, ҳолландӣ, англисӣ, русӣ, узбекӣ, туркӣ ва ғайра тарҷума шудааст. Танҳо дар асри XIX «Гулистон» бештар аз 10 маротиба ба забонҳои аврупоӣ тарҷума ва 65 маротиба нашр шудааст.

Дар асар чандин ҳикоятҳои хурду бузург оварда шуданд, ки дар онҳо калима, ибора ва истилоҳоти соф иқтисодӣ, аз қабилӣ тоҷир, бозору бозаргонӣ истифода шуда, моҳияти тиҷорат ва мавқеи онро дар андӯхт ошкор мекунад. Аз ҷумла дар «Гулистон» чунин ҳикоят оварда шудааст: «Бозоргонеро дидам, ки саду панҷоҳ шутур бор дошт ва чихил бандаву хизматгор. Шабе дар қазираи Кеш маро ба ҳуҷраи хеш даровард. Ҳама шаб наёромид аз суханҳои парешон гуфтан, фалон амборам ба Туркистон аст ва фалон бизоъат ба Ҳиндустон ва ин қаболан фалон замин аст ва фалон чизро фалон кас зомин аст.

Гоҳ гуфтӣ:

Хотири Искандария дорам, ки ҳавое хуш аст. Боз гуфтӣ: на, ки дарёи Мағриб мушавваш аст. Саъдиё, сафари дигар дар пеш аст. Агар он қарда шавад, бақияти умри хеш ба гушае нишинам. Гуфтам: он қадом сафар аст. Гуфт: Гугирди порсӣ хоҳам бурдан ба Чин, ки шунидам, қимате азим дорад ва аз он ҷо қосаи чинӣ ба Рум ва дебои Румӣ ба Ҳинд ва фӯлоди Ҳиндӣ ба Ҳалаб ва обгинаи ҳалабӣ ба Яман ва бурди яманӣ ба Порс ва з-он пас тарқи тиҷорат кунам ва ба дӯконе нинишинам».

Аз ин ҳикоятҳо маълум мешавад, ки Саъдӣ тоҷири сарватманд будани ҳикоятқунанда, қоидаҳои бозаргонӣ, муомилоти мол, харидани мол ва ба бозорҳои гуногуни дигар бурда ба фуруш расонидани он, инчунин аз ин фуруш судманд шудани тоҷир, яъне гирифтани фоидаро басо моҳирона ба қалам овардааст. Аз ин ҳикоят бармеояд, ки манбаи сарватманд шудани тоҷир раванқ бахшидани муомилоти маълум

ва аз ҳамин сабаб ҳамеша дар фикри ривоч додани гардиши молҳо мебошад. Чунин таълимоти меркантилистӣ баъдтар бо гузаштани се-чор садсола дар асрҳои XVI-XVII яке аз таълимотҳои ҳукмрон дар афкори иқтисодӣ гардид. Дар ҳикояти Ҷавқуззикр боз як масъалаи иқтисодӣ – тақсимооти байналмилалӣ меҳнат ва махсусгардонии кишварҳои гуногун дар истеҳсоли ин ё он намуди маҳсулот (гӯгирди порсӣ, косаи чинӣ, фӯлоди хиндӣ ва ғайра) баён шудааст.

Шайх Саъдӣ қатъан муқобили бо роҳҳои қаллобӣю фиреб гун кардани сарват аст. ӯ тарафдори саховатмандию дасткушоии сарватмандону тоҷирон буд. Маъсуф ба дигарон неки карданро ҳамду сано хондааст, чунончи:

*Он кас, ки ба динору дирам хайр наяндуҳт,
Сар оқибат андар сари динору дирам кард...
Хоҳӣ, мутаматтӯъ шавӣ аз дунёву уқбор,
Бо халқ карам кун, чу Худо бо ту карам кард.*

Саъдии Шерозӣ дар «Бӯстон» ва «Гулистон» даъват кардааст, ки ҳар кас дастранчи худро истифода барад. Ҳаққи дигарон, махсусан ҳаққи пирону дардмандон, маъҷубону заифонро хӯрдан аломати пастфитратӣ ва ночавонмардист.

Андешаҳои Саъдии Шерозӣ роҷеъ ба андуҳт ва дахлу харҷ махсусан ҷолиби диқатанд. Оид ба дахлу харҷ фармудааст, ки бояд ҳамеша харҷ аз дахл вобаста бошад ва дахл аз харҷ зиёдтар шавад, зеро «дахл оби равон асту харҷ осиеи гардон». Ё: «чу дахлат нест, харҷ охистатар кун» гуфтааст ӯ. Ҳар кас ё корхонаю муассиса бояд миёни дахлу харҷ таносуби муайяне, баргариӣ даромадро бар хароҷот таъмин кунад. Агар шахс дар харҷи сармоя ботадбир набошад, ба ҳолатҳои Ҷавқулодае дучор шуданаш мумкин аст, ки эмин будани ӯро касе комилан замонат дода наметавонад. Андешаҳои зиёни масрафи нолозиму барзиёдро, ки ба зудӣ боиси муфлисӣ мегардад, Шайх Саъдӣ ин тавр баён намудааст:

*Аблаҳе к-ӯ рӯзи равшан шамъи кофурӣ ниҳад,
Зуд бинӣ, к-аи ба шаб равған набошид бар чарог.*

Истехсоли неъматҳои моддӣ, гирд овардани мол дар ҳама давру замонҳо яке аз омилҳои асосии равнақу инкишофи истехсолоти ҷамъиятӣ, рушду камоли иқтисодиву иҷтимоӣ ва хубтар қонеъ гардонидани талаботи моддии одамон аст. Дар ин хусус Саъдӣ фармудааст: «Мол аз баҳри осоиши умр, на умр аз баҳри гирдоварданӣ мол» аст. Тибқи андешаи Саъдӣ захираю андӯхт бояд ҳадду ҳудуди муайяне дошта бошад.

Дар осори Шайх Саъдӣ оид ба молиёту андозситонӣ (закот) низ фикрҳои ҷолибе ба ҷашм мерасанд. Барои солим гардонидани ҷомеа, иқтидори мамлакат ва рушду камоли иқтисодиёту неқӯаҳволии минбаъдаи мардум пардохти молиёт (андозситонӣ) зарур аст. Агар хирочгузорӣ ба манфиати ҷомеаю пешрафти иқтисодию иҷтимоии мамлакат бошад, пас ҳар шахрванд вазифадор аст, ки дар он саҳм гузорад. Хирочгирӣ дар ҷомеа бояд дар асоси қонуни одилона ҷорӣ карда шуда, ҳар шахси соҳибвазифа бояд дар вақташ онро супорад. Дар акси ҳол давлат бояд онро иҷборӣ биситонад. Дар ин хусус Саъдӣ гуфтааст:

*Хироч агар нагузарад касе ба тайби нафс,
Ба қаҳр аз ӯ биситонанду музди сарҳангӣ.*

Хирочро ба нафъи давлат захираҷӯ, деҳқон медиҳад. Дар ҷамъовариҳои он шоҳу ҳокимон беадолатӣ накунанд, ҷафоро пеша нанамоянд, дар акси ҳол хирочро ҷамъ карда наметавонанд, зеро хирочдиҳандагон аз он даст мекашанд, ба меҳнат кардану офаридан ё аз бо тичорат машғул шудан манфиатдор намешаванд, ки оқибати ин хазинаи давлат мекоҳад. Ба хотири ганҷ мардуми тобеатро ранҷонидан аз рӯи адлу инсоф нест, баръкс, аломати даст ба зӯрӣ задани сарвар аст. Шукӯҳу шаҳодати таҳту тоҷ гуфта беасос ситонидани хироч аз мардум камоли беадолатист ва ситамгарии давлатдориро нишон

медихад, ки оқибат хирочдихандагонро аз худ дур мекунад.
Дар ин хусус андешаҳои зерини Саъдӣ ҷолиби таваҷҷӯҳанд:

*Дили дӯстон чамъ беҳтар, ки ганҷ,
Хазина тижӣ беҳ, ки мардум ба ранҷ.*

Дар ҷои дигар меҳонем:

*Дигар хостафзун кунад таҳту тоҷ,
Бияфзуд бар марди деҳқон хироҷ.
Нагӯям, ки бадхоҳи дарвеш буд,
Ҳақиқат, ки ӯ душмани хеш буд.
Вафо дар кӣ ҷӯяд чу паймон гусехт,
Хироҷ аз кӣ хоҳад, чу деҳқон гурехт.*

Хулоса, Саъдии Шерозӣ дар асарҳояш ҷомеаи орому осуда, сарватмандони саховатманд, давлатдорони одил, қору заҳмати самарабахш, музди қори ҳалол, тижорати ҳоҷатбарор, сатҳи баланди зиндагии мардуми заҳматкаш барин масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодиро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

5. АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДИИ ИБНИ ХАЛДУН

Абузайд Абдурахмон ибни Муҳаммад ибни Халдун соли 1332 дар Тунис таваллуд шуда, соли 1406 дар Коҳира вафот кардааст. Ӯ яке аз мутафаккирони машҳури Машриқзамин ба ҳисоб меравад. Асарҳои фалсафавию иҷтимоӣ ва таърихию ҷомеашиносиаш номи ӯро машҳур гардониданд. Асари намоёнтарини ибни Халдун «Китоб-ул-ибар» мебошад, ки аз ҳафт ҷилд иборат аст. «Муқаддима»-и он бузургтарин шохқории илмӣ адабӣ мебошад, ки дар он доир ба фалсафаи таърих, ҷомеашиносӣ, таълимоти иқтисодӣ ва адолати иҷтимоӣ муфассал суҳан рафтааст.

Тибқи таълимоти Ибни Халдун инсон як қисми чудонашавандаи табиат мебошад ва одамон танҳо дастаҷамъона,

якчоя, муттаҳид дар чома зиндагӣ карда метавонанд. Таъмини эҳтиёҷот ва таъмини бехатарӣ сабабҳои муттаҳидгардии одамон мебошанд. Ҷ таъкид кардааст, ки барои зиндагӣ одамон неъматҳои моддӣ ба вучуд меоваранд, манзил месозанд, кишту кор мекунанд. Ҳанӯз дар асри XIV Ибни Халдун ақидаи дар ҳаёти ҷамъиятӣ мавқеи асоси доштани иқтисодиёт, истехсолоти моддиро изҳор карда буд. Дар «Муқаддима» таъкид шудааст, ки танҳо зери таъсири истехсолот ва истеъмолати неъматҳои моддӣ чомаи инсонӣ инкишоф ёфта метавонад. Истехсоли неъматҳо натиҷаи меҳнати дастаҷамъонаи одамон аст. Танҳо фаъолияти меҳнати ҳаёти ҷамъияти инсониро таъмин карда метавонад. Меҳнати дастаҷамъона тақсимоли меҳнатро дар байни истехсолкунандагон ба вучуд оварда, таҳассуснокии онҳоро тақозо мекунад. Тақсимоли меҳнат бошад дар навбати худ ҳосилнокии меҳнатро зиёд мекунад.

Ибни Халдун таърихи инсониятро назар ба биниши худ даврабандӣ кардааст, ки тибқи он ҷамъияти инсонӣ дар инкишофи худ се «ҳолат»-ро аз сар гузаронидааст: 1) ваҳшигарӣ; 2) ҳаёт дар деҳот, даврае, ки одамон асосан бо зироаткорӣ ва чорводорӣ машғуланд; 3) давраи тамаддун, даврае, ки баробари бунёди шаҳрҳо оғоз мешавад. Дар ин марҳала ҳунармандӣ, тичорат, илм, санъат ба вучуд омада, инкишоф меёбад. Чи тавре ки мебинем, дар асоси даврабандии инкишофи ҷамъият Ибни Халдун масъалаи афзоишу рушди қувваҳои истехсолкунандаро ба миён мегузорад. Аз ин ҷост, ки бунёди шаҳрҳоро бо тараққиёти истехсолот марбут медонад. Дар давраи тамаддун одамон неъматҳои мавриди ниёзро нисбат ба зарурат бештар (маҳсулоти изофа) истехсол мекунанд, ки ин дар навбати худ аз равнақи ҳунармандӣ башорат меорад. Тамоми ҳаёти ҷамъиятӣ чун фаъолияти якҷояи меҳнатии маҳсулдиханда зоҳир мешавад. Меҳнати якҷоя ва инкишофу рушди ҳунармандӣ маҳсули корро афзун мекунад. Ин ҳама имконият додааст, ки Ибни Халдун дар бораи тафовути маҳсулоти зарурӣ ва изофа, меҳнати зарурӣ ва изофа андеша иброз дорад. Гузаштани ҷамъият аз шакли одди-

тарин ба ҷомеаи мутамаддун муносибатҳои байни давлат ва фуқароро тағйир дод. Оҳиста–оҳиста нобаробарии иҷтимоӣ ва амволи ба вучуд омад. Табақаи мулкдорон пайдо шуд. Мулк ба онҳое таълуқ дошт, ки фуқароро тобеъи худ гардониданд. Ҳамин тавр, мулк ҳокимият – соҳибкунӣ, ягонагии ҳукмронии сиёсӣ иқтисодӣ, ки бидуни истеҳсоли маҳсулоти изофа ғайриимкон аст. Рафта – рафта сохтори зинагии мартабаи ҳукмронӣ тобеъият ташаккул меёбад. Гуруҳи мулкдор ба «табақа» ва «синф» ҷудо мешавад. Ба ин ё он табақа таълуқ доштани онро ҳаҷми амволи ӯ, мулк муайян мекунад.

Ибни Халдун чизҳои истеъмоли ва дороиро (сарватро) аз ҳам фарқ мекунад. Манбаи асосии даромад ва сарват меҳнати инсон аст, зеро ҳамагуна даромад ба арзиш (меҳнати масрафшудаи инсон) баробар аст. Меҳнати сермахсул сарватро афзун мегардонад. Ҳар қадаре, ки ҳосилнокии меҳнат афзояд, ба ҳамон андоза ҳунармандӣ, санъати истеҳсоли (яъне маҳорати истеҳсолкунандагон) ва илм инкишоф меёбад, ки дар навбати худ ин боз ба зиёдтар шудани маҳсули меҳнат мусоидат мекунад. Аз ҳамин сабаб мутафаккир ба баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат диққати махсус додааст.

Дар тадқиқоти Ибни Халдун ба истеҳсоли мол, муносибатҳои молиқу пули, арзиш, нақши бозор, нархгузори диққати махсус дода шудааст. Пеш аз ҳама молиқ мубодила шавандаро ба ду гуруҳ ҷудо кардааст: 1) молҳои истеъмолии зарурӣ; 2) молҳое, ки зарурати аввалиндараҷа надоранд, ба мисли маводи зебу зиннатӣ. Ӯ таъкид карда буд, ки баъзан нархи маводи ҳуруқвориро андоз, бочу хироч, ҷамъ кардани пулу хароҷоти ғайриистеҳсоли баланд мебардоранд. Махсусан ҳамагуна ҷамъоварии пули ғайриқонунӣ, бочу хироч сабаби қимат шудани нархи мол мегарданд, чунки тоҷирон ба нархи молашон тамоми харҷҳо, аз ҷумла воситаҳои зиндагиашонро зам мекунанд,

Пасту баланд шудани нархи мол тибқи ақидаи Ибни Халдун аз пешниҳоди талабот ба мол вобаста аст. Аз нархи арзон **фурушандаи** моли арзон зарар мебинад. Дар баробари ин

ӯ таъкид кардааст, ки аз тамоми молҳо нон (галла) ягона молест, ки арзон кардани нархи он мувофиқи мақсад аст, зеро ба нон ҳама ҳамеша эҳтиёҷ доранд. Паст шудани нархи нон ҳамеша ба беҳтар шудани зиндагии одамон мусоидат мекунад.

Бо тағйирёбии нарх инчунин вазъияти демографӣ таъсир мерасонад. Инкишофи шаҳр талаботро ба маҳсулоти хӯрокворӣ (галла) зиёд мекунад. Дар он замони ҳамаи истиқоматкунандагони шаҳр ва атрофи он бо зироаткорӣ машғул буданд. Дар натиҷа маҳсулоти зарурӣ афзуда нархи он паст мешуд. Баробари инкишофи шаҳр талабот ба маводи зебу зиннат меафзояд, ки дар натиҷа нархи он боло меравад.

Ибни Халдун ҳамеша фаъолияти ба мақсади муайян равона шудани инсон, меҳнати ӯро дар мадди аввал мегузошт. Қамъият барои ӯ қабл аз ҳама дастаҷамъии истеҳсолкунандагони неъматҳои моддӣ ҳисоб мешуд. Тибқи андешаҳои ӯ тамоми арзишҳои истеъмолий тавассути меҳнат ба вучуд оварда мешавад. Чунин ақидаи мутафаккир қадаме ба пеш дар роҳи инкишофи афкори иқтисодӣ ба ҳисоб мерафт. На танҳо ақидаи арзиши истеъмолий, балки андешаҳои ӯ дар бораи арзиши мол ҳам аҳамияти калон доштанд. Асоси хариду кӯмаки молро бояд принципи муомилоти баробарӣ ташкил диҳад, то ки миқдори баробари меҳнати масрафшуда байни ҳам муқоиса шаванд. Хизмати таърихии Ибни Халдун дар он аст, ки мафҳуми арзишро пешниҳод намуд.

Дар баробари зироаткорӣ ва хунармандӣ Ибни Халдун тиҷоратро ҳам тарзи табиӣ ба даст овардани воситаҳои зиндагии медонист. Гуломон, галла, чорво, матоъ, мол шуда метавонанд, гуфтааст ӯ. Одам метавонад ғоидаро ё бо роҳи гун кардану ниғоҳ доштани мол ба мақсади дар оянда бо нархи қимат фурухтани он, ё бо роҳи ба мамлакате, ки он ҷо талабот ба ин молҳо зиёд аст, бурда фурухтан ғоида ба даст орад. Дар баробари ин мутафаккир бар зидди савдои ҳанотӣ буд, хусусан ҷалобии галларо саҳт маҳкум менамуд, чунки нархи қимат ба нон дараҷаи зиндагии мардумро паст мегардонад.

Ибни Халдун дар асарҳояш масъалаи пулро низ ҳамаҷониба баррасӣ карда, нақши муҳими онро дар иқтисодиёт нишон додааст. ӯ қайд кардааст, ки пул асоси даромад, андухт ва сарват аст ва чун ченаки арзиш баромад мекунад. ӯ дар мамлакат гардиши пулҳои ҳақиқӣ тиллою нукраро тарғибу ташвиқ мекард. Сохтани ҳаргуна пулҳои қалбакӣ ва дар танга кам кардани миқдори тиллою нукраро маҳкум намудааст. Андозу андозситонӣ яке аз масъалаҳои муҳиме ҳастанд, ки дар осори Ибни Халдун мавқеи махсусе дорад. Андозу андозситониро ӯ бо пойдории давлат алоқаманд намуда, таъкид кардааст, ки ин чараён хосияти таърихӣ дорад. Баробари инкишофи давлат афзудани вазифаҳои он, хусусан омодагию доир кардани ҷанг боиси баланд шудани сатҳи андоз мегардад. Ҳамин тавр, яке аз сабабҳои зиёд шудани дараҷаю миқдори андозро ӯ дар пуриқтидор гаштани давлат ва зиёд шудани хароҷоти он мебинад. Гаронии андоз бевосита ба души мардуми заҳматкаши истехсолкунанда аст ва он дар навбати худ ба пешрафти истехсолоти ҷамъиятӣ монеъаи калон мегардад. Намудҳои андози ҳамонзамона, ки Ибни Халдун нишон додааст, аз инҳо иборатанд: садака (хайрияи ихтиёронани оилаҳо); чизя (андози сарикасӣ); закот (ҳиссаи даҳяки ҷамъи даромадҳо); хироч (андоз барои истифодаи замин). Ҳамин номгӯи андозҳо шаҳодат медиҳад, ки субъекти андозситонӣ истехсолкунандагони неъматҳои моддианд.

Маълум мешавад, ки дар осори мутафаккири барҷастаи асримиёнагӣ – Ибни Халдун масъалаҳои иқтисодӣ мавқеи махсус доранд.

ТЕСТҲО

1. Иборати руҳонӣ дар номи асари машҳури Закариё Розӣ «Аттиб-ур-руҳонӣ» фаҳмида мешавад:

- а) дар маънои динӣ;
- б) дар маънои руҳу равон, маънави;
- в) дар маънои одобу ахлоқ.

2. Абуали ибни Сино пеш аз ҳама чун файласуф, табиб, табиатшинос ва адиби бузург машҳур аст. Дар кадом асари ибни Сино масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бисёртар инъикос ёфтаанд?

а) «Тадбири манзил»; б) «Алқонун фи-т -тиб»; в) «Донишнома»

3. Тақсимоҳои байналмиллалии меҳнат, махсусгардонии кишварҳои гуногун дар истеҳсоли ин ё он намуди маҳсулот аввалин бор дар кадом асар баён карда шудаанд?

- а) «Футувватномаи султони»-и Ҳ.В. Кошифӣ;
- б) «Гулистон»-и Саъди Шерозӣ;
- в) «Ал-ҷамоҳир»-и Абӯрайҳони Берунӣ

4. Муофиқи ақидаи Закариёи Розӣ тақсимоҳои меҳнатро дар ҷамъият чӣ ба вуҷуд меоварад?

- а) Дар қитъаҳои гуногун маскан гирифтани аҳоли;
- б) Ба табақаҳои иҷтимоӣ ҷудошудани одамон;
- в) Талаботи гуногуни одамон ба нематҳо.

5. Як қисмати китоби «Тадбири Манзил» «Ҳонаводаи инсон» ном дорад, ки дар он Абӯалӣ ибни Сино зарурати қонеъкунонидани талаботи истемолии одамонро нишон дода кадом масъалаи иҷтимоӣро амри воҷиби зиндагии доништааст?

- а) илму марифат ва қобилияти зеҳни инсонро;
- б) ҳонадорӣро соҳиби манзил буданро;
- в) сарвати бисёр доштану ҳаёти осудаҳолонро

АДАБИЁТ

Абӯали ибни Сино. Тадбири манзил. /Осори мунтахаб. Ҷилди 2. Душанбе: Ирфон, 1983.

Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. Кулиёт. Ҷилди 10. Душанбе, 1966.

Абурайхони Берунӣ. Осор-ул-боқия. Душанбе. Ирфон, 1990.

Бобокалони Исомат. Аз афкори иқтисодии ниёгон. Душанбе, ЭР-граф, 2011. Қисмҳои ҳафтум, нӯҳум, даҳум, понздаҳум, Замимаи 2

Всемирная история экономической мысли. В 6 т. Т.1. М.: Мысль, 1987. Разд. II.

Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Китоби якум. Душанбе; Ирфон, 1998 (нашри Техрон). Саҳ. 464-501, 557-572, 592-599, 617-619, 623-630, 657-670.

Исломов Султонмурод. Афкори иқтисодии мутафаккирони тоҷик дар аҳди эҳёи Аҷам. Душанбе, 1998.

Закариёи Розӣ. Мунтахаботи осор. Душанбе: Адиб, 1989.

Саъдии Шерозӣ. Гулистон. Душанбе, «Маориф ва фарҳанг», 2008.

Улуғзода С. Пири ҳакимони Машриқзамин. Душанбе: Маориф, 1980.

Ядгаров Я.С. История экономических учений. Учебник. М. ИНФРА-М, 2003. Глава 3, § 2.

БОБИ 4.

МЕРКАНТИЛИЗМ – РАВИЯИ АВВАЛИНИ ТАШАККУЛЁБИИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

Дар ташаккули илми иқтисод равияи аввалин таълимоти меркантилистӣ буд.

Дар охири асрҳои миёна тарзи истеҳсолоти феодалӣ рӯ ба таназзул ниҳод. Муносибатҳои нави истеҳсолӣ ба вучуд омаданд: иқтисоди маснуиро муносибатҳои молиқу пулӣ танг кард. Ҳамин давраи танг карда баровардани иқтисоди маснуӣ (ҳочагии натуралӣ) ва густариши муносибатҳои молиқу пулӣ, ки моҳиятан муносибатҳои иқтисоди бозорӣ мебошанд, як ҷоилаи муайяни таърихи дарбар гирифт, ки онро дар адабиёт давраи «ғункунии ибтидои сармоя» меноманд.

Муомилоти молиқ шартӣ ҳаёти иқтисодӣ гардид. Сарват акнун на чун маҷмуъи неъматҳо дар шакли чиз (натура), балки дар шакли пул, муодилаи умумии мол арзи вучуд мекард. Қудрати давлат бевосита бо захираҳои пулии он андозагирӣ мешуд. Равиши муътадил ва пешравиҳои ҳаёти истеҳсолкунандагон, тоҷирон ҳам аз таҳкими муомилоти пулӣ вобаста буд. Ба сифати пул дар он замон пеш аз ҳама фузулоти қиматбаҳо – тилло ва нуқра арзи ҳасти мекард. Нарасидани пул дар муомилот ва ё набудани итминону бовар ба пули дар муомилот буда сабаби кам шудани истеҳсолот мегардид. Дар асоси омӯзиши ин ва дигар масъалаҳо, ки ҳаёт ба миён мегузошт, инчунин натиҷагирии равандҳои иқтисодии мамлакатҳои Аврупо таълимоти иқтисодии ташаккул ёфт, ки баъдтар меркантилизм ном гирифт. Ба таълимоти меркантилистӣ чунин ҳислатҳо хос аст: пул (тилло, нуқра) ҳамчун шакли мутлақи сарват доништа ва омӯхта мешавад; Мавзӯи тадқиқот соҳаи

муомилот ҳамчун манбаи боигарӣ мегардад. Худи мафхуми меркантилизмо (аз забони итолиёвӣ mercante – тоҷир, савдогар) дар асри XVIII Адам Смит ба илм ворид кард.

Меркантилизм чун равияи аввалини назарияи иқтисодӣ ба шакли хаттӣ тавассути асарҳои Уилям Стаффорд (1554-1612), Томас Ман (1571-1641) аз Инглистон, Антуан Монкретен (1575-1622) аз Фаронса, Чон Лоу (1677-1729) аз Шотландия, Гаспаро Скаруффи (1519-1584), Антонио Чевонезӣ (1712-1769) аз Итолиё ва дигарон то ба рӯзҳои мо расидааст.

1. ЗАМИНАҲОИ ТАШАККУЛЁБИИ РАВИАИ МЕРКАНТИЛИСТӢ

Дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ дар Аврупои асри XV ва баъд аз он як қатор дигаргуниҳои куллие ба вучуд омадаанд, ки онро дар таърих Ренессанс (Таҷаддуд) номидаанд. Замони нав давраи таҷаддути маданияти антикӣ, тарзи ҳаёти антиқиро ба хотир меовард. Аз ҳаминҷост, ки он номи Ренессанс-Таҷаддудро гирифт.

Воқеан маданияти даврони таҷаддуд ҷамъбасти маданияти антикӣ ва асримиёнагӣ буд. Таҷаддудро тамоми рафти таракқиёти умуми-аврупой ба вучуд оварда буд. Вале ба арзи вучуд кардани он чандин хусусиятҳои таърихӣю иқтисодӣ мусоидат кардаанд. Пеш аз ҳама дар асри XV муносибатҳои молиқу пулӣ густариш ёфта, унсурҳои низоми нави иқтисодӣ – иқтисоди сармоядорӣ пайдо шуд. Аввалин шуда бо ин роҳ Итолиё рафт, ки ба ин дараҷаи баланди шаҳришавӣ (урбанизатсия) дар Шимол ва Маркази Итолиё, ба шаҳр тобеъ шудани деҳот, густариш ёфтани ҳунармандӣ, тичорат, фаъолияти молиявӣ мусоидат карданд. Шаҳрҳои бой ва шуқуфони Итолиё заминаи хуби маданият гаштанд.

Гояи Таҷаддуд инсондӯстӣ буд, ки он вақт мазмуни маҷмуи донишҳо дар бораи инсон, мавқеи он дар табиат ва ҷамъиятро дошт. Тарафдорони гояи башардӯстӣ, яъне гуманистон масъалаҳои сарват ва сарватгункуниро ба тариқи

нав ҳал менамуданд. Онҳо гункуниро маъкул мешумориданд. Тибқи ақидаи онҳо сарват ба чамъият нафъ меорад ва асо-си ҳаёти арзандаи одамон мебошад. Вале дар баробари ин судхӯрӣ, воҳимаи молпарастӣ, талафқорӣи беандозаро саҳт маҳкум менамуданд. Ба зиндагонӣи исрофқоронаи ашрафони (дворянинҳои) туфайлихӯр эҳтиётқорӣ, усулҳои ҳалолқорона чамъ овардани сарват, харҷҳои олиҳиматона барои илму маъ-рифатро муқобил мегузоштанд. Ҳамин тавр, аксари қулли гу-манистон мавқеи зиддифеодалӣ ишғол карда буданд.

Дар таназзули феодализм ва арзи вучуд кардани сармоя-дорӣ кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣи охири асри XV – нимаи асри XVII, ки ба аврупоӣҳо аз худ намудани минтақаҳои «нав ба нави» кураи Замин муяссар гардид, нақши калон доштанд. Кашфиётҳои ин давраро аз сабаби барои Аврупо ва тамоми олам аҳамияти калон доштаниш Кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ меноманд.

Давраи кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ ба ду марҳала тақ-симбандӣ мешавад:

– давраи испанию португалӣ (охири асри XV- нимаи асри XVI);

– давраи кашфиётҳои русию ҳоландӣ (нимаи асри XVI- нимаи асри XVII).

Дар нимаи дуюми асри XV феодализм дар Аврупои Ғарбӣ рӯ ба таназзул ниҳод. Пул воситаи умумии муомилот гардид, талабот ба пул ва маҳсусан ба тилло афзуд, ки ин кӯшиши ба Ҳиндустон рӯ овардани аврупоӣҳоро суръат бахшид. Чунки тибқи ақидаи онҳо дар Ҳиндустон тилло, нуқра ва сангҳои қиматбаҳо беандоза буданд. Аммо барои аврупоӣҳо роҳ ба Ҳиндустон ба сабаби Осиёи Хурд ва Сурияро забт кардани Туркия, баста буд. Норасоии фулузоти қиматбаҳо инкишо-фи тичорат ва истеҳсоли молро барои мамлакатҳои Авру-пои Ғарбӣ мушкил гардонд. Аввалин шуда роҳҳои ҷанубии баҳрро ба Ҳиндустон Португалия ҷустуҷӯ мекард. Ин давлат флоти баҳрии пурқуввате бунёд карда буд. Дар охири асри XV кушода шудани димоғи Надеждаи меҳрубон дар кано-

ри чанубии Африко имконияти ҳақиқии тайёрии экспедицияро ба Ҳиндустон ба вучуд овард.

Сафарҳои дурударози баҳрӣ ба туфайли комёбиҳои илму техника, равнақи киштисозӣ ва баҳрнавардӣ имконпазир гашт. Аз аввали асри XVI дар баҳрнавардӣ кутбнамо (компас) истифода шуд, ки инкишофи баҳрнавардиро боз ҳам тезонид.

Ҷустуҷӯи роҳҳои баҳрии тичоратиро ба Ҳиндустон дар охири асри XV аввал испониҳо шурӯъ карданд. Нимаи аввали асри XVI низоми идоракунии мустамликаҳои Испониё дар Амрико асосан ташаккул ёфтанд. Аввали асри XVI забт кардани Амрико сар шуда буд.

Замоне, ки дар давраи якуми кашфиётҳои Бузурги ҷуғрофӣ, роҳҳои асосии тичоратӣ аз баҳри Миёназамин ба уқёнуси Атлантика васл шуд, дар савдо Португалия ва Испониё пурқувват буданд. Вале истехсолкунандан асосии молҳои саноатӣ Нидерланд, Инглистон ва Фаронса ба ҳисоб мерафтанд. Буржуазияи ин мамлакатҳо имконият пайдо кард, ки ба ивази мол тиллою нуқра оварда бой гардад. Охири асри XVI – аввали асри XVII дар кашфиётҳои уқёнуси Ором ва баҳрҳои чануб ташаббус ба дасти Нидерланд гузашт. Дар солҳои 40-уми асри XVII Инглистон ба арсаи мубориза барои бозори кӯмак, ҳукмронӣ дар баҳр, мустамликадорӣ ворид шуд.

Яке аз натиҷаҳои Кашфиётҳои Бузурги ҷуғрофӣ пурқувват шудани тамоюлҳои нав дар сиёсати иқтисодист, ки хосияти фарохи меркан-тилистӣ дошт. Меркантилизмро сармоядорӣ рӯ ба тараққӣ ба вучуд овард.

Кушода шудани роҳҳои нави тичоратӣ ба мамлакатҳои пешномаълум, барқарор кардани робитаҳои мустаҳками байни Аврупо ва дигар қитъаҳои дунё омили дар муҳлати нисбатан кӯтоҳ бой гаштани мамлакатҳои аврупоӣ гардид. Охира – охира низоми андоз мустаҳкам гашт. Даромади асосиро ба хазина тичорат бо мамлакатҳои мустамлика ташкил меод.

Дар натиҷаи Кашфиётҳои Бузурги ҷуғрофӣ ва тобеъ гардонии заминҳои нав «инкилоби нарх» ба вучуд омад, ки ба ғункунии ибтидоии сармоя ва ташаккули тарзи сармоядорӣ

дар хочагӣ таъсири калон расонид. Дар давоми асри XVI саросар баландшавии сатҳи нарх ҳам ба маҳсулоти кишоварзӣ ва ҳам ба молҳои саноатӣ мушоҳида мешуд.

Кашфиётҳои бузурги ҷуғрофӣ барои пайдоиши тақсимои байналмиллалии меҳнат, иқтисоди ҷаҳонӣ ва бозор таҳкурсии бозьтимод гузошт. Барои рақобатбарӣ сармояи тичоратӣ ба корпоратсияҳои тичоратӣ ҳамроҳ мешуд. Аз компанияҳои иттиҳодиявӣ пурқувваттаринашон дар Нидерланд ва Инглистон ширкати Ост – Индия буд, ки инҳисорикунонии бозори Ҳиндустонро ба вучуд овард. Дар асри XVI инчунин биржаҳои молию фондӣ чун маркази тичорати ҷаҳонӣ ва бозори коғазҳои қиматнок пайдо шуданд. Ҳамаи ин дигаргуниҳо дар олами иқтисодӣ гункунии ибтидои сармояро ба вучуд овард ва тезонид.

Аломати фарқкунандаи давраи гункунии ибтидои сармоя ривочи муносибатҳои молию пулӣ ва ташаккули иқтисоди бозорӣ мебошад, ки ба ҳамаи паҳлуҳои ҳаёти ҷамъиятии он замон таъсир карда буд. Дар сатҳи шуури ҷамъиятӣ ташаккули ғояҳои озодӣ ва ҳуқуқи шахсӣ ба вучуд меомад.

Соҳаи аз ҳама бонуфуз ва фоидаовар савдои хоричӣ ба ҳисоб мерафт, ки молҳои камёфтро (дорувор, атриёт, матои шохӣ, маводи ороишӣ) аз Шарқ меоварданд. Кушиши бисёртар овардани чунин молҳо дар навбати худ омили равнақи истеҳсолот ва савдои дохилии Аврупо гашт. Савдои баҳримёназаминии аврупоӣ ба савдои ҷаҳонӣ табдил меёфт. Гузариш аз давраи асримёнагӣ ба гункунии ибтидои сармоя ба вучуд омад. Тараққи савдои хоричӣ ба пайдоиши шаклҳои нави ташкилии сармояи савдо, алаҳусус ширкатҳои савдо, аз он ҷумла ширкатҳои саҳомӣ ва биржа овард. Дар замони гункунии ибтидои сармоя савдои хоричӣ қуввае гашт, ки фаъолияти бонкӣ, саноат, зироаткориро равнақ бахшида метавонист.

Дар баробари сармояи савдо сармояи қарзӣ (бонкӣ), ки судхӯрии асримёнагиро иваз карда буд, афзуд. Сармояи судхӯрӣ дар он замон ба феодалон хизмат мекард. Ба онҳо

қарз ба мақсади қонё кунонидани талаботи истемолоти шахсӣ дода мешуд. Фоизи судхӯрӣ зиёд буд, судхӯрон барои гирифтани фоиз, ҳатто барои соҳиб гардидан ба замин ва маводи қаматбаҳои ба гарав монда тайёр буданд, ки муштариёни худро хонахароб кунанд. Муштариёни бонкдорон асосан тоҷирон буданд, ки ба бонкдор муваққатан сармояи озодашонро дода, дар навбати худ аз он барои муомилоти молашон қарз мегирифтанд.

Фоидабардории бонкдор аз даромади тоҷир вобаста буд, барои ҳамин ӯ аз беҳбудии фаъолияти тоҷирон манфиатдор буд. Фоизи бонкӣ нисбат ба фоидаи судхӯрӣ хеле кам буд, чунки бонкдор ҳаракат мекард, ки муносибаташ бо муштариён дарозмӯҳлат бошад. Бонкдор на фақат ба пешкаш кардани қарз, балки боз ба қабули амонатҳои муштариён ҳавасманд буд, зеро ӯ бештар на маблағи худро, балки пулҳои амонатии гункардаашро ба сифати манбаи фоидагирӣ истифода мебард. Ба ғайр аз ин бонкдорон боз чунин амалиётҳо, аз қабили ҳисоббаробаркуноҳои ғайринақдӣ байни тоҷирон ва мубодилаи пулро ба субут мерасониданд. Ҳамин тавр, дар давраи гункунии ибтидоии сармоя бисёр шаклҳои кунунии фаъолияти бонкӣ арзи вучуд карданд.

Воситаи дигари инкишофи тичорат дигаргунӣ дар истехсолот: ҳам дар кишоварзӣ ва ҳам дар саноат мебошад. Равнақи савдо миқдори зиёди молҳоро талаб менамуд, ки онро устохонаҳои ҳунармандӣ ва хоҷагии крепостной таъмин карда наметавонистанд. Дар саноат шаклҳои нави ташкили қор, аз ҷумла мануфактура, ба вучуд омаданд. Ташкилкунандаи он пеш аз ҳама тоҷирон буданд. Дар соҳаи кишоварзӣ бошад, рушди муносибатҳои молияи пулӣ охишта-охишта гузаштан ба рентаи пулӣ ва баъд озодшавии деҳқонони крепостноиро ба вучуд овард. Крепостнойҳои пештара ба деҳқонони озод – иҷоракорон табдил ёфтанд, ки ба шахр барои қор ме рафтанд. Дар риштаи кишоварзӣ ҳам соҳибқорӣ ба амал омада, барои бозор мол мебаровард. Дар хоҷагиҳои соҳибқорӣ меҳнати қирояро истифода мебарданд. Дар ин давра чараёни

бавучудоии хочагии фермерӣ сар шуд. Истеҳсолот торафт маҳсус гардонида мешуд.

Дар охири давраи ғункунии ибтидоии сармоя таълимоти меркантилистӣ ба вучуд омад. Меркантилистон ифодакунандаи манфиат ва ҷаҳонбинии буржуазияи тичоратӣ буданд. Онҳо сари ақидае буданд, ки пул сарвати миллӣ аст, манбаи он – савдои байналмиллалӣ, ки онро нисбат ба ҳамаи дигар соҳаҳои хочагии халқ болотар мегузошанд.

2. МАЗМУН, МОҲИЯТ ВА УСЛУБИ МАКТАБИ МЕРКАНТИЛИСТИИ АҶКОРИ ИҚТИСОДӢ

Зери мафҳуми «меркантилизм», аз як тараф, сиёсати иқтисодии давлати феодалию мутлақи замони ғункунии ибтидоии сармоя фаҳмида мешавад, ки манфиатҳои сармояи тичоратиро (инҳисори калони тичоратиро) ифода мекард ва ба инкишофи савдои маҳсулоти саноатии барои содирот истеҳсолшуда мусоидат менамуд. Сиёсати меркантилистӣ моҳияти аслии худро дар рушду равнақи саноат (алалҳусус саноати мануфактурӣ), протекционизми ғайбӣ, ҳимояи экспансияи сармояи савдо, аз ҷумла, дар ҳавасманд намудани ташаккули ширкатҳои инҳисори тичоратӣ, тараққи баҳрнавардӣ, баланд бардоштани андозбандӣ меидид. Ҳамаи ин тадбирҳо бо мақсади афзудани истеҳсоли молҳои содиротӣ андешида мешуданд.

Аз тарафи дигар, меркантилизм таълимоти иқтисодӣ нест, ки мақсадаш аз асоснок кардани сиёсати иқтисодии меркантилистӣ иборат аст. Мавзӯи омӯзиш барои иқтисодчиёни меркантилистӣ муомилот буд. Табиатан ин таълимот манфиатҳои сармоядорони тичоратиро дифоъ менамуд.

Пайдоиши сиёсати меркантилистӣ ва таълимоти иқтисодии меркантилизм ҳодисаи ғайбӣ набуд, заминаи воқеа ва асоси айнаи дошт.

Заминаи пайдоиши меркантилизм парокандашавии феодализм ва пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ ба ҳисоб ме-

равад. Чи аз ҷиҳати пайдоиш ва чи аз ҷиҳати табиату вазифааш меркантилизм равияи буржуазии афкори иқтисодӣ буд. Он дар асоси натиҷагирии таҷрибаи ғункунии ибтидоии сармоя ба вучуд омада, масъалаҳои муҳимтарини замони худ, пеш аз ҳама масъалаи амалии тезонидани ҷараёни ғункунии сармояро ҳал мекард.

Меркантилизм чун таълимот мактаби нахустини иқтисодии сиёсӣ буд, ки дар шароити ҳукмронии шаклҳои натуравии истеҳсолот, иқтисодиёти ҳоло парокандагашта ва маҳдуди феодалӣ (ҳарчанд онҳо ру ба таназзул ниҳода буданд) ба вучуд омадааст. Муносибатҳои пулии мавҷуда танҳо дар баҳши муомилоти иқтисодии байналхалқӣ тараққӣ мекарданд. Дар чунин шароит дар назди илми иқтисодӣ масъалаи такрористеҳсоли пурра дар доираи тамоми иқтисодиёти ҷамъият, лаҳзаҳои алоҳидаи он, бахусус истеҳсолот ва тақсимот қарор надошт. Танҳо баъдтар тараққии сохтори сармоядорӣ истеҳсолоти ҷамъиятӣ маҳдудияти воҳидҳои парокандаи феодалиро ба званои якҷояи низомии иқтисодии мамлакат табдил дода тавонист.

Принсипҳои илмии ҷаҳонбинии меркантилистон аз инҳо иборатанд:

- тилло ва ҳамагуна намудҳои ҷавоҳирот моҳиятан зухуроти сарватанд;
- танзими савдои хориҷӣ ба мақсади таъмини воридоти тиллою нукра ба мамлакат;
- дастгирии тараққиёти истеҳсолоти саноатӣ тавассути ба мамлакат ворид кардани ашёи хоми арзон;
- ҷорӣ намудани нархҳои ҳимоятӣ (протекционистӣ) ба молҳои саноатии воридшаванда ба мақсади ҳимояи истеҳсолоти ватанӣ;
- ҳавасманд ва дастгирӣ намудани содироти молҳо, асосан маҳсулоти тайёркардашуда.
- ҳаматарафа тарафдорӣ намудани афзоиши аҳоли ба мақсади зиёд намудани қувваи коргарӣ ва паст кардани сатҳи музди кор.

Ҳамин тавр, боигарии мамлакатро меркантилистон дар пул – тилло ва нукра, манъбаи боигариро бошад, дар муомилот – савдои хориҷӣ миданд. Тибқи ақидаи онҳо дар савдои хориҷӣ тавассути муомилоти нобаробар (муомилоти ғайриэквивалентӣ) тарози фаъоли савдо таъмин мегардад. Ақидаи меркантилистон роҷеъ ба пул (танга) ва мувофиқи мақсад будани барзиёдӣ содирот нисбат ба воридот ҳатто дар номи асарҳои онҳо зоҳир мешуд. Чунончи асари Е. Давансати «Хониш дар бораи танга» (1582), Т. Мен «Сарвати Инглистон дар савдои жориҷӣ ё тарози савдои хориҷии мо чун принсипи боигариамон» (1664) номида шудаанд.

Умуман пул, савдо, сарват мафҳумҳои будаанд, ки дар асарҳои мутафаккирони равияи меркантилистӣ ҳаматарафа зикр карда мешуданд. Масалан, асарҳои Чон Ло «Таҳлили пул ва тичорат» (соли 1705), Г. Скаруффи «Мулоҳизаҳо оид ба танга ва мутаносибии ҳуқуқи байни тилло ва нукра» (соли 1582), И. Т. Посошков - «Китоб дар бораи ноқисӣ ва сарват» (соли 1724), Р. Кантільон «Очеркҳо оид ба ҳосияти тичорат» (соли 1755) ва ғайраҳо номбар кардан мумкин аст.

Равияи меркантилистиро дар бисёр мамлакатҳо, аз ҷумла дар Итолиё, Фаронса, Инглистон, Испониё, Олмон, Русия, Австрия ва ғайра мушоҳида кардан мумкин буд. Дар Итолиё меркантилистон махсусан дар баёни масъалаҳои назариявии иқтисодӣ фаъол буданд. Дикқати онҳоро бештар масъалаҳои муомилоти пулӣ ба худ ҷалб менамуд, зеро дар он ҷо фаъолияти бонкӣ ва судхӯрӣ хеле барвақт таракқӣ карда буданд. Чунончи бонкдор Гаспаро Скаруффи (1519-1584) дар асари «Мулоҳизаҳо оид ба танга ва мутаносибии ҳақиқии байни тилло ва нукра» бисёртар ақидаҳои ба монетаризм наздикро васеъ ташвиқ мекард. Бонкдори дигари Итолиёӣ Бернардо Давансатӣ (1529-1606) соли 1582 китоби «Хониш дар бораи танга»-ро ба дастӣ ҷоп дод, ки дар он биметаллизмро тарафдорӣ мекард. Ӯ бенизомиро дар муомилоти пулӣ танқид намуда, пешниҳод кард, ки ба баровардани тангаи беҳироч ва муомилоти собика баргаштан лозим. Тамға (нишона) дар

танга кифоя аст, ки пул андозаи нарх гардад. Сарвати ҳақиқӣ на дар тилло, балки дар манфиатнокии мавод аст. Танга дар муомилот бо гардиши хун дар организми зинда баробар до-ниста мешуд. Барои муомилоти муътадили молҳо миқдори муайяни пул зарур аст.

Сиёсати меркантилистӣ дар Фаронса махсусан дар нимаи дууми асри XVII аз тарафи вазири молияи подшоҳ Людовиги XIV Жан Батист Кольбер (1619-1683) ботадрич амалӣ мешуд. Аз ҷумла Ж. Б. Кольбер чунин ақида дошт, ки нархи паст ба галла шартӣ ногузири равнақу рушди саноат ва тичорат аст. Сиёсати меркантилиестии Кольбер ба инкишофи муносибатҳои молияи пулӣ дар Фаронса андаке мусоидат кард. Вале соҳаи асосии иқтисодиёти Фаронса кишоварзӣ дар ҳолати харобӣ қарор дошт. Деҳқонон дар натиҷаи андозситонии зиёд хона-хароб мешуданд.

Хусусиятҳои меркантилизми Фаронса дар ақидаҳои на-зариявии Антуан Монкретъен (1575-1621) бараъло намоён мегашт. Ӯ аввалин шуда дар адабиёти иқтисодӣ мафҳуми «иқтисоди сиёсӣ»-ро ба муомилот баровард. Соли 1615 А. Монкретъен «Рисолаи иқтисоди сиёсӣ»-ро нашр ва номи илми махсусе – иқтисоди сиёсиро муайян намуд. Иқтисоди сиёси-ро ба сифати маҷмӯи қоидаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ баён кард. Ӯ тасдиқ менамуд, ки «хушбахтии одамон дар сарват-мандист ва сарват бошад, дар меҳнат аст». Дикқати асосиро меркантилистон ба соҳаи муомилот равона карда, иқтисоди сиёсиро чун илм дар бораи тарози (баланси) савдо маънидод менамуданд ва вазифаи асосии онро «бештар фуруҳтан, кам-тар харидан» мешумориданд.

Таълимоти меркантилистӣ бештар дар Инглистон мувафак-қият пайдо карда буд. Дар асарҳои иқтисодчиёни англис ғоя-ҳои асосии таълимоти меркантилистӣ пурратар ва васеътар баён шуда буданд. Дар асрҳои XVI-XVII иқтисодиёти Ингли-стон нисбат ба дигар мамлакатҳо хеле пеш рафта буд. Мер-кантилизм дар ин мамлакат дар давоми ду садсола сиёсати расмии давлат ба ҳисоб мерафт.

Дар байни меркантилистони инглис пеш аз ҳама Уильям Стаффорд (1554-1612) номбар кардан лозим аст. ӯ дар асари калон – ҳаҷми «Тасвири кӯтоҳи баъзе шикоятҳои одатии ҳамватанонамон» ба хориҷа баровардани тангаро аз он сабаб зараровар мешуморид, ки аз асари ин амал нархҳо баланд шуда, аҳволи халқ бад мегардид. Аз ҳамин сабаб пешниҳод менамуд, ки аз хориҷӣ овардани маводи зебу зиннат манъ, аз мамлакат баровардани танга маҳдуд ва тиҷорат ривоч дода шавад.

Намояндаи машҳуртарини равияи меркантилистӣ дар Инглистон Томас Манн (1571-1641) аст. Сиёсати иқтисодие, ки Т. Манн пешниҳод карда буд, баъдтар номи сиёсати протекционистӣ, яъне ҳимояи бозори миллиро гирифт. Моҳияти ин сиёсати иқтисодӣ, дар маҳдуд кардани воридоти молҳои хориҷӣ ба бозори милли ва ҳавасманд намудани афзоиши содироти мол аз мамлакат ба бозорҳои хориҷӣ мебошад.

Дар Русия ақидаҳои меркантилистӣ танҳо дар асрҳои XVII-XVIII ривоч гирифт. То асри XVII, ки хоҷагии натуравӣ ҳукмронӣ тижорат маҳдуд буд, замина барои ривочи таълимоти меркантилистӣ вучуд надошт. Аввалин ақидаҳои меркантилисту дар Русия дипломати машҳури ин кишвар Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин (1605-1680) изҳор карда буд. ӯ тижоратро амали мусбату ҳиматбаландона шуморида, тахмин мекард, ки фаъолияти тижоратӣ давлатро ғанӣ гардонида метавонад. Соли 1667 Ордин – Нащокин Ойинномаи Навтижоратро тартиб дод, ки тибқи он хориҷиён маҷбур буданд, ки дар ҳаҷми 6 фоизи моли мефурухтагиашон андоз ва дар ҳаҷми 10 фоиз хирочи гумрукӣ пардозанд. Аз баъзе молҳо, аз ҷумла маводи зебу зиннатӣ хирочи боз ҳам зиёдтар (15 фоиз) ситонида мешуд. Чунин тадбирҳо як намуди сиёсати меркантилистӣ – сиёсати протекционистӣ буданд.

Ақидаҳои дигар иқтисодшиноси намоёни Русия Иван Тихонович Посошков (тақрибан солҳои 1652-1726) ҳам диққатҷалбкунанда аст. Асари асосии ӯ «Китоб дар бораи ноқисӣ ва сарват» мебошад, ки барои Петри I таъйин шуда буд. Дар ин

асараш И. Т. Посошков андози сарикасӣ, бисёр будани бочу хирочҳои дохилӣ, гарданшахии ашрофзодагон (дворянҳо), афзоиши оброк ва баршинаро маҳкум намуда, диққатро ба масъалаҳои кишоварзӣ, хусусан ба деҳқонони крепостной чудо кардани замин ҷалб менамуд. Пулро маънидод карда, Посошков нуқтаи назари номиналистиро раванқ бахшид. Номинализми ӯ аз ақидааш нисбати дар тараққиёти иқтисодии мамлакат нақши асосиро бозидани давлат бар меомад. Ҳамингуна мавқеъро дар бораи нақши давлат меркантилистони аврупоӣ ишғол мекарданд. Ба андешаи Посошков агар подшоҳ амр кунад, ки ба тангаи миссӣ рубл нишон дода шавад, он бояд дар муомилот ба сифати рубл қабул гардад. Посошков таъкид кардааст, ки давлате, ки бо ҳар восита ба хазина пул ҷамъ мекунад, бой шуда наметавонад. Бояд халқи ин давлат бой бошад. Вай сарватро бо пул як хел намешуморид, баръакс, зиёд намудани неъматҳои моддиро нисбат ба пул судмандтар меҳисобид. Хизмати шоёни И. Т. Посошков дар он аст, ки манбаъи сарвати ҷамъиятиро дар меҳнат меду медидад.

Ҳамин тавр, концепсияи меркантилизм асосан ба сиёсати протекционистӣ, яъне ҳимояи бозори миллӣ, иштироки давлат дар идораи иқтисодиёт ва таъмини истифодаи самараноки захираҳо барои афзалияти содирот нисбат бо воридот ва афзун гардонидани сарвати мамлакат, тақия менамуд. Пул ба сифати воситаи муҳимтарини раванқи саноат ва савдои ватанӣ шинохта мешуд.

Дар масъалаҳои назариявӣ меркантилистон очиз буданд, чунки иқтисоди сиёсӣ ба сифати илм акнун ташаккул меёфт. Мавқеи аз ҳама султарин дар методологияи меркантилистон иборат аз он буд, ки зери таъсири шароитҳои таърихӣ намояндагони равияи меркантилистӣ аз доираи муносибатҳои мубодилавӣ баромада натавонистанд. Онҳо танҳо тарафи зоҳиршавии ҷараёни муомилот, яъне ҳолати ҳаракати сармоҷи савдоро дар муомилот меду медидад. Ба вучуд ин якчанд дастовардҳои меркантилистиро дар тасвири масъалаҳои назариявии тарзи сармоҷдорӣ хотиррасон кардан мумкин аст.

Пеш аз ҳама комёбиҳои зерини назариявиро номбар кардан мумкин: эътироф кардани робитаҳои иқтисодӣ тавассути мол чун заминаи сармоядорӣ ва шартҳои ногузирӣ инкишофи он, алоқаи бевоситаи ҳамаи намудҳои имконпазири мол ва хизматрасонӣ бо пул, ҷустуҷӯи муайян кардани манбаъи ғоида, таҳлили сифатии зоҳиршавии арзиш, шакли муодили мол ва ҳоказо.

3. МАРҲАЛАҲОИ ИНКИШОФИ МЕРКАНТИЛИЗМ: МОНЕТАРИЗМ ВА НАЗАРИЯИ «ТАРОЗИ ТИҶОРАТ»

Меркантилизм дар инкишофи худ ду марҳалаи тараққиётро аз сар гузаронид. Давраи аввал то нимаи асри XVI. Давраи дуюм аз нимаи асри XVI то нимаи асри XVII (баъзе унсурҳои меркантилизм, масалан дар Русия дар асри XVIII ҳам ҷой дошт)-ро дарбар мегирад.

Меъёри асосии ба ду давра қисмбандӣ кардани меркантилизм роҳҳои таъмини тарози (баланси) ғайри савдо мебошад. Барои ба вуҷуд овардани савдои мусбат дар савдои хориҷии мамлакат меркантилистони давраи аввал тадбирҳои зайлро мувофиқи мақсад медонистанд:

- ба молҳои содиршаванда гузоштани нархҳои беҳад баланд;
- ҳаматарафа маҳдуд кардани воридоти молҳои тайёр;
- роҳ надодан ба содир кардани тилло ва нуқра аз мамлакат (сарвати пулӣ).

Ҳамин тавр, назарияи монетаризми меркантилистони давраи аввалро назарияи «тарози пулӣ» ном ниҳодан мумкин аст.

Ба ин меркантилистон консепсияи назарияи номиналистии пул хос буд. Тибқи ин назария табиати молӣ доштани пул ва робитаи он бо фулузоти асил инкор карда мешуд. Тамғазанӣ ба танга кифоя аст, ки арзиши исмӣ (номиналии) он муайян гардад. Аз рӯи ақидаи меркантилистон тилло ва нуқра бо хусусияти табиашон пул ҳастанд ва вазифаҳои андозаи арзиш, воситаи сарватғункунӣ ва пулҳои ҷаҳониро иҷро мекунанд.

Аз намоёнтарин тарафдорони меркантилизми давраи аввал Уильям Стаффорд (1554-1612) дар Инглистон, Гаспаро Скаруффи (1519-1584) ва Бернардо Даванзатти (1529-1606)-ро дар Итолиё номбар карда мумкин аст. Махсусан мазмуни асосии монетаризмро¹ бонкдори флоренсиягӣ Б. Даванзатти дар асараш «Хониш дар бораи танга» (1582) ифода намудааст. Ӯ танга, яъне пулро, бо хуни организми иқтисодӣ, ки фаъолияти мӯътадили зиндагии онро таъмин карда метавонад, шабоҳат додааст. Чи тавре ки гум кардани хун ба сустшавии нерӯҳои ҳаётӣ ва ҳатто фавтидан мусоидат мекунад, ҳамин тавр нарасидани танга дар мамлакат пеши роҳи равнақи иқтисодии онро мегирад.

Тибқи концепсияи низоми монетарӣ вазифаи гункунии сарвати пулӣ дар мамлакат асосан бо тадбирҳои маъмурӣ, ки мураттаб гардонидани муомилоти пулиро таъмин карда метавонад, ба ҷо оварда мешуд. Тарафдорони ақидаи монетаризм тиллоро чун ганҷ, шакли мутлақи сарват ҳисоб карда, роҳҳои аз хориҷа овардан ва дар дохили мамлакат мустаҳкам нигоҳ доштани онро чустуҷӯ менамуданд. Бо ин мақсад ба хориҷа баровардани пулро қатъиян манъ карда, аз болои фаъолияти тоҷирони хориҷӣ назорати сахт мебуданд. Инчунин дар савдои хориҷӣ боҷу хироҷи беҳад баланд ҷорӣ карда мешуд.

Меркантилизми баркамол меркантилизми давраи дуюм аст. Чунон ки зикр шуд, давраи дуюми меркантилизм фосилаи аз нимаи дуюми асри XVI то нимаи дуюми асри XVII-ро ташкил медиҳад. Дар ин фосила робитаҳои тиҷоратии байни мамлакатҳо то рафт таҳким ва мунтазам мегарданд, ки ин натиҷаи рушди саноати миллӣ ва савдои хориҷии мамлакатро дастгирӣ кардани давлат, нисбатан инкишоф ёфтани қувваҳои истеҳсолкунанда мебошад.

1. Монетаризм – назарияи иқтисодӣ ва концепсияи амалии идораи иқтисодии давлат аст, ки тибқи он миқдори пули дар муомилот буда, дар ҷараёни хоҷагидорӣ ва устуворгардонию тараққии иқтисодӣ нақши муҳим дорад.

Дар давраи дуом асосҳои методологии меркантилизм ба кулӣ дигаргун нашудааст. Чун монетаристон меркантилизми давраи дуом сарвати миллиро бо тилло айнӣят медоданд ва манбаъи ягонаи онро савдои хоричӣ мешумориданд. Вале дар ақидаи меркантилистон дигаргуниҳои чашмас ба вучуд омаданд. Назарияи иқтисодии онҳо як қатор асоснок, баркамол ва ифодакунандаи иқтисодиёти нисбатан тараққикарда буд. Пеш аз ҳама дигаргунии кулӣ дар тарзи андӯхт ба вучуд омад. Ба ҷои усулҳои маъмурӣ ба мадди аввал усулҳои иқтисодии андӯхт баромад.

Барои таъмини тарози фаъоли савдо тавсияҳои зайл дода мешуд:

– бо мақсади ба даст даровардани бозори хоричӣ пешниҳод кардани молҳо бо нархҳои нисбатан арзон, инчунин ба савдогузоштани молҳои як мамлакат дар мамлакати дигар;

– дар ҳолати таъмин будани тарози фаъоли савдо роҳ додан ба воридоти молҳо (ба ғайр аз маводи зебу зиннатӣ);

– ба хорича ирсол кардани тилло ва нуқра барои ба вучуд овардани савдои судбахш.

Ҳамин тавр, меркантилистони давраи дуом ба назарияи монетаризм тағйирот ворид карданд, ба ақидаи «тарози пулӣ» ақидаи «тарози савдо»-ро муқобил гузоштанд.

Моҳияти молии пулро эътироф кунанд ҳам, меркантилистони давраи дуом қиммати пулро дар хусусиятҳои табиӣ тилло ва нуқра медонанд. Бо вучуди ин онҳо гузаштан аз назарияи фулузӣ ба назарияи миқдорӣ пул ва низоми монометаллизмро таъмин намуданд. Агар пештар вазифаи муҳимтарини пулро андӯхт (сарватгункунӣ) ҳисобида бошанд, акнун чунин вазифа воситаи муомилот доништа мешуд.

Ба вучуд омадани назарияи миқдорӣ пул ҷавоб ба «инқилоби нарх»-и асри XVI буд. Чунин «инқилоби нарх»-ро ба миқдори зиёд аз заминҳои нав кашфшуда ба Аврупо овардани тиллою нуқра сабаб гашт. Ин бошад ба ҳам алоқамандии сабабии миқдори пул ва нархи молҳоро нишон медод. Тибқи ақидаи меркантилистони давраи дуом, қиммати

пул аз миқдори он вобаста аст, дараҷаи нархи молҳо бошад мутаносиби роста ба миқдори пул аст. Онҳо чунин ҳисоб менамуданд, ки афзудани таклифоти пул тақозоро ба он зиёд намуда, савдоро ҳавасманд мекунад.

Заминаи айнии меркантилизми баркамолро рушди қувваҳои истеҳсоқунанда ташкил дод. Заминаи шайъии он асарҳои Томас Мен, Антуан Монкретъен, Антонио Серра, Чон Локк, Ричард Кантильон, Чон Ло, Жан Батист Кольбер гаштанд.

Пеш аз ҳама меркантилизми баркамол дар асарҳои Томас Мен ифода ёфтааст. ӯ тоҷири калонтарини даврони худ, раиси ширкати Ост-Индия буд. Ақидаҳои меркантилизми баркамол ҳатто дар номи асари асосии Т. Мен «Сарвати Инглистон дар савдои хориҷӣ ё ки тарози савдои хориҷӣ ҳамчун танзимқунандаи сарват» баён шудааст. Дар ин асар Т. Мен тарафдори аз мамлакат озодона баровардани танга ба шумор меравад, ки бе он рушди муътадили савдои хориҷӣ имконнопазир аст. Дар баробари ин ӯ ба мамлакат овардани фулузоти қиматбаҳоро тарғиб мекард, ҳарчанд таъкид менамуд, ки аз хориҷа овардани фузулоти қиматбаҳо дар мамлакат нархҳои дохилиро баланд мебардорад. Ҳол он ки барои мавқеи фуруҳтанро дар даст нигоҳ доштан ҳатталимқон арзон фуруҳтани молҳо зарур аст. Ақидаҳои Чон Локк ва Ричард Кантильон ба таълимоти Т. Мен наздик буданд. Аз ҷумла, Ч. Локк таъкид мекард, ки сарват на танҳо чун афзудани тиллою нуқра, балки зиёд будани онҳо нисбат ба дигар мамлакатҳо фаҳмида шавад. Ҳамин ақидаро тарафдорӣ намуда Р. Кантильон дар асари «Очеркҳо оид ба табиати тиҷорат» (1755) тасдиқ менамуд, ки ҳамагуна давлат, ки дар он нисбат ба мамлакатҳои ҳамсоя дар муомилот бисёртар пул ҳаст, афзалият дорад.

Меркантилист Чон Ло дар асараш «Таҳлили пул ва тиҷорат» таълимотеро асоснок мекард, ки тибқи он каме баланд бардоштани нарх ба зиёд шудани пешниҳоди мол меорад, яъне чандирии арзаи молҳо баланд мешавад. Аз ин ҷо мантиқан хулосае бар меояд, ки тавассути дар муомилот зиёд

намудани миқдори пул ба афзоиши истехсолот таъсир расонидан мумкин аст.

Намояндаи дигари машхуртарини меркантилизми баркамол, муаллифи «Рисолаи иқтисоди сиёсӣ», дар муомилоти илмӣ чорикунандаи мафҳуми «иқтисоди сиёсӣ» Антуан Монкретъен тоҷиронро табақаи судманд ҳисобида, савдори мақсади асосии ҳунармандӣ шарҳ додааст. ӯ роҳҳои афзун гардонидани сарвати пулиро чустуҷу менамуд. Даҳолати ғайбӣ ба иқтисодиёт омили асоситарини андухт ва раванқи хоҷагӣ меҳисобид.

Дар пеш будани сиёсати протекционизм дар асри XVII ғайбӣ вазири молияи Фаронса Жан Батист Кольбер намоён буд. Дар замони ӯ дар саноати Фаронса миқдори зиёди мануфактураҳо ба вуҷуд омаданд. Дар баробари ин тавасути манъ кардани содироти ғайбӣ ва озод намудани воридот пеши роҳи ташаққули хоҷагии фермерӣ гирифта мешуд. Ин бошад омили маҳдудии бозори дохилӣ мегашт. Дар ҳамин асос баъдтар меркантилизми Фаронса унвони кольбертизмро гирифт.

Меркантилизм равияи аввалини назарияи иқтисодӣ буда, дар таърихи афкори иқтисодӣ нақши босазое бозид Пеш аз ҳама нуқтаи назари меркантилистон пурра ба амалияи ҳаёти хоҷагӣ нигаронида шуда буд. Ин имконият дод, ки ба муомилоти илмӣ бисёр мафҳумҳои иқтисодӣ бароварда шаванд, ки қонуниятҳои муҳимтарини соҳаи тиҷорат, амалиётҳои қарздиҳӣ ва муомилоти пулӣ равшан гардад. Дар баробари ин меркантилизм сабабгори ташаққули муносибатҳои иқтисодии бозаргонӣ гашт. Он ифодаи сармоядорӣ норасои асрҳои XVI-XVII, ҳукмронии тиҷорат аз болои саноат буд. Дар муомилот сармояи калон ташаққули ёфт ва ғункунии ибтидоии он ба вуҷуд омад. Ҳамин ҳолат барои аз будаш зиёд нишон додани шакли пулии арзиш (тилло ва нуқра) гардид.

Шароитҳои таърихӣ ва дараҷаи тараққиёти қувваҳои истеҳсоқунанда имконият надоданд, ки меркантилизм аз доираи муомилот берун ояд. Ин нуқтаи сустрарин дар методологияи меркантилизм буд. Аз он сабаб ки сармояи тичоратӣ шакли аввалини мавҷудияти озодонаи сармоя ба ҳисоб мерафт, он ба истеҳсолоти ҷамъиятии ҳамонвақта таъсири қалон дошт. Меркантилизм, махсусан дар давраи дуум нақши прогрессивӣ бозид.

Ба меркантилизм бисёр камбудию норасоҳои назариявӣ хос буд. Бо вучуди он дар натиҷаи танқид ва инкишофи он баъдтар мактаби ҳақиқии назариявӣ ба вучуд омад. Сиёсати иқтисодии меркантилистӣ ба раванқи савдо, киштисозӣ, баҳрнавардӣ, саноати ба содирот нигаронидашуда, тақсимооти байналхалқии меҳнат таъсири мусбат расонид, ки рушду қамоли минбаъдаи қувваҳои истеҳсолқунанда таъмин гашт.

ТЕСТҲО

1. Меркантилизм таълимоти иқтисодиег, ки мақсадаш:

- а) асоснок қардани даҳолати давлат ба иқтисодиег;
- б) асоснок қардани тараққиёти ҳаматарафаи истеҳсолоти моддӣ;
- в) асоснок қардани сиёсати иқтисодии тичоратгароӣ, мебошад.

2. Тибқи ақидаи меркантилистон манбаъи яғонаи сарвати миллиро ташқил медиҳад:

- а) савдои хоричӣ;
- б) истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ;
- в) ривочи ҳунармандӣ.

3. «Тарози пулӣ» ва «тарози тичорат» ду марҳалаи тараққиёти:

- а) физиократия;
- б) меркантилизм;
- в) мактаби классиқи иқтисоди сиёси.

4. Мувофиқи таълимоти меркантилистон барои ба вучуд овардани тарози фаъол дар савдон хориҷӣ тадбири зерин мувофиқи мақсад аст:

а) ба аз мамлакат содир кардани тилло ва нуқра роҳ на-
додан;

б) аз мамлакат содир кардани ашёи хом ва ба мамлакат ворид намудани маҳсулоти таёр;

в) ба аз мамлакат содир кардани тилло ва нуқра роҳ додан

5. Муаллифи мафҳуми «иктисоди сиесӣ» кадом мутафаккир мебошад?

а) К. Маркс; б) А. Смит; в) А. Монкретьен.

АДАБИЁТ

Агапова И.И. История экономических учений. Курс лекции. М.: ЮРИСТЪ, 2001. Лекция 2.

Аникин А.В. Юность науки, Жизнь и идеи мыслителей – экономистов до Маркса. 4-е изд.-М.: Политиздат, 1985. Гл. 2.

Всемирная история экономической мысли. В 6 т. Т.1. М.: Мысль, 1987. Гл. 19, 20,

История экономических учений. Ч. I, Учебное пособие / Под ред. В.А. Жамина, Е.Г. Василевского. М.: Изд-во МГУ, 1989. Гл. 8,

Каримзода О. Назарияи иктисодӣ: ташақур ва такмилёбии он ҳамчун илм. Душанбе, «Собириён», 2005. Боби 1

Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. 2-е изд. М.: Дело, 2000. Гл. 7.

Негиши Т. История экономической теории. М.: АО «Аспект Пресс», 1995. Гл. 1.

Титова Н.Е. История экономических учений. Курс лекций. М.: ВЛАДОС, 1997. Лекции 5,6.

Ядгаров Я. С. История экономических учений. Учебник. М.: ИНФРА-М, 2003. Глава 4.

БОБИ 5.

МАКТАБИ ФИЗИОКРАТҲО.

АВВАЛИН ТАДҚИҚОТҲОИ ИЛМИИ СОҲАИ

ИСТЕҲСОЛОТИ ЧАМЪИЯТӢ

Аввалин мактабе, ки ақидаи меркантилистиро доир ба боигарии чамъиятӣ ва манбаъи афзоиши он зери тадқиқи саҳт гирифта буд, физиократия мебошад. Физиократҳо на танҳо меркантилизмро танқид кардаанд, балки дар таърихи афкори иқтисодӣ аввалин шуда тадқиқоти илмии соҳаи истеҳсолотро ба роҳ монданд.

Физиократҳо иқтисодчиёни асри XVIII–и Фаронса намояндаи иқтисоди сиёсии классикӣ буданд. Мактаби физиократҳо дар давраи ба охир расидани гункунии ибтидоии сармоя, давраи гузариш аз тарзи феодалии истеҳсолот ба тарзи сармоядорӣ ташаккул ва инкишоф ёфт. Дар ин давра дар Фаронса сармоядорӣ мануфактурӣ ру ба тараққӣ овард. Аз ҳамин ҷост, ки ташаккул ва ривочи таълимоти физиократӣ дар заминаи айнӣ (объективӣ) ба вучуд омад.

1. ТАШАККУЛҲӢ ВА МОҲИЯТИ ТАЪЛИМОТИ

ИҚТИСОДИИ ФИЗИОКРАТҲО

Баробари ба охир расидани ҷараёни гункунии ибтидоии сармоя самти дигари инкишофи афкори иқтисодӣ – таҳлили ҷараёни истеҳсолот чун сарчашмаи боигарии мамлакат, мушоҳида гардид. Махсусан дар асри XVIII танқиди ақидаҳои меркантилистӣ оид ба манбаъи сарват будани соҳаи муомилот равнақ гирифт.

Мактаби нав – мактаби физиоктарҳо дар Фаронса дар ни- ман асри XVIII ба вучуд омад. Дар баробари мактаби англисӣ, физиократҳо дар таърихи афкори иқтисодӣ зинаи иқтисоди сиёсии классикиро ташкил доданд.

Физиократия аз калимаҳои решааш латинии «физиос»- табиат, «кратос»-ҳокимият, гирифта шудааст, ки маънояш ҳокимияти табиат, ё ки ҳукмронии табиат аст. Асосгузор ва роҳбари мактаби физиократҳо Франсуа Кенэ (1694-1774) аст. Шогирдону ҳамақидаҳо ва пайравону ташвиқотчиёни таъли- моти ӯ шахсони маъруфи замонаш ба монанди Анн Робер Жак Тюрго (1727-1781) – вазири молияи Фаронса дар давраи сал- танати Людовики XV, Дюпон де Немур (1739-1817) – ношири «Маҷаллаи кишоварзӣ, тичорат ва молия», ашрофзода Вик- тор Мирабо (1715-1789), ки барои китоби ба андоз бахшида шуда ва ба муқобили заминдорони калон равона кардаш дар қалъаи Венсенск маҳбус шуд, Марсье де ла Ривьера (1720-1793) яке аз танқидкунандагони ғайоли ақидаҳои меркантилистӣ, ки ба сифати мушовир ба дарбори подшоҳии Русия даъват шуда буд, Венсан де Гурнэ (1712-1759), Д. Аламбер, Г. Летрон ва дигарон буданд. Мактаби ҳақиқии физиократҳо ба вучуд омад, ки онҳоро ҳамон вақт «иқтисодчиён» меномиданд. Дав- раи нашъу намо ва қуллаи баланди мактаби физиократҳо ба солҳои 60-70-уми асри XVIII рост омад.

Агар дар миёнаи асри XVIII дар Инглистон табадуллоти саноатӣ оғоз шуда бошад, Фаронса то охири асри XVIII мам- лакати аграрӣ ва феодалӣ боқӣ монд. Аз ин ҷост, ки дар ин ҷо маркази хилофотҳои иқтисодӣ дар соҳаи кишоварзӣ ҷой гирифта буд. Масъалаи аграрӣ чун масъалаи асосӣ тезу тунд гашт. Гузориш ва ҳалли ин масъаларо физиократҳо ба души худ ги- рифтанд. Онҳо сабаби асосии қафомонии иқтисодиёти Фарон- саро дар вазъияти вазнини кишоварзӣ медиданд. Физиократҳо чунин меҳисобиданд, ки масъалаи аграриро ҳаллу фасл на- карда, пешравии кишоварзиро таъмин нанамуда, ба рушди иқтисодии мамлакат ноил гаштан имконнопазир аст. Аз ин ҷост, ки онҳо кишоварзиро ягона соҳаи маҳсулдеҳ, бунёдгузори

сарвати миллӣ ҳисобиданд. Истеҳсолоти ҷамъиятӣ низ танҳо аз ҳамин соҳа иборат аст. Саноат бошад соҳаи гайримаҳсулдеҳ мебошад, ки дар он маҳсулоти изофа ба вучуд оварда намешавад. Чунин ақидаи нодуруст ва маҳдудкунии доираи истеҳсолоти ҷамъиятӣ асоси методологии таълимоти физиократиро ташкил медиҳад.

Умуман мактаби физиократӣ дар таърихи афкори иқтисодӣ мавқеи махсусе дорад. Аҳамияти таълимоти физиократҳо на фақат аз он иборат буд, ки тадқиқоти илмиро аз соҳаи муомилот ба соҳаи истеҳсолот гузарониданд. Онҳо инчунин аввалин шуда ба муомилоти илмӣ якҷанд мафҳумҳои иқтисодиро ворид карданд, ки то имрӯз дар назарияи иқтисодӣ истифода мешаванд. Пеш аз ҳама физиократҳо мафҳуми «маҳсулоти соф»-ро муайян карданд. Маҳсулоти соф ин он чӣ, ки пас аз тарҳ кардани ҳамаи харочоти истеҳсолӣ аз ҳаҷми маҳсулоти баровардашуда боқӣ мемонад. Асосгузори мактаби физиократҳо Франсуа Кенэ аз ҷумла маҳсулоти софро ба таври зайл тавсиф кардааст: «Сарвати ҳарсола сохташуда, ки даромади халқро ташкил медиҳад, маҳсулоте мебошад, ки ғоидани аз заминдорӣ ба даст омада буда баъди пурра пардохтани ҳамагуна хароҷот боқӣ мемонад».¹

Дар миқёси мамлакат ҳаҷми маҳсулоти соф афзоиши сарвати миллиро муайян мекунад. Маҳсулоти соф аз кучо ба даст меояд? Танҳо аз замин, фақат замин ҳамоно қадар маҳсулот дода метавонад, - мегӯянд физиократҳо, - ки ҳамаи хароҷоти меҳнат, мавод, тухмиро ҷуброн карда боз як қисми маҳсулоти замин боқӣ мемонад. Ин барзиёдати тӯҳфаи табиат, натиҷаи қувваи истеҳсокунандагии он аст. Ин тӯҳфаро танҳо бо роҳи дар замин меҳнат кардан ба даст овардан мумкин аст. Он чӣ ки дар саноат маҳсулоти замин аз нав кор карда мешавад, арзиши маҳсулотро зиёд намекунад. Меҳнат дар саноат ба маҳсулоти замин танҳо шакли нав медиҳад.

1. Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. М.: 1960, с. 223.

Физиократҳо меҳнати маҳсулдеҳ ва ғайри маҳсулдеҳро аз ҳам фарқ карданд. Меҳнати маҳсулдеҳ меҳнате мебошад, ки маҳсулоти соф ба вучуд меорад. Ҳамаи дигар намуди меҳнате, ки дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ, ба ғайр аз кишоварзӣ сарф карда шудааст меҳнати ғайримаҳсулдеҳ ҳисоб мешавад. Чунин меҳнат тибқи ақидаи физиократҳо маҳсулоти соф истехсол карда наметавонад. Он метавонад барои ҷамъият судманд бошад, вале маҳсулдиҳанда нахоҳад буд. Меҳнати маҳсулдиҳанда танҳо меҳнатест, ки ба замин сарф шудааст. Барои ҳамин онҳое, ки заминро кишту кор мекунанд синфи маҳсулдиҳандаро ташкил медиҳанд. Онҳое, ки ҳосили заминро аз нав кор мекунанду дигаргун месозанд, ба синфи бесамара, ғайримаҳсулдеҳ дохил мешаванд.

Физиократҳо чунин мешумориданд, ки принсипи тартиботи табиӣ қонунҳои табииро идора мекунад. Ин қонунҳо дар табиат ҷой доранд, дар организми зинда амал мекунанд. Асоси тартиботи табииро эҳтироми ҳуқуқи моликият ва ҳокимият ташкил медиҳад. Дар шароити тартиботи табиӣ замин нақши маҳсус мебозад. Замин қодир аст даромаде бидорад, ки аз ҳароҷоти аввала зиёдтар аст. Заминдор нисбат ба он миқдоре ки ба замин дод бештар ҳосил мегирад. Биноан танҳо дар зароаткорӣ маҳсулоти соф ба вучуд меояд.

Ҳамин тавр, физиократия аввалин мактаби илмие буд, ки мавзӯи тадқиқот ва таҳлилро аз соҳаи муомилот ба истехсолот гузаронид, сарватро дар маҳсулоти истехсолшуда ва манбаъҳои онро дар фаъолияти меҳнати дар истехсолот сарф шуда медид. Ин пешравӣ дар инкишофи афкори иқтисодӣ ва ташаккулёбии илми назарияи иқтисод ба шумор меравад. Вале дар баробари ин таълимоти физиократӣ аз камбудии ҷиддии илмӣ ҳолӣ набуд. Зеро физиократҳо доираи истехсолотро хеле маҳдуд тасаввур карда, онро танҳо аз соҳаи кишоварзӣ – иборат медонистанд. Аз ин ҷост, ки танҳо фаъолияти меҳнати кормандони соҳаи кишоварзиро меҳнати маҳсулдеҳ ва манбаъҳои ягонаи сарвати миллии меҳисобиданд. Меҳнат дар ҳамаи

дигар соҳаҳои истеҳсолоти неъматҳои моддӣ ғайримаҳсулдеҳ ҳисобида мешуд.

2. ФРАНСУА КЕНЭ – АСОСГУЗОРИ МАКТАБИ ФИЗИОКРАТӢ

Франсуа Кенэ (1694-1774) на танҳо ба физиократизм асос гузошт, балки боз барномаи иқтисодию сиёсии онро тартиб дод.

Ф. Кенэ соли 1694 дар наздикии Версал (Фаронса) дар оилаи деҳқони камбағал, ки бо тичорати хурд машғул буд, ба дунё омадааст. Таҳсилро дар назди чарроҳи деҳа шуруъ карда, баъдтар дар мактаби тиббии Париж лексияҳо шунидааст. Таҷрибаи тиббӣ ба ӯ шарафи табиби забардастро овард. Ин буд,

ки ӯ соли 1752 духтури дарбори (Лейб-медик) Людовики XV таъин шуд. Ф. Кенэ чанд асари тиббӣ навиштааст. Кенэ на танҳо дар соҳаи тиб шухрат дошт, балки инчунин олими намоёни риштаи зиштшиносӣ (биология) буда, ба фалсафа машғул мешуд.

Ӯ ба сифати иқтисоддон дар солҳои 50-уми асри XVIII, яъне дар арафаи 60-солагиаш ташаккул ёфт. Пеш аз ҳама ӯ чун иқтисоддон таълимоти меркантилистиро зери танқиди саҳт гирифта буд. Ӯ дар мақолаҳои «Аҳоли» ва «Оид ба тичорат»

бар зидди меркантилизм андешаҳои хешро иброз доштааст. Аз нуқтаи назари муомилоти баробарқиматӣ (эквивалентӣ) ихзори назар карда, ақидаи меркантилистонро, ки гуё сарват натиҷаи муомилот бошад, саҳт танқид карда ихзор намудааст, ки аз муомилот ҳеҷ гуна сарват ба даст намеояд. «Муомилот ё тичорат, -навиштааст Ф. Кенэ,-сарват ба вучуд намеорад, аз ин ҷо маълум мешавад, ки муомила чизе пайдо намекунонад ва танҳо барои он зарур аст, ки талаботро, ки сабабгори ҳақиқии муомилот аст, қонеъ гардонад».¹

Ф. Кенэ пулро сарвати бебақо ҳисоб намуда, онро чун воситаи муомилот медонист. ӯ таълимоти меркантилисти гункунии пулро зери тозиёнаи танқид гузошта таъкид кардааст, ки гункунии пул ба чараёни такрористеҳсол ва афзоиши сарвати мамлакат мусоидат намекунад. ӯ дуруст зикр кардааст, ки «сарвати миллӣ бо андозаи сарвати пулӣ муайян намешавад. Боигарии пулӣ новобаста аз тағйирёфтани сарвати миллӣ каму зиёд шуда метавонад, зеро он ҳамеша дар давлат дар шакли нақдина ва ё мол дар муомилот вучуд дорад. Дар баробари ин суръати ҳаракати сарвати пулӣ аз фаровонии мол ва нархи он вобаста аст».² Вобаста ба ҳамин Ф. Кенэ тарзи самараноки сарватманд шудани мамлакатро бо истеҳсолоти молӣ хусусан бо кишоварзӣ алоқаманд менамуд. ӯ дар асари «Ҳуқуқи табиӣ» (1765) концепсияи «тартиботи табиӣ»-ро баён намуда буд. Ин таълимот асоси кашфиёти назариявии физикократхоро ташкил дод. Муаллиф сари чунин ақидаест, ки қонунҳои ҷамъиятӣ қонунҳои «тартиботи табиӣ» мебошанд ва барои ҷамъияти инсонӣ муфид буда, барои такрористеҳсол ва тақсимои неъматҳои моддӣ муқаррар шудаанд.

Дар таълимоти Ф. Кенэ яке аз мавқеъҳои асосиро назарияи «маҳсулоти соф», ё ки маҳсулоти изофа ишғол мекунад. Бавучудои маҳсулоти софро ӯ бо истеҳсолоти моддӣ (кишоварзӣ) алоқаманд намуд. Зеро мафҳуми «маҳсулоти соф»

1. Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. М., 1960, с. 359.

2. Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. М., 1960, с. 129.

барзиёдатии маҳсулот нисбат ба харочот дар зироаткорӣ аст. Ӯ кӯшидааст исбот намояд, ки дар саноат «маҳсулоти соф» офарида нашуда, танҳо истифодаи он ҷой дорад, чунки саноат соҳаи бемаҳсул эълон шудааст. Коргар дар саноат ба маводи хом намуди нав медиҳад. Ӯ воситаи рӯзгузаронӣ меофарад, вале онро истеҳсол намекунад. Чунин ақидаро Ф. Кенэ дар асараш «Оид ба меҳнати ҳунармандӣ» (1766) ҳаматарафа инкишоф додааст. Тибқи ақидаи Ф. Кенэ рентаи замин шакли ягонаи «маҳсулоти соф», арзиши изофа мебошад.

Франсуа Кенэ табиб буд, дар таҳлили ҳаёти иқтисодии мамлакат ба сифати таъшиқунандаи ҷисми зиндаи инсон рафтор кард. Биноан ҷамъиятро ба сифати ҷисми зинда, ҳаёти иқтисодиро чун раванди табиӣ дорои қонуниятҳои дохилӣ ҳисоб намуд. То Ф. Кенэ касе иқтисодиётро чун ҷисми зинда, пурра ва ягона, ки тамоми узвҳои он бо ҳам пайваस्ताанд, баррасӣ накарда буд.

Муносибат ба ҷамъият ҳамчун ҷисми зинда имконият дод, ки масъалаи қонуниятҳои дохилии ҳаёти иқтисодӣ новобаста аз амалиётҳои шайъии (субъективиӣ) одамон арзёбӣ шавад. Ф. Кенэ ҷамъиятро чун ҷисми зинда, ки ҳам солим ва ҳам бемор шуда метавонад дида баромада, вазифаҳои пайдо кардани шароитҳои ҳаётгузаронии мӯъгадили онро гузошта тавонист. Ҳолати солимӣ, ё ки табиӣ ҷамъият – мувозинати истеҳсолот аст, ҳолатест, ки тамоми маҳсулоти истеҳсолшуда вучуд доштани тамоми синфҳои ҷамъиятӣ ва давом додани ҷараёни истеҳсолотро дар давраи оянда, яъне тақрористеҳсолро таъмин карда метавонад.

Дар замони зиндагии Ф. Кенэ дар Фаронса истеҳсолоти сармоядорӣ шакли ҳукмрони истеҳсолоти ҷамъиятӣ набуд. Истеҳсолоти саноатӣ очиз буд. Хусусияти истеҳсолоти ҷамъиятиро дар мамлакат ҳанӯз тараққиёти кишоварзӣ муайян мекард. Аз ин рӯ тамсилаи синфие, ки Ф. Кенэ истифода кардааст, яъне ба синфҳои маҳсулдеҳ, ғайримаҳсулдеҳ ва мулкдорон тақсимбандӣ кардани ҷамъият зухуроти тарзи феодалии истеҳсолот дар тасаввуроти Ф. Кенэ буд. Ф. Кенэ чунин

ба синфҳо ҷудокунии чамъиятро ҳангоми ба ҳисоб гирифтани як қатор аломатҳо ба даст овардааст. Аз як тараф, синфҳои маҳсулдеҳ, ғайримаҳсулдеҳ чун намояндаи намудҳои гуногуни меҳнати мушаххас – меҳнати кишоварзӣ ва меҳнати саноатӣ баромад мекарданд. Синфи моликиятдор бошад ба ин ё он намууди меҳнати мушаххас муносибате надорад ва танҳо гирандаи даромади махсуси моликона – рента мебошад. Ба андешаи Ф. Кенэ «Меҳнат дар риштаи кишоварзӣ ҷои хароҷотро ҷуброн карда, музди кори зироаткоронро бармегардонад, ба заминдорон даромад медиҳад ва ба ғайр аз он даромади моликият ба заминро ба вучуд меорад».¹

3. «ҶАДВАЛИ ИҚТИСОДӢ»-И Ф. КЕНЭ – ТАҶРИБАИ НАХУСТИН ДАР ТАҲЛИЛИ ҶАРАӢНИ ТАКРОРИСТЕҲСОЛИ ЧАМӢЯТӢ

«Ҷадвали иқтисодӣ»-и Ф. Кенэ дар таърихи назарияи иқтисод таҷрибаи аввалини таҳлили илмии раванди истеҳсолоти чамъиятӣ на чун ҳодисаи ягона, бали ҷараёни пай дар пай тақроршаванда, ҷараёни тақрористеҳсол, мебошад. Ф. Кенэ аввалин шуда таркиби маҷмӯи маҳсулоти чамъиятӣ ва ҳаракати унсурҳои онро ба сифати шартӣ раванди нави истеҳсолот таҳлил намуд. То Ф. Кенэ иқтисоди сиёсӣ на танҳо ин масъаларо ҳал накард, балки ҳатто онро ба миён гузошта натавонист.

Меркантилизм дар шароити ҳукмронии шакли табиъии истеҳсолот, аз ҳам ҷудо будани хоҷагиҳо, маҳдудии иқтисодиёти феодалӣ инкишоф меёфт. Муомилоти пулӣ танҳо дар муносибатҳои иқтисодии байни мамлакатҳо раванқ дошт. Дар чунин шароит илми иқтисодӣ масъалаи тақрористеҳсолро дар доираи тамоми хоҷагии чамъиятӣ ба миён гузошта натавонист. Танҳо ба вучуд омадани уклад ва баъдтар тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ хоҷагиҳои аз ҳам ҷудоро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва технологӣ ба ҳам пайваست намуда, барои гузош-

1. Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. М., 1960, с. 122.

тани масъалаи такрористеҳсоли чамъиятӣ заминаи моддӣ муҳайё намуд.

Ин масъалаи муҳимтарини илмию таърихӣ ва иқтисодию иҷтимоиро Франсуа Кенэ дар асари безаволи худ «Ҷадвали иқтисодӣ» баррасӣ ва ҳал намуд. «Ҷадвали иқтисодӣ»-ро Ф. Кенэ соли 1758 ба таъб расонид. Соли 1766 ӯ «Таҳлили формулаи арифметикии Ҷадвали иқтисодӣ, ки тақсимшавии харочоти ҳарсолаи зироаткории миллиро нишон медиҳад»-ро нашр кард. Худи ҳамон сол ӯ ташреҳи асари номбурда «Эзоҳи ҷиддӣ ба ҷадвали иқтисодӣ»-ро нашр намуд. Бояд хотиррасон кард, ки баъдтар аксари тадқиқотчиёни таълимоти Ф. Кенэ, аз ҷумла К. Маркс аз ҳамин наشري дуҷуми «Ҷадвали иқтисодӣ» (1766) истифода кардаанд.

Хизмати бузурги Ф. Кенэ пеш аз ҳама дар он аст, ки тавонист вазифа гузорад, ки ҳодисоти бешумори аз ҳам ҷудои муомилотро якҷоя таҳлил ва қонунҳои амали онҳо муайян карда шаванд. Ба ӯ муяссар гардид, ки самтҳои асосии алоқаҳои иқтисодиро таҳлил намуда, тавассути онҳо тақрористеҳсолро чун ҷараёни якҷоя ба амалоянда нишон диҳад.

Дар «Ҷадвали иқтисодӣ» чамъият чун ҷисми ягона тавсир шудааст, ки се синфи асосиро муттаҳид менамояд. «Миллат аз се синфи шахрвандон: синфи маҳсулдиҳанда (босамар), синфи мулкдорон ва синфи бесамар (ғайримаҳсулдеҳ) иборат аст».¹ Ба синфи маҳсулдеҳ (ё синфи фермерон) Ф. Кенэ ҳамаи онҳоеро дохил намуд, ки заминро кишту қор ва барои он маблағ харч мекунанд. Пас, ба ин синф деҳқонон, фермерҳо ва қоргарони қирояи кишоварзӣ, яъне ҳамаи онҳое, ки дар кишоварзӣ фаъолият доранд, дохил мешаванд. Синфи мулкдорон онҳоеанд, ки ҳар сол аз зироатқорӣ «маҳсулоти соф» мегиранд. Ба ин синф шоҳон, заминдорон, рӯҳониён дохил мешаванд. Онҳое, ки ба саноат машғуланд, синфи бесамар, ё ғайримаҳсулдеҳ эълон шудаанд. Ин синф аз қоргарони қироя, хунармандон, сармоядорон, тоҷирон ва савдогарони хурд иборат аст. Ф.

1. Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. М., 1960, с. 360.

Кенэ ва ҳамфикрони ӯ аввалин шуда табақабандии аҳолиро ба гуруҳҳои калони иҷтимоӣ, ё ки синфҳо аз нуқтаи назари иқтисодӣ анҷом доданд. Аломатҳои муайянкунандаи синфҳои онҳо дар ду ҳолат мегарданд: иштирок дар ба вуҷуд овардани сарвати ҷамъиятӣ ва иштирок дар тақсими сарвати бунёдшуда.

Нуқтаи ибтидоии ҷараёни тақрористеҳсол дар «Ҷадвали иқтисодӣ» ҳосили солонаи зироат аст. «Ҷадвал» нишон медиҳад, ки чи тавр байни синфҳои ҷамъиятӣ маҷмуи маҳсулоти ҷамъиятӣ тақсим мешавад, даромади онҳо ба вуҷуд меояд ва чи тавр байни синфҳои даромад ба маҳсулот иваз карда шуда, ҷои хароҷоти ҳар як синф ҷуброн мешавад. Он чи «Ҷадвал» нишон медиҳад, тасвири раванди тақрористеҳсоли оддӣ ҷамъиятӣ дар давоми як сол аст. Масъалаи асосӣ, ки Ф. Кенэ дар асараш ҳал намуд, муайян кардани муносибатҳои асосии иқтисодӣ, ки тараққиёти хоҷагии халқи мамлакатро таъмин мекунад, мебошад.

«Ҷадвали иқтисодӣ» нақшаи (схемаи) хариду кӯмаки маҳсулоти солонаи ҷамъиятӣ, ташаккули заминаҳои тақрористеҳсол аст. Барои он ки имконияти тақрористеҳсоли оддӣ дар миқёси мамлакат ва алоқаҳои иқтисодии байни синфҳои нишон дода шаванд, Ф. Кенэ ҷараёни хариду фурушро содда кард, усули тахминкуниҳои илмиро истифода бурд. Алалхусус тахмин шудааст, ки:

- дар давоми сол нархҳо ва қурби пул бетағйир мемонанд;
- ҳамаи даромадҳо барои истеъмолот истифода мешаванд, яъне аз таҳлил ҷараёни андӯхт дур карда мешавад.
- хариду фуруш дар дохили ҳар синф вуҷуд надорад;
- савдои хориҷӣ ба раванди тақрористеҳсол асар намекунад;
- тамоми замин пурра аз тарафи фермерҳо, ки онро аз молконишон ба иҷора мегиранд, кишт карда мешавад.

Шартҳои саршавии тақрористеҳсол дар «Ҷадвали иқтисодӣ» аз инҳо иборатанд:

- 1) хароҷоти ибтидоии синфи маҳсулдеҳ – 10 млрд. ливр;
- 2) хароҷоти солонаи синфи маҳсулдеҳ – 2 млрд. ливр;

- 3) маҳсулоти солонаи синфи маҳсулдеҳ – 5 млрд. ливр,
– аз ҷумла ашёи хоми саноатӣ – 1 млрд. ливр;
– хӯроқворӣ – 4 млрд. ливр.

Тибқи «Ҷадвал» ҷараёни хариду фуруш (реализатсия) ин тавр мегузарад: арзиши маҷмуи маҳсулоти зироат, ки дар дасти синфи маҳсулдеҳ аст, 5 млрд ливрро¹ ташкил медиҳад. Аз он 1 млрд. ливр ҷои арзиши сармояи асосии масрафшударо ҷуброн мекунад. Ҷамъи сармояи асосӣ ба 10 млрд. ливр баробар аст, фарсудаҳои ҳарсолаи он 10 фоизи арзиши ибтидоиро ташкил медиҳад. Сармояи ғардон 2 млрд. арзиши «маҳсулоти соф» ҳам 2 млрд. ливр аст. Синфи бесамар дар дасти худ ба миқдори 2 млрд. ливр маҳсулоти саноатӣ дорад, ки қабл аз ин истеҳсол шуда буд. Ҳамин тавр, ҷамъи маҳсулоти ҷамъиятӣ 7 млрд. ливрро ташкил медиҳад. Ба ғайр аз ин фермерҳо ба миқдори 2 млрд. пули нақд доштанд, ки ҳануз то ибтидои муомилот ба заминдорон ба сифати иҷорапулӣ дода буданд.²

Мувофиқи «Ҷадвали иқтисодӣ» ҷараёни хариду фуруши тамоми маҳсулоти истеҳсолшуда аз панҷ лаҳза иборат аст, ки ҳар кадом ба миқдори 1 млрд. ливр арзи ҳастӣ мекунад.

I. Мулкдорон аз синфи маҳсулдеҳ ба миқдори 1 млрд. ливр хӯроқворӣ меҳаранд. Дар натиҷаи ин амалиёт 1/5 қисми маҳсулоти кишоварзӣ ба фуруш рафта аз муомилот ба истеъмолоти моликони замин мегузарад.

II. Мулкдорон аз синфи бесамар ба миқдори 1 млрд. ливр молҳои саноатӣ меҳаранд, ки бо ҳамин нисфи маҳсулоти худро ба фуруш мерасонанд.

III. Синфи бесамар ба пули аз моликони замин гирифта молҳои истеъмолро аз синфи маҳсулдеҳ меҳарад. Бо ҳамин боз 1/5 ҳиссаи маҳсулоти кишоварзӣ ба фуруш меравад.

IV. Синфи маҳсулдиҳанда ба 1 млрд. ливри аз синфи бесамар гирифта аз ҳуди ӯ воситаҳои истеҳсолот меҳарад, ки ба-

1. Ливр - воҳиди пулии ҳамопвақтаи Фаронса.

2. Ҷараёни хариду фуруш, хароҷот ва даромад дар байни се синф тасвир шудааст. Нигаред: Франсуа Кенэ. Избарниые экономическис произведе-ния. М., 1960, с. 361- 364.

рои иваз кардани унсурҳои моддии сармояи асосӣ зарур аст. Дар натиҷаи ин амалиёт нисфи дигари маҳсулоти саноатӣ харидаву фурухта мешавад.

V. Синфи бесамар аз синфи маҳсулдеҳ ашёи хоми кишоварзӣ меҳарад.

Дар натиҷаи тамоми чараёни муомилоти маҷмӯи маҳсулоти ҷамъиятӣ 3 млрд. ливр маҳсулоти кишоварзӣ ва 2 млрд. ливр маҳсулоти саноатӣ харидаву фурухта мешавад. Маҳсулоти дар дасти синфи маҳсулдеҳ боқимонда ба маблағи 2 млрд. ливр дар доираи ҳуди ҳамин синф ба муомилот мерасад. Ин маҳсулот ҷои тухмӣ ва маҳсулоти истеъмолии дар чараёни истеҳсолоти кишоварзӣ масрафшударо пурра мекунад. Молҳои саноатии ба даст даровардаи синфи маҳсулдеҳ барои ҷуброни қисми хароҷоти сармояи асосӣ истифода мешавад. Дар натиҷаи муомилот ба дасти синфи маҳсулдеҳ 2 млрд. ливр пули нақд бармегардад, ки баъд боз ба дасти заминдорон дар шакли иҷорапулии навбатии замин мебарояд. Ҳамин тавр, барои саршавии силсилаи нави истеҳсолӣ, барои такрористеҳсоли оддӣ замина муҳайё мегардад.

Хулоса «Ҷадвали иқтисодӣ» аз кучо пайдо шудани даромадҳо, ба вучуд омадани маҳсулоти ҷамъиятӣ ва маҳсулоти соф, тарзи тақсими он ва пурра кардани ҷои хароҷотро нишон медиҳад. Хизмати Ф. Кенэ аз он иборат аст, ки ӯ аввалин шуда тасвири макроиқтисодии се синфи асосӣ (се соҳа)-ро додааст. Дар «Ҷадвали иқтисодӣ»-и Франсуа Кенэ чизи асосӣ на ҳисобкунҳои арифметикии ҳаракати маҳсулот, балки таҳлили ҷадвали тасвири умумии такрористеҳсол мебошад, ки лаҳзаҳои истеҳсолот ва муомилот дорад. Андешаҳои илмии Ф. Кенэ баъдтар дар нақшаи такрористеҳсол, усулҳои ҳисобу китоби маҳсулоти ҷамъиятӣ ва дар тамсилаи тарози хоҷагии халқ равнаку густариш ёфтаанд. «Ҷадвали иқтисодӣ» барои илм роҳи ба мохияти такрористеҳсоли ҷамъиятӣ сарфаҳм рафтаниро муайян намуд.

4. АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДИИ АНН ТЮРГО

Анн Робер Жак Тюрго (1727-1781) дар байни физиократҳо маъқули махсусе дорад. Ӯ дар ҷомидиҳандаи таълимоти физиократии Ф. Кенэ аст. Дар баробари ин А. Тюрго дар ибрози андеша аз доираи таълимоти физиократӣ берун рафта, оид ба тарзи сармоядорӣ истиҳсолоти андеша рондааст.

Масъалаҳои вазъии иқтисодии Фаронса диққати А. Тюргоро ҳанӯз замони дар магистратураи Париж хонданаш ба худ ҷалб карда буданд. Аввали солҳои 50-уми

асри XVIII бо губернатори (интенданти) савдо Венсан Гурнэ муносибатҳои дӯсти пайдо кард, ки ҳарду дар навбати худ дӯстони Ф. Кенэ ҳисоб мешуданд. Соли 1761 А. Тюрго ба вазифаи губернатори (интенданти) шаҳри Лиможе (маркази музофоти Лимузин) тасдиқ гардид. Ӯ ба сифати намояндаи ҳокимияти марказӣ дар музофоти дурдаст масъалаҳои хоҷагӣ, аз ҷумла низомии андозситониро ҳал менамуд. Дар ҳамин давра ӯ асари асосӣ ва калонтарини иқтисодии худ «Андешаҳо дар бораи офаридан ва тақсими сарват» (1766), ки пас аз даҳ сол (1776) пурра ва алоҳида нашр гардид, инчунин рисолаи нотамоми «Арзиш ва пул»-ро (1769) низ эҷод кард.

Соли 1774 Людовики XVI А. Тюргоро аввал вазири баҳр ва баъд назоратчи куллии молиявӣ, ки ба вазифаи вазири

молия баробар буд, таъйин намуд. Дар ин вазифа у кушиш намуд, ки ислоҳоти иқтисодии пешқадам анҷом диҳад. ӯ хангоми вазифаи вазири молияро анҷом доданаш шаш қонун (эдикт) нашр намуд, ки онҳоро корол маъқул донист. Дар ин қонунҳо суистеъмолии заминдорон маҳкум карда шуда, маҳдудкунии феодалӣ дар савдо ва истеҳсолот бартараф карда шуд. Ташаббусҳои пешқадами А. Тюрго эътирози феодалҳоро ба вучуд овард ва барои ҳамин бадбинонаш дар шахсии дарбориён ва ашрофони ба дарбор наздик тавонистанд, ки уро тавассути парламент ва бо фармони шоҳ аз вазифа сабуқдӯш кунанд (соли 1776). Бо вучуди ин дар якуним соли сардори идораи молияни мамлакат буданаш А. Тюрго тавонист, ки якчанд дигаргуниҳои иқтисодӣ анҷом диҳад: дар дохили мамлакат савдои озоди галла ва орд ҷорӣ гардид; воридоти озод ва содироти беҳирочи галла аз мамлакат таъмин гашт; сеҳҳои ҳунармандии ба инкишофи соҳибкорӣ монешаванда барҳам дода шуданд; ӯҳдадорҳои натуралии роҳ ба хирочи пулии замин иваз гардид. Ҳамин тавр, фаъолияти ислоҳотии А. Тюрго шикаст хӯрда бошад ҳам, беному нишон намонд, зарурати таърихии равнақи истеҳсолоти сармоядорӣ таъкид гардид.

Таълимоти физиократии А. Тюрго пеш аз ҳама дар асари асосиаш «Андешаҳо дар бораи офаридан ва тақсими сарват» ва бисёр мақолаю мактубҳояш баён шудаанд. «Кишоварз, - навиштааст ӯ, - қувваи аввалини ҳаракатдиҳандаи тамоми қорҳои дағар аст; танҳо ӯ дар заминаш музди ҳамаи ҳунармандонро истеҳсол мекунад... Кишоварз бидуни меҳнати дигарон зиндагӣ карда метавонад, вале ҳеҷ шахс бидуни воситаҳои ҳаётгузаронӣ, ки зироаткор ба вучуд меорад, қор карда наметавонад... Он чи ки меҳнати кишоварз аз замин нисбат ба қонеъ кунонидани талаботҳои шахсии вай зиёд истеҳсол мекунад, ҳазинаи ягонаи музди меҳнатро ташкил медиҳад, ки ҳамаи дигар аъзоёни ҷамъият ба ивази меҳнаташон мегиранд... Меҳнати кишоварз ягона меҳнатест, ки нисбат ба музди қор зиёдтар истеҳсол мекунад. Барои ҳамин меҳнати кишоварз

манбаи ягонаи ҳамагуна сарват аст».¹ Замнн ва даромади софи аз он гирифташаванда қисми таркибии сарвати миллиро ташкил медиҳад. Дар баробари ин зикр шудааст, ки «маҳсулоти соф» на танҳо эъчозу ғӯҳфаи табиат, балки натиҷаи меҳнати маҳсуси маҳсулдеҳи қормандон дар зироат аст, ки молики замин мегирад. Фоидаро чун шакли мустақили даромад, ки сохибқор – сармоядор мегирад, чудо намуда, А. Тюрго онро як қисми «маҳсулоти соф», яъне рента ҳисобидеаст. Ягона меҳнати маҳсулдеҳ қор дар зироатқорӣ нишон дода шуда, фоида аз фоиз бароварда шудааст. Дар навбати худ фоизро бо рента вобаста кардааст. Сармояи қарзӣ ногузир дар намуди фоиз (фоида) даромад меорад. Зеро бонқдор бо пулаш ҳар вақт замин харида, рента гирифта метавонад.

Гузориш ва ҳалли масъалаҳои пул, нарх ва арзиш дар асари «Андешаҳо дар бораи офаридан ва тақсими сарват» мавқеи маҳсусеро ишғол кардааст. Пеш аз ҳама ақидаи А. Тюрго оид ба назарияи пул ҷолиби диққат аст. Меркантилистро танқид карда, пулро аз фулузоти қиматбаҳо моҳиятан ба сифати яке аз намудҳои мол ҳисоб кард. Аз ҷумла ӯ қайд намудааст, ки тилло ва нукра вазифаи пулро иҷро карда метавонанд, барои он ки «аз ҳамаи дигар молҳо ин ду фулузот аз рӯи сифат бо осонӣ санҷида мешаванд, ба миқдори муайян чудо шуда, абадӣ бе тағйирот нигоҳ дошта мешаванд, бо хароҷоти кам ба ҳар кучо қашонда мешаванд».² Тибқи ақидаи ӯ нархи нукра ва тилло натавонанд нисбат ба ҳамаи дигар молҳо, балки инчунин нисбат ба якдигар, вобаста аз зиёд ва ё кам будани онҳо фарқ мекунад.³

А. Тюрго арзиши молро аз хароҷот вобаста дониста, моҳияти онро бо хароҷоти меҳнати зинда ва гузашта (ки дар

1. Тюрго А. Р. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкиз, 1961, с. 96-98.

2. Тюрго А. Избранные экономические произведения. М.: Социэкиз. 1961, с. 118.

3. Дар ҳамаи замон ба як унция тилло дар Хитой тақрибан 12 унция, дар Аврупо 14-15 унция нукра дода мешуд.

воситаҳои истехсолот таҷассум ёфтааст) муайян кардааст. Дар баробари ин механизми ташаккули нархи бозориро асоснок намуда навиштааст, ки нархҳои қорӣ ва асосиро бояд аз ҳам тафовут дод.¹ Нархҳои қорӣ, тибқи ақидаи ӯ дар асоси тақозо ва арза ташкил меёбанд, нархҳои асосӣ бошанд аз арзиши бо хароҷоти меҳнати корманд ба вучуд овардашуда иборатаст, ё ки он ҳадди ақале мебошад, ки аз вай паст шуда наметавонад.

Дар масъалаи табақабандии аҳоли А. Тюрго ҳамақидаи Ф. Кенэ буд. Ӯ низ чамъиятро ба се синф тақсимбандӣ кардааст: синфи кишоварзон (синфи маҳсулдеҳ – одамоне, ки ба истехсолоти кишоварзӣ машгуланд); синфи хунармандон (одамоне, ки дар саноат ва дигар соҳаҳои истехсолоти моддӣ ва хизматрасони машгул буда, музд мегиранд) ё синфе, ки аз ҳисоби захираи маҳсулоти кишоварзон зиндагӣ мекунад; синфи моликони замин. Ягона синфе, ки ба ҳеҷ намуди меҳнат алоқа надорад. Дар баробари ин А. Тюрго синфи бесамарро «кормандон, ё синфи машгул» номидааст. Он дар навбати худ ба ду ғуруҳи одамон: соҳибкорон, ё сармоядорон, ки маблағгузоранд ва кормандони оддӣ, ки музди кор мегиранд, ҷудо мешаванд.²

А. Тюрго яке аз аввалинҳо шуда роҷеъ ба сармоя изҳори ақида кардааст. Аз ин ҷиҳад аз дигар физиократҳо фарқ мекунад. Ӯ сармояро ба сифати «арзиши гуншуда» нишон дода, қўшиш кардааст, ки қобилияти худафзоиши сармояро муайян намояд. Омилҳои худафзоии сармояро А. Тюрго дар истифодаи сармоя барои харидани замин, ташкили истехсолоти калони кишоварзӣ, ба даст даровардани корхонаҳои саноатии Ҷоидадиханда, тичорат, ки барои гирифтани Ҷоидаи савдо мусоидат мекунад, дидааст.

Аз байни физиократҳо А. Тюрго ягона шахсе буд, ки ақида ва ғояҳои Ф. Кенэро ривож дода, дар таълимоти физиократҳо

1. Тюрго А. Избранные экономические произведения. М.: Социэкиз, 1961, с. 164.

2. Ниг. Тюрго А. Избранные экономические произведения. М.: Социэкиз, 1961, с. 102-103.

андешаҳои тоза ворид кардааст. Дар таърихи назарияи иқтисодӣ аввалин шахсест, ки қушид, то ҳаракати даромади синфҳои гуногуни ҷамъиятиро дар ба ҳам алоқамандӣ маънидод кунад. Хусусан дар фаҳмиши моҳияти сармоя аз ҳамзамононаш хеле пеш рафт. У нисбат ба дигар физиократҳо бештар ба ҷои «харчи пешпардохт» (аванс) калимаи «сармоя»-ро истифода кардааст.

ТЕСТҲО

1. Тибқи ақидаи физиократҳо соҳаи ягонаи истехсолоти модӣ, ин:

- а) саноат;
- б) тичорат;
- в) кишоварзӣ.

2. Мувофиқи ба тафриқасозии Ф. Кенэ фермерҳо ташкил медиҳанд:

- а) синфи маҳсулдихандаро;
- б) синфи моликони заминро;
- в) синфи бесамараро.

3. Тибқи таълимоти Ф. Кенэ «маҳсулоти соф» сохта мешавад:

- а) дар тичорат;
- б) дар кишоварзӣ;
- в) дар ҳунармандӣ.

4. Муаллифи аввалини назарияи тақрористехсол, ҷудо кардани сармоя ба сармоёи асосӣ ва гардон, фарқ кардани меҳнати маҳсулноқ ва ғайримаҳсулноқ, мебошад:

- а) Ф. Кенэ;
- б) А. Смит;
- в) К. Маркс.

5. Тибқи ақидаи А. Тюрго манбаъи ягонаи ҳамагуна сарватро ташкил медиҳад:

- а) меҳнати тоҷир;
- б) меҳнати хунарманд;
- в) меҳнати зироаткор

АДАБИЁТ

Агапова И.И. История экономических учений. Курс лекций. М.: Юристъ, 2001. Лекция 2.

Аникин А.В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей – экономистов до Маркса. 4-е изд. М.: Политиздат, 1985. Гл. 7,8.

Всемирная история экономической мысль. В 6 т. Т.1. М.: Мысль, 1987. Глава 22.

Каримзода О. Назарияи иқтисодӣ: ташаккул ва такмилиёбии он ҳамчун илм. Душанбе, «Собириён», 2005. Боби II.

Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз, 1960.

Маркс К.. Теория прибавочной стоимости. (IV том «Капитала»). Часть 1. Глава вторая. /Маркс К., Энгельс Ф. Соч, т. 26, ч. 1.

Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. 2-е изд. М.: Дело, 2000. Гл. 10, 12, 13.

Титова Н. Е. История экономических учений. Курс лекций. М.: ВЛАДОС, 1997. Лекция 8.

Тюрго А.Р. Избранные экономические произведения. М.: Соцекгиз, 1961.

Ядгоров Я. С. История экономических учений. Учебник. М.: ИНФРА-М, 2003. Глава 5.

БОБИ 6.

ПАЙДОИШИ ИҚТИСОДИ СИЁСИИ КЛАССИКӢ. ПУРРА ТАШАККУЛӢИИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИ ҲАМЧУН ИЛМ

Мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ самти комил ва пухта расидаи афкори иқтисодиест, ки дар таърих нақши босазое дорад. Мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ дар нимаи дуюми асри XVII, дар давраи тараққиёти мануфактурии истехсолоти сармоядорӣ ба вучуд омад, ки ба сифати воситаи назарияви алайҳи тартиботи феодалии рӯ ба таназзул оварда ниғаронида шуда буд. Он дар асри XVIII нашъунамо ёфта, то миёнаи асри XIX – давраи гузаштан ба саноати мошинӣ ва тезу тунд шудани зиддияти байни меҳнат ва сармоя, идома ёфт. Мактаби классикӣ аввалин маротиба дар Британияи Кабир арзи вучуд кард. Ибтидои он аз асарҳои У. Петтӣ оғоз шуда дар асарҳои А. Смит ва Д. Рикардо инкишоф ёфт. Дар Фаронса асосгузори мактаби классикӣ П. Буагильбер аст.

Агар меркантилистон бо маънидоди рӯякии ҳодисоти иқтисодии дар доираи муомилот ба вучуд оянда машғул шуда бошанд, пас классикони иқтисоди сиёсӣ муносибатҳои дохилии истехсолоти сармоядориро таҳлил намуданд. Мавзӯи омӯзиш ва тадқиқи онҳоро истехсолоти моддӣ ташкил дод. Чунон ки К. Маркс навиштааст: «Илми ҳақиқии иқтисоди сиёсии ҳозира танҳо замоне оғоз ёфт, ки тадқиқотҳои назариявӣ аз ҷараёни муомилот ба ҷараёни истехсолот гузашт».¹ Хизмати бузургтарини мактаби классикӣ иборат аз он буд, ки тавонист дар маркази иқтисод ва тадқиқоти иқтисодӣ меҳнатро

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 25, ч. 1, с. 370.

ба сифати нерӯи созандатарини сарват гузорад ва бо ҳамин рох назарияи меҳнати арзишро ба вучуд овард.

Умуман иқтисоди сиёсии классикиро шахсони ихтисосашон гуногун: фэйласуфон ва табибон, тоҷирон ва амалдорон, рӯхонӣён ва дигарон ба вучуд овардаанд. «Аввалин бор, навиштааст К. Маркс, -бо иқтисоди сиёсӣ чунин файласуфон, аз қабиле Гоббс, Локк, Юм, шахсони риштаи тичорат ва давлат, ба монанди Томас Мор, Темпл, Сюдли, де Витт, Ло, Вандермент, Кантильон, Франклин, ба тарафҳои назариявии он табибон ба монанди Петти, Барбон, Мандевил, Кенэ бо мувафаксияти бештар машғул шуданд.¹

1. ПАЙДОИШИ МАКТАБИ КЛАССИКИИ ИҚТИСОДИ СИЁСӢ. АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДИИ У. ПЕТТИ

Уилям Петти (1623-1689)

Пайдоиши равияи илмии иқтисоди сиёсии класикӣ ба давраи пайдоиши тарзи сармоядорӣ истеҳсолоти ҷамъиятӣ рост омад. Аз асри XVI дар Инглистон тарзи феодалии истеҳсолот рӯ ба таназзул ниҳода, дар дохили он муносибатҳои истеҳсолии сармоядорӣ арзи вучуд кард, ки баъдтар дар асрҳои XVII ва XVIII бо суръати тез тараққӣ карданд. Дар натиҷаи ҷараёни мусодираи ғоратгарона дех-

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 23, с. 630.

қонон аз заминашон бенасиб монда сафи коргарони кирояро афзуданд. Ашрофони нав хоҷагии фермери ро ба тарзи сармоядорӣ равона намуда, онро чун манбаъи даромади пулӣ истифода мебуданд.

Муносибатҳои сармоядорӣ махсусан дар саноат тараққи мекард. Истеҳсолоти мануфактурӣ бештар дар саноати моҳутбофӣ (сукно), саноати газворбарорӣ, саноати кӯҳӣ, металлургӣ, киштисозӣ паҳн гардида буд. Савдои хориҷӣ ҳам соҳаи муҳими сармоягузорӣ гашт. Инглистон дар бозори ҷаҳонӣ Испониё, Ҳолланд ва Фаронса ро танг намуда ба сохтани империяи мустамликавии худ сар кард. Бисёр мамлакатҳо дар бахшҳои иқтисодиву сиёсӣ ба Инглистон тобеъ шуданд. Ғоратгарии мустамликавӣ манбаъи муҳимтарини гани гардидани иқтисодиёти Инглистон гашт. Сармоя саноати ро ва умуман иқтисодиёти ҷамъияти ро ба худ тобеъ намуд. Истеҳсолоти мануфактуравӣ, равнақи саноат манбаъи нави фоидаи сармоядори ро ба вуҷуд овард. Муносибатҳои истеҳсолии ҷамъиятӣ тағйир ёфтанд. Дар натиҷаи ин дигаргуниҳои иқтисодӣ ва муносибатҳои истеҳсоли дар байни назария ва амалияи хоҷагидорӣ тафовут ба вуҷуд омад. Ба сармояи саноатӣ тобеъ гаштани сармояи тичоратӣ дигар шудани таълимоти иқтисодии меркантилисти ро тақозо намуд. Барои сармоядорони саноатӣ мафкурабардорони (идеологҳо, сарварони ғоявии) худ лозим буданд ва ин вазифа ро классикони иқтисоди сиёсӣ иҷро карданд.

Асосгузори мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ дар Инглистон Уильям (Вальям) Петти (1623-1687) буд. Ташаккул ва инкишофи ақидаҳои иқтисодии У. Петти дар шароите ба вуҷуд омад, ки дар Инглистон муносибатҳои сармоядорӣ босуръат раванқ меёфт, тичорат ва муомилоти пулӣ нисбат ба Фаронса ва дигар мамолик тезтар пеш мерафт. Инглистон аз рӯи дараҷаи тараққиёти истеҳсоли саноатӣ аз ҷама давлатҳои Аврупо пеш гузашт. Ин барои таҳлили назариявии иқтисодиёти сармоядорӣ муҳити хубе ба вуҷуд овард ва имконият дод, ки

бо вучуди дар ӯ чоннок будани гояхои меркантилистӣ, асосгузори илми нав гардад.

Уильям Петти чандин асарҳои иқтисодӣ навиштаст, ки баъзе аз онҳо то ҳол қимати худро гум накардаанд. Чунончи: «Рисола дар бораи андозҳо ва пардохтҳо» (1662), «Сухан аз хирадмандон» (1664), «Анатомияи сиёсии Ирландия» (1673), «Арифметикаи сиёсӣ» (1676), «Ҳар чиз дар бораи пул» (1682) ва ғайра.

Асарҳои аввалини У. Петти бештар ба асоснок кардани сиёсати иқтисодии давлат бахшида шуда буданд. Дар онҳо ақидаҳои тарози фаъоли савдо пеш гузошта мешуданд. Дар асарҳои «Сухан аз хирадмандон» ва «Арифметикаи сиёсӣ» У. Петти сарвати миллиро аз нуктаи назари меркантилистӣ маънидод карда таъкид менамуд, ки сарвати ҳар мамлакат аз ҳиссаи он дар савдои хориҷӣ вобаста аст, истехсол ва савдои он молҳое, ки тилло, нуқра ва сангҳои қиматнокро дар мамлакат ғун карда метавонанд, муфиднок аст. Дар баробари пай дар пай ва таҳлили амиқи равандҳои иқтисодии он замон дар ақидаҳои У. Петти таҳаввуллот ба вучуд омад, аз таълимоти меркантилистӣ даст кашид ва асосгузори равияи нав гашт. Ӯ дар асари «Ҳар чиз дар бораи пул» пурра майдони таълимоти меркантилистриро тарк намуд.

Доираи асосии машғулияти У. Петтии ҷавонро соҳаи тиб ташкил меод. Ҳануз К. Маркс зикр карда буд, ки дар асрҳои XVII-XVIII як зумра иқтисодчиёни болаёқат аз байни табибон ба майдон омаданд. Баъди У. Петти мисоли дигари ба илми иқтисодӣ даст задани табибон Ф. Кенэ – асосгузори мактаби физиократистҳо мебошад. Албатта ин бе сабаб набуд. Соҳаи тиб ихтисоси асосии илмию табиӣ ба ҳисоб мерафт, ки бисёртар ашхоси мутафаккиро ба худ ҷалб менамуд. Ҳам У. Петти ва ҳам Ф. Кенэ киёсикунии биологӣ ва тиббиро дар маънидоди равандҳои иқтисодӣ истифода бурдаанд. Аз ҷумла гардиши хун дар вучуди инсон бо муомилоти пул дар хочигии ҷамъиятӣ шабоҳат дода мешуд. Ҳамин шабоҳатдиҳии раванди тараққиёт ва инкишоф дар ҷисми инсон ва ҷамъият имко-

ният дод, ки бисёр чараёнҳои иқтисодӣ аз ҷихати илмӣ дурӯст ва сахт тадқиқ гарданд.

Яке аз асарҳои ҳаҷман хурд, вале пурмазмунӣ У. Петти «Рисола дар бораи андозҳо ва пардохтҳо» (1662) мебошад. Муалифи асар вазифаи тартиб ва таҳлили андозситони-ро дар Инглистон ба миён гузоштааст. Дар баробари ин У. Петти дар рисолааш гоҷҳои муҳимтарини ҳешро қор қарда баромадааст. Дар асари мазкур ба тариқи мушаххас мавзӯи фанни иқтисод ҳамчун илм дар бораи сарват ва алоқамандии он (сарват) бо муносибатҳои иқтисодӣ муайян шудааст. Дар «Рисола дар бораи андозҳо ва пардохтҳо» тавсифи таълимоти меҳнатии арзиш ва қонуни арзиш, инчунин маълумот оид ба шаклҳои асосии даромад дар ҷамъияти сармоядорӣ равшан нишон дода шудааст.

У. Петти ба ташаккули иқтисоди сиёсии классикӣ асос гузошт, дар шакли ибтидоӣ мавқеи асосии онро муайян намуд. Қайд кардааст, ки дар иқтисодиёт «қонунҳои табиӣ» фаъолият мекунад ва «қонунҳои шарҳвандӣ», яъне фаъолияти давлат ба онҳо монета нашаванд. ӯ давлатро бо табиб, ки беморро бояд ба табиати ӯ тақия қарда табобат кунад, шабоҳат меод. Ҳамин тавр, ба роҳ мондани сиёсати иқтисодии давлатро тавсия меод.

Тамоми равандҳои иқтисодӣ ва сиёсиро У. Петти аз нуқтаи назари истеҳсолот, рушди қувваҳои истеҳсолокунанда баҳо меод. Аз ин ҷост, ки ба муфтхӯрони ҷамъиятӣ, ки бо қори пурмаҳсул машғул намешаванд, нафрат дошт. Ба гурӯҳи муфтхӯрон муллоҳо ва амалдорони давлатиро ворид қарда буд. ӯ инчунин қам қардани шумораи тоҷирон ва дукондоронро талаб менамуд.

У. Петти дар рисолаи «Сухан аз хирадмандон» аввалин бор қӯшиш қардааст, ки сарвати миллии Инглистонро ҳисоб қарда, таркиби онро таҳлил намояд ва як қатор проблемаҳоро нишон додааст, ки минбад ба он оморшиносон дучор омада метавонанд. Яке аз бобҳои ин асар ба масъалаҳои пул бахшида шудааст, ки дар он баъзе фикрҳои нахустине, ки дар оянда

дар дигар асарҳояш саҳеҳ гаштанд, муайян шудаанд. Аз ҷумла оид ба услуби муайян кардани миқдори зарурии пул дар муомилот, доир ба имконияти иваз намудани пулҳои ҳақиқӣ ба иҷроқунандаи нақши онҳо фикру андешаҳои ҷолиби диққатро пешкаш намудааст.

Соли 1676 У. Петти иншоӣ «Арифметикаи сиёси»-ро ба охир расонид, ки аз нигоҳи аҳамият баъд аз «Рисола дар бораи андозҳо ва пардохтҳо» дар ҷои дуввум қарор дорад. Дар ин асар Петти услуби иқтисодию омории тадқиқотро асоснок намуд ва онро ба арсаи илм ворид кард. Чунин услубро ӯ бо мақсади мушаххас барои ҳисоб кардани иқтисодии иқтисодии Инглистон ва муқоисаи он бо иқтисодии иқтисодии дигар мамлакатҳо истифода бурд.

Комёбии бузурги илмӣ У. Петти асари «Ҷама ҷиз дар бораи пул» аст, ки соли 1682 навишта шудааст. Сабаби бевоситаи навиштани он муҳокимаи масъалаи аз нав сикка задани пули Инглистон гашт. Муаллиф дар ин асар фикрашро оид ба табиат ва қонуниятҳои пул мухтасар баён намудааст. Асари мазкур тарҳрезии назарияи илмӣ пул мебошад. У. Петти пулро ба сифати моли махсус маънидод кардааст, ки вазифаи муодили умумиро иҷро менамояд. Миқдори пули барои муомилот зарурро ба миқёси муомилоти тижоратӣ пардохтӣ муайян намудааст. Ӯ ин ҷо боз ба мақсад мувофиқ будани ба пулҳои коғазӣ иваз кардани фузулоти қиматбаҳоро таъкид кардааст. Агар баъзе ақидаҳои меркантилистӣ дар асарҳои пеш иншо намудаи У. Петти во хӯранд, пас дар асари «Ҷар ҷиз дар бораи пул» ӯ меркантилизмро комилан тарк намуд.

Уильям Петти як аср пеш аз Адам Смит аҳамияти тақсимоти меҳнатро барои хоҷагии сармоядорӣ нишон дода тавонист, ки асоси инкишофи назарияи меҳнати арзиш гашт. Такмилёбии тақсимоти ҷамъиятии меҳнат, печ дар печ будани алоқаҳои навҳои гуногуни истеҳсоли молҳои ақидаро дар бораи он, ки меҳнати барои истеҳсоли фузулоти қиматбаҳо сарф шуда хосияти махсус дорад, баргараф намуд. Тасаввурот роҷеъ ба аҳамияти ягонаи намудҳои гуногуни меҳнатӣ

маҳсулдеҳ, дар бораи умумияти созандагӣ доштани меҳнат, ки онро муқоисакунанда ва андозагирандаи ҳамаи молҳо карда метавонад, мустақкам шуд. Ҳамин тавр, роҳ баҳри ба вучуд овардани таълимоти арзишии меҳнат равшан гашт.

Назарияи меҳнатии арзишро, ки нахустин маротиба дар «Рисола дар бораи андозҳо ва пардохтҳо» ба миён гузоштаву ҳал кардааст, У. Петти бо проблемаи рентаи замин ва андозбандии он саҳт алоқаманд намудааст. Ба ӯ муяссар гашт, ки пеш аз А. Смит арзишро ба сифати мафҳуми мустақил нишон дода, мазмуни онро муайян намояд. Дар «Рисола...» У. Петти проблемаи арзишро ин тавр ҳал намудааст: «Агар ягон шахс аз хоки Перу ба Лондон як унция¹ нукра истихроҷ карда орад ва дар ҳамин муҳлат агар он тавонад як бушел² галла истеҳсол кунад, он вақт якуми (як унция нукра) нархи табиӣ дигарро (як бушел галларо) муайян мекунад. Агар ба туфайли асбобҳои нав тавонад, ки бо осонӣ ду унция нукра истеҳсол кунад, чун як унцияи пештара, он вақт галла ҳамон тавр арзон мешавад».³

Маълум мешавад, ки Петти андозаи арзишро бо меҳнати масрафшуда муайян кардааст. Арзиш чун «нархи табиӣ» ифода ёфтааст. У. Петти тадқиқотро дар бораи «нархи табиӣ» ривоч дода навиштааст: «... қиматӣ ё арзонии табиӣ аз он вобастааст, ки барои қонеъ гардонидани талаботи табиӣ дасти бисёр ё кам талаб карда мешавад».⁴ Ҳамин тавр, У. Петти арзишро аз хароҷоти меҳнате, ки барои истеҳсоли маҳсулот талаб карда мешавад, вобаста намуд. У. Петти дар Аврупо якумин шахсест, ки маҳз меҳнатро манбаъи арзиш доништааст. Ӯ кӯшиш кардааст нишон диҳад, ки чи тавр арзиши маҳсулоти ҷамъиятӣ дар мавриди паст рафтани ҳосилнокии меҳнат ди-

1. Як унция баробар аст ба 31,1 грамм.

2. Бушель – ченаки мосъот ва ҷисмҳои резанда дар низоми ченакҳои инглисӣ. Як бушели британиягӣ = 36,3687 дм³, 1 бушели америкой = 35,2393 дм³.

3. Анталогия экономической классики. М.: МП ЭКОНОВ, 1993, с. 38.

4. Анталогия экономической классики. М.: МП ЭКОНОВ, 1993, с. 73.

гаргун мешавад. Муайян намудааст, ки агар харочоти меҳнат барои истехсоли маҳсулот дар ҷамъият ду баробар афзояд, арзиши ҳамон миқдор маҳсулот ду баробар зиёд мешавад.

У. Петти дар тадқиқоташ барои гузаштан аз арзиши мол ба нархи бозории он мафҳуми махсус «нархи қиёсии ҳақиқӣ»-ро истифода бурд, ки ба ғайр аз харочоти зарурии ҷамъиятӣ боз омилҳои иловагиро дарбар мегирад. Дар ҳамин марҳалаи эҷодиёт У. Петти ба хулосаи ифодаи пулии арзиш омад. У арзиши «нархи табиӣ» маҳсулоти ҷамъиятиро аз ифодаи пулии он «нархи ҳақиқии бозорӣ» фарқ кардааст. Дар иброи ин андешаҳо назарияи меҳнати арзиши Петти ба қуллаҳои ба-ланди тараққиёти илми ҳамонвақта расид ва амалан У пардаи меркантилистиро пурра аз тан партофт. Тасдиқ кард, ки асоси бо ҳам муқоисакунии арзиш сарфи меҳнати якхелаи инсон аст.

У. Петти асоси хоҷагиро истехсолот ҳисоб намуд. Сарват дар соҳаи истехсолот бунёд мешавад, соҳаи муомилот танҳо тақсимоти онро таъмин мекунад. Барои ҳамин ба сифати асоси таҳлили иқтисодӣ чараёни истехсолот ҷудо карда шуд. У қайд намудааст, ки дар раванди истехсоли маҳсулоти ҷамъиятӣ чор унсур иштирок мекунад. Аз ин дутояш – замин ва меҳнат унсуруни асосӣ мебошад. «Баҳои ҳамагуна предметҳоро бояд бо ду маҳраҷи табиӣ овард – ба замин ва меҳнат, яъне мо бояд изҳор намоем: арзиши киштӣ ё камзули мардона (сюртук) ба-робар аст ба арзиши фалон андозаи замин, фалон миқдори меҳнат, чунки офарандаи ҳарду ашё – ҳам киштӣ ва ҳам камзули мардона – замин ва меҳнати инсон мебошад».¹ Ду унсури дигари истехсолоти маҳсулот – ихтисосноки, маҳорати корманд, аз як тараф ва воситаи меҳнат, аз тарафи дигар, агарчанде дар ба вучуд овардани маҳсулоти ҷамъиятӣ ишти-рок кунанд ҳам ғайриасосӣ мебошад. Ин омилҳо меҳнатро сермаҳсул мегардонанд, вале онҳо мустақил бе меҳнат вучуд дошта наметавонанд. Мувофиқи ақидаи У. Петти асоси мод-диди сарватро замин, табиат ташкил медиҳад. Созандаи сар-

1. Анталогия экономической классики. М.: МП ЭКОНОВ, 1993, с. 33.

ват бошад меҳнат дар ҳамаи соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ мебошад. Ин таълимот дар тасвияти безаволи ӯ тасвир карда шудааст: «меҳнат падар ва принсипи фаъоли сарват аст. замин бошад – модари вай».¹

Ба таълимоти меҳнати арзиш тақяқунон У. Петти назарияи арзиши изофаро ба вучуд овардааст. Дар асри XVII, ки замин объекти асосии гузоштани меҳнат буд, барои ҳамин У. Петти арзиши изофаро мутлақо дар шакли рентаи замин меконид. Фоизи қарзро ҳам ӯ аз рента мебарорад. Агар манбаъи сарвати миллӣ меҳнат бошад, афзоиши он аз ҳисоби меҳнати изофа, ки дар маҳсулоти изофа таҷассум меёбад, ба вучуд меояд. Тибқи таълимоти У. Петти мафҳуми рента сегона аст: вай чун маҳсулоти софи зароаткор, чун шакли умумии арзиши изофа ва чун рентаи асосии замин баромад мекунад.

Оид ба музди кор, сармоя, андоз ҳам У. Петти якҷанд андешаҳои муфидро пешкаш кардааст. Новобаста аз нопухта, нопурра ва ихтилофнок буданаш ҳам таълимоти иқтисодии ӯ дар таърихи афкори иқтисодӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад. Чи тавре ки К. Маркс зикр кардааст, У. Петти асосгузор ва падари иқтисоди сиёсии классикӣ ба ҳисоб меравад.

2. ТАШАККУЛҲАБИ ИҚТИСОДИ СИЁСӢ ҲАМЧУН ИЛМ. ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ АДАМ СМӢТ

Назарияи иқтисоди сиёсии классикӣ дар асарҳои олимони забардасти асри XVIII Адам Смит ва Давид Рикардо ба сифати илм пурра ташаккул ва ҳаматарафа инкишоф ёфт. Ин илм дар Инглистон ба вучуд омад. Дар он замон Инглистон аз ҷиҳати иқтисодӣ нисбат ба ҳамаи дигар давлатҳои мамлақати тараққиқардатарин ба ҳисоб мерафт. Он кишоварзии пешқадам, саноати нашъунамоёфта ва инчунин савдои фаъоли хориҷӣ дошт. Баҳрнавандӣ ва тамоми зерсохтори он, ки соҳаи пешбарандаи иқтисодиёти миллӣ ҳисоб мешуд, дар Ин-

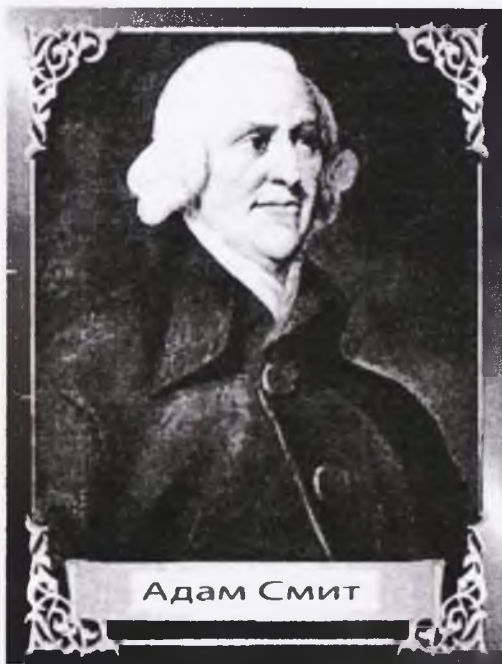
1. Анталогия экономической классики. М.: МП ЭКОНОВ, 1993, с. 54.

глистон ба дараҷаи баланди тараққиёт расида буд. Дар баробари пешравиҳои иқтисодӣ дар тарзи истеҳсолоти ҷамъиятӣ ҳам дигаргуниҳои кулӣ ба вучуд омад.

Муносибатҳои сармоядорӣ тараққӣ карда, ба тарзи муайян синфҳои асосии ҷамъияти сармоядорӣ ташаккул ёфтанд. Буржуазия, ки ҳоло синфи пешқадам ба ҳисоб мерафт, тараққиёти истеҳсолоти ҷамъиятиро суръат бахшида тавонист. Бинобар ин он ба таҳлили объективонаи истеҳсолоти сармоядорӣ нав манфиатдор буд. Дар нимаи дуюми асри XVIII ва чоряки якуми асри XIX дар Инглистон шароитҳои мусоиди объективӣю субъективӣ барои ҷаҳиши афкори иқтисодӣ ба вучуд омаданд. Ҷаҳиши афкори иқтисодӣ дар ин давра пеш аз ҳама ба эҷодиёти А. Смит ва Д. Рикардо алоқаманд аст. Махсусан тадқиқот ва кашфиёти А. Смит сабабгори ташаккули илми иқтисоди сиёсӣ гаштанд. Ва танҳо ба шарофати ӯ иқтисоди сиёсӣ чун соҳаи махсуси донишҳо аз доираи илмҳои

ҳуманитарӣ ҷудо шуд ва ба фанни академӣ табдил ёфт, ки унсурҳои ҳатмии донишомӯзии ҷавонони табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ гашт.

Адам Смит (1723-1790) дар оилаи амалдори давлатӣ таваллуд ёфтаст. Дар ҷордахсолагиаш ба университети шаҳри Глазго дохил шуд, ки баъдтар профессор, мудири кафедраи иқтисоди сиёсӣ ва ректори ҳамин донишгоҳи шӯҳратманд интихоб шуд. ӯ ҳануз дар синни 23 солагӣ аз

ҳукуки табиӣ, ки дар он давра ҳукуқшиносӣ, таълимотҳои сиёсӣ, иҷтимоӣшиносӣ ва иқтисодиётро дарбар мегирифт, лексия мехонд. Ақидаҳои иқтисодии А. Смит ҳам он замон ташаққул меёфт. Ҳодисаи бузургтарин дар ташаққули пурра ва инкишофи илми иқтисодӣ асари машҳури ӯ «Тадқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» (1776) ба ҳисоб мерафт. Бо ин асар А. Смит давраи ташаққули иқтисоди сиёсиро чун илм, чун соҳаи махсуси маърифат ба итмом расонид. Дар он давра масъалаҳои, ки мавзӯи омӯзиши назарияи иқтисодиро ташкил медиҳад, муайян гардид. Дар болои ин асар А. Смит ҳафт сол қор кардааст. Солҳои дароз асари мазкур яке аз китобҳои маъруф ва хонданбоб барои ашхоси маълумотноки халқҳои аврупоӣ ба ҳисоб мерафт. Беҳуда нест, ки дар давраи зиндагии муаллиф «Боигарии халқҳо» (асари А. Смит ҳамин тавр кӯтоҳ ном бурда мешуд) панҷ маротиба нашр ва ба чандин забонҳои хориҷӣ тарҷума шудааст. Сирри ба чунин муваффақият ноил гаштани асар ва таъсири он ба афкори иқтисодии замонаш дар он буд, ки вай ифодакунандаи умумии хусусиятҳои иҷтимоӣю иқтисодӣ ва рӯҳии ҳамон давра гашт.

«Тадқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» аз панҷ китоб (қисм) иборат аст. Дар китоби якум таълимот дар бораи меҳнат чун манбаи боигарӣ, оид ба тақсимооти меҳнат, дар бораи арзиш, нархгузорӣ, пул, фоида, шаклҳои гуногуни даромад, ҷой гирифтааст. Дар китоби дуюм сармоя ва таркиби он таҳлил шудааст. Хулоса, дар ду қисми аввали асар таълимоти назариявии А. Смит зикр ёфтааст. Дар китобҳои сеюм ва чорум таърихи тараққиёти хоҷагии халқҳои гуногун ва низоми иқтисоди сиёсӣ (асосан меркантилизм ва физиократҳо) таҳлил шудаанд. Дар китоби панҷум таълимот дар бораи даромади давлат, яъне молияи давлат, андозҳо ва қарзи давлатӣ сухан рафтааст. А. Смит аввалин олиме буд, ки ба доираи мавзӯи омӯзиши иқтисоди сиёсӣ масоили молиявиро низ дохил намудааст.

Дар асоси системаи назариявии А. Смит чунин мафҳумҳои иқтисодӣ, аз қабилӣ тақсимоҷи меҳнат, муомилот, арзиш ва арзиши мубодилавӣ, омилҳои ташкилӣ (меҳнат, замин, сармоя) ва шаклҳои тақсими сарват (музди кор, фоида ва рента) дар байни иштирокчиёни истеҳсолот гузошта шудааст. А. Смит аз бисёр ақидаҳои асосии замони худ дур шуд. Меркантилистонро барои он зерӣ танқид гирифт, ки онҳо сарвати халқро бо миқдори пул муайян мекарданду даҳлати давлатро ба иқтисодиёт ба мақсади таъмини тарози мусоиди савдо талаб менамуданд. Ба ақидаи физиократҳо розӣ набуд аз он сабаб, ки онҳо танҳо заминро манбаи ягонаи сарват ҳисоб менамуданд. А. Смит тасдиқ мекард, ки сарвати ҳақиқии мамлакатро на тиллои тавассути тарози фаъоли савдо ба даст оварда, балки қувваи истеҳсолкунандагии меҳнат ва молҳои истеҳсолшуда ташкил медиҳанд. Аз ин ҷо сарват дар ҷараёни истеҳсолот ба вуҷуд оварда мешавад.

Барои А. Смит масъалаҳои истеҳсолот дар мадди аввал қарор доштанд. Диққати ӯро бештар шароитҳои тараққӣ қардани қувваҳои истеҳсолкунандаи мамлакат ва сабабҳои боздорандаи ин тараққиёт ҷалб мекарданд. Омилӣ муҳимтарини рушди иқтисодиро А. Смит тақсимоҷи меҳнат ҳисоб мекард, ки асоси таълимоти меҳнатии арзишии ӯро ташкил меод. Олами иқтисодиро ӯ чун устохонае медонист, ки ба тақсимоҷи меҳнат бунёд шудааст. Танҳо тақсимоҷи меҳнат сабаби асосии афзоиши ҳосилнокии он шуда метавонад. «Чунин афзудани миқдори зиёди кор, ки дар натиҷаи тақсимоҷи меҳнат ҳамон як теъдоди муайяни коргарон иҷро қарда метавонанд, аз се шароитҳои гуногун вобаста аст: яқум, аз баланд бардоштани дараҷаи маҳоратнокии ҳар як коргари алоҳида; дуввум, аз сарфа қардани вақте, ки одатан дар мавриди гузаштан аз як намуди кор ба дигараш зоеъ мешавад; ва дар охир, аз ихтироӣ миқдори зиёди мошинҳои осонкунанда ва камкунандаи меҳнат ва ба як шахс имкониятдиҳандае, ки метавонад қори

бисёр коргаронро ичро кунад».¹ Дар мисоли мануфактуран сузанақ ӯ афзоиши босуръати ҳосилнокии меҳнатро дар асоси махсусгардии гурӯҳҳои алоҳидаи коргарон танҳо дар иҷрои як амалиёт нишон дод.

А. Смит иртиботи тақсимои меҳнатро аз миқёси бозор дуруст дарк карда тавонист. Ӯ исбот намуд, ки бозори ва-сеъ заминаи хуберо барои тақсимои меҳнат ва махсусгар-донии истеҳсолот муҳайё месозад. Дар ин асос ҳосилнокии баланди меҳнат ба даст мебарояд. Ҳангоми танг будани бо-зор имкониятҳои тақсимои меҳнат маҳдуданд ва афзоиши ҳосилнокии меҳнат мушқил аст. Бозътимодона нишон дод, ки меҳнат манбаъи сарвати ҷамъиятӣ, тақсимои меҳнат бошад омили муҳим-тарини баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат ва афзун гаштани сарвати ҷамъиятист.

А. Смит ба вучуд омадани тақсимои меҳнатро бо роҳи ба муомилот рағбат доштани одамон, ки хусусияти табиии онҳост, маънидод мекард. Майл ба муомилот «аввалин бор тақсимои меҳнат»-ро ба вучуд овард. Аммо бояд қайд кард, ки ин ақидаи А. Смит на он қадар дуруст аст, зеро тақсимои меҳнат дар ҷамъият хеле барвақт аз истеҳсолоти молӣ ва муо-милоти молӣ ба вучуд омадааст. Чунин камбудӣ дар ақидаи ӯ роҷеъ ба тақсимои меҳнат аз он вобаста аст, ки ӯ фарқи бай-ни тақсимои ҷамъиятии меҳнат ва тақсимои мануфактурии (доҳилиистеҳсолии) меҳнатро наметид. Тақсимои ҷамъиятии меҳнат дар ҳамаи зинаҳои тараққиёти ҷомеаи инсонӣ вучуд дорад. Тақсимои мануфактуравии меҳнатро бошад тарзи сар-моядорӣ истеҳсолот ба вучуд овардааст.

А. Смит ҷамъияти инсониро чун «иттифоқи мубодилавӣ» меҳисобид, ки дар он одамон ҳарчи бештар байни худ маҳсули меҳнатҳои гуногунро иваз мекунанд. Майли муомилот до-штан хусусияти асосии табиати инсон аст. Таълимот дар бо-раи табиати инсон ва муносибати одамон дар ҷамъият асо-си ақидаҳои мактаби классиқиро ташкил медиҳад. Одамон

1. Анталогия экономической классики. Т. 1. М.: «ЭКОНОВ», 1993, с. 86.

бо ҳамдигар хизмат расонида, меҳнат ва маҳсулотро байни ҳамдигар иваз намуда, аз рӯи манфиатҳои тамаъкоронаи худ амал мекунад. Манфиатҳои шахсӣ, ғамхори барои худ табиятан ва ноғузир водор мекунад, ки инсон бояд танҳо он роҳро интихоб намояд, ки нисбат ба дигар роҳҳо барои ҷамъият судмандтар аст. Манфиатҳои хешро пеш гузошта, инсон барои манфиатҳои умумии ҷамъият бештар ва ботаъсиртар кор мекунад, нисбат ба он, ки чунин мақсадро дар назди худ гузоштааст. Воситаи беҳтарини таъмин намудани неқӯаҳволии умумӣ имконияти барои манфиатҳои худ озодона ғамхорӣ ва амал намудани ҳар як шахс мебошад. Аз ин ҷост, ки ҳар кас ба сифати «одами иқтисодӣ» фаҳмида мешуд.

Ҳодисоти иқтисодиро қонунҳои объективӣ ба танзим мебароранд. Ба ҳамин маъно А. Смит ибораи «дасти ноайён»-ро истифода бурдааст. Шароитҳои, ки дар он ҳаракати қонунҳои иқтисоди самараноктар амалӣ шуда метавонанд, онро А. Смит «тартиботи табиӣ» номидааст. Ин мафҳум барои ӯ мазмуни духела дошт: аз як тараф, тамсилаи назариявии сармоядорӣ рақобати озод ва аз тарафи дигар, принсипи сиёсати иқтисодиро дарбар мегирифт. А. Смит ҳамеша барои «озодии табиӣ» дар иқтисодиёт, барои озодии қувваҳои истеҳсолкунанда, ҳалал нарасонидани омилҳои беруна мубориза мебард.

А. Смит зидди танзими давлатии иқтисодиёт мебаромад. Манфиатҳои шахсӣ, навишта буд ӯ, истеҳсолкунандагони молро водор месозад, ки маҳсулоти барои истеъмолкунанда зарурро бо нархҳои паст истеҳсол намояд. Ин корро онҳо на барои беҳбудии ҷамъият, балки барои гирифтани фоидаи калон ва голиб омадан аз болои рақибони худ анҷом медиҳанд. Дар натиҷа аз ин ҷамъият бурд мекунад. Дар низоми озодии табиӣ давлат бояд се вазифаи муҳимтаринро иҷро кунад: якум, ҳифзи намудани ҷамъият аз ҳамагуна зӯрварӣ ва хуруҷҳои беруна; дувум, ҳимояи ҳар як аъзои ҷамъият аз беадолатӣ ва таъқиб аз тарафи дигар аъзои ҷамъият. Сеюм, ҳимоя ё ба ҷо овардани корхона ва муассисаҳои, ки онҳоро шахсони алоҳида таш-

кил карда наметавонанд. Барои иҷрои ин вазифаҳо А. Смит якчанд тадбир, аз ҷумла чор принсипи андозбандиро пешкаш намудааст: андозҳо бояд мувофиқи даромад бошанд; ҳаҷми андоз, тарз ва вақти андозгундорӣ аниқ муайян гардад; андоз бо тариқи ба андоздиханда маъқул ситонда шавад; ҷамъ овардани андозҳо барои давлат ҳарчи камҳарҷтар бошад.

А. Смит тахмин мекард, ки инкишофи тақсимооти меҳнат ва фароҳ шудани муомилот дар як вақт ба вучуд омада, ҳамдигарро пурра мекунад ва пеш мебаранд. Дар ин раванд нақши муҳимро пул мебозад. А. Смит пайдоиши пулро бо мушкилии техникийи муомилоти бевоситаи мол бо моли дигар маънидод мекард. Барои бартараф намудани ин мушкилот бояд моле истеҳсол шавад, ки ҳеҷ истеъмолкунанда дар муомилот аз истифодаи он рӯй нагардонад. Ин воситаи умумии муомилот пул гардид. А. Смит дарк кард, ки пул моли махсусе мебошад, ки ба таври худ ба худ аз тамоми дигар молҳо ҷудо гаштааст. Вале моҳияти пулро чун муодили (эквиваленти) умумӣ нафаҳмид. Барои ӯ пул танҳо воситаи муомилот, миёнарави лаҳзагӣ мебошад, ки муомилоти молҳоро осон мегардонад.

Ақидаҳои меркантилистонро дар бораи он, ки пул сарвати ҳақиқии ҷамъият аст, ҳатто шуморида, А. Смит қайд намудааст, ки пул барои муомилот зарур аст ва ҷамъият ҳавасманд мебошад, ки агар ҳароҷоти муомилот ҳарчи қадар кам бошад. Ӯ дар байни пулҳои пуларзиши фулузӣ ва пулҳои коғазӣ фарқиятеро наметодид ва барои ҳамин ба пулҳои коғазӣ афзалият медод. Муомилоти пулҳои коғазӣ, тибқи ақидаи А. Смит, барои ҷамъият нисбат ба гардиши пулҳои фулузӣ арзонтар аст. Барои он ки аз ҳад зиёд баровардани пул (банкнот) ҷой надошта бошад, таъкид менамуд А. Смит, озодона ба тилло иваз кардани пули коғазӣ зарур аст. «Таъйиноти табиӣ пул мусоидат кардан ба муомилоти ашёҳои истеъмолӣ мебошад. Тавассути пул хариду фурӯш ва тақсимооти ашёҳои истеъмолӣ, ашёи хом ва маснуоти тайёр байни истеъмолкунандагон ба вучуд меояд. Бинобар ин миқдори пуле, ки дар ин ё он мам-

лакат ҳар сол истифода мешавад, бояд бо арзиши неъматҳои истеъмолии дар давоми сол дар муомилот буда муайян карда шавад».¹ Қайд кардан зарур аст, ки пул, муомилоти пулӣ ва қарзро А. Смит бевосита аз дидгоҳи истехсолот баррасӣ карда нисбат ба истехсолот вобаста будани онҳоро нишон додааст. Қимати назарияи \bar{U} дар бораи пул ва муомилоти пулӣ ҳам дар ҳамин аст.

А. Смит дар асоси ақидаҳои иқтисодии худ назарияи меҳнати арзишро гузошта буд. \bar{U} равшан муайян кардааст, ки арзиши молро меҳнати ба он сарфшуда ташкил медиҳад. А. Смит борҳо таъкид кардааст, ки «меҳнат ифодакунандаи меъёри воқеии арзиши мубодилавии ҳамаи молҳо мебошад».² «Танҳо меҳнат нархи ҳақиқии арзиши молро ташкил медиҳад». «Бешубҳа меҳнат меъёри ягонаи умумӣ ва меъёри аниқи арзиш мебошад, ё меъёри ягонае мебошад, ки тавассути он мо метавонем арзиши молҳои гуногунро дар ҳамаи давраҳо ва дар ҳамаи маконҳо байни ҳамдигар муқоиса намоем».³ А. Смит қайд намудааст, ки арзиши мол бо меҳнати дар истехсоли он сарф шуда, муомилоти мол бошад мутаносибан бо миқдори меҳнати дар он таҷассумёфта муайян мегардад.

А. Смит аҳамияти баробар доштани ҳамаи намудҳои меҳнати маҳсулнокро чун офарандаи арзиш эътироф намуда, қонуниятро дар бораи он ки арзиш бояд ҳатман дар арзиши мубодилавӣ, дар таносуби миқдорӣ бо молҳои дигар ифодаи худро ёбад, муайян намуд. \bar{U} қайд кардааст, ки андозаи арзиш на бо меҳнати сарфкардаи молистеҳсолкунандаи алоҳида, балки бо хароҷоти ба ҳисоби миёна дар вазъи кунунии тараққиёти қувваҳои истехсолкунандаи ҷамъият ногузир муайян мегардад. Ба гайр аз ин қайд намудааст, ки меҳнати

1. Анталогия экономической классики. Т. 1. М.: МП «ЭКОНОВ», 1993, с. 103.

2. Анталогия экономической классики. Т. 1. М.: МП «ЭКОНОВ», 1993, с. 104

3. Хамон ҷо, с. 109

мураккаб ва ихтисоснорку дар як воҳиди вақт нисбат ба меҳнати оддӣ ва беихтисос бисёртар арзиш месозад.

Давоми инкишофи назарияи меҳнати арзиш таълимот дар бораи нархи табиӣ ва нархи бозорин мол мебошад. Тибқи ақидаи А. Смит асосии нархи табиӣ молро хароҷоти миёна ташкид медиҳанд. «Алгар нархи ин ё он мол на баланд ва на паст аз он, ки барои ӯ пардохт мувофиқи андозаи табиӣ рентаи замин, музди кор ва ғайра сармояи барои истехсол, коркард ва то ба бозор ббурда расонидани он зарур харҷ карда шудааст, он вақт ин моли мазкур гуфтан мумкин аст бо нархи табиӣаш фурухта мешавад».¹ Нархи табиӣ моҳиятан ифодаи пулии арзиш аст.

Аз нархи табиӣ нархи бозорӣ тафовут дорад. Нархи бозорӣ нархи воқеист. «Нархи воқеӣ, ки ба он одатан мол фурухта мешавад, нархи бозорӣ номида мешавад. Нархи бозорӣ метавонад аз нархи табиӣ баланд ё паст бошад, ё айнан бо он мувофиқ ояд».² Дар ҷараёни баробари ин ба тадқиқоти омилҳои аниқе, ки нисбат ба арзиш фарқ кардани нархро ба вуҷуд меорад, ибтидо гузошт. Агар ва тақозо чун омилҳои ба нарх таъсиррасонанда тадқиқ шудаанд. «Нархи бозорӣ ҳар як моли алоҳида бо таносуби байни миқдори ҳақиқии ба бозор пешкаш кардаи он ва талабот аз тарафи онҳое, ки тайёранд нархи табиӣро пардохтанд, ё арзиши пурраи рента, музди кор ва ғайра, ки бояд барои то ба бозор расонидани мол пардохта шавад, муайян карда мешавад».³

А. Смит арзиши истеъмоли ва арзиши мубодилавии молро ба ҳам тафовут додааст. «Бояд қайд намуд, ки навиштааст ӯ, - калимаи арзиш ду маънои гуногун дорад: баъзан он манфиатнокии ягон ашёро мефаҳмонад, вақти дигар – соҳиббудан ба ашёи мазкуур имконияти ба даст даровардани ашёи

1. Анталогия экономической классики. Т. 1. М.: МП «ЭКОНОВ», 1993, с. 125

2. Ҳамон ҷо, с. 125-126

3. Ҳамон ҷо, с. 102

дигарро мефаҳмонад. Авваларо арзиши истеъмоли, дуввуминро арзиши мубодилавӣ номидан мумкин аст».

А. Смит ба назарияи меҳнати арзиш така карда табақабандии аҳоли ва даромади синфхоро муайян намуд. Тибқи ақидаи ӯ, дар ҷамъият се синфи асосӣ вучуд дорад: заминдорон – соҳиби воситаҳои асосии истеҳсолоти кишоварзӣ – замин; сармоядорон – соҳиби воситаҳои истеҳсолот – бинои истеҳсоли, дастгоҳ, таҷхизот, захираи ашёи хом; коргарони кироя – онҳое, ки ягон намуди моликият надоранд ва аз ҳамин сабаб маҷбуранд ягона моле, ки доранд, яъне қувваи коргари худро фурушанд. Ҳар яке аз ин синфҳо дар ҷамъият даромад мегиранд.

Даромади коргари кирояро музди кор ташкил медиҳад. А. Смит нишон додааст, ки агар истеҳсолкунандаи мол бо воситаҳои истеҳсолоти худ кор кунад, тамоми маҳсули меҳнати худро мегирад. Вале аз он вақте ки воситаи истеҳсолот моликияти заминдорон ё ки сармоядорон мегардад, истеҳсолкунандаи озода ба коргари кироя табдил меёбад ва он чун музди кор тамоми арзиши пурраи маҳсули меҳнати худро гирифта наметавонад. Асоси андозаи музди корро арзиши воситаҳои рӯзгузаронӣ ташкил медиҳад, ки барои зиндагии коргар ва аҳли хонаводаи ӯ заруранд. Ҳадди поёнии арзиши қувваи коргариро ҳадди ақали физиологӣ ташкил медиҳад. Агар арзиши қувваи коргарӣ аз ин ҳад паст фарояд, хавфу хатари нобуд шудани ҷисми коргар пеш меояд. Манбаъи рента ва фоида будани меҳнати коргари кирояро А. Смит ин тавр баён намудааст: «Ҳамон лаҳзае, ки замин моликияти хусусӣ мегардад, заминдор аз ҳамагуна маҳсулоте, ки коргар дар ин замин истеҳсол ва ё ҷамъоварӣ карда метавонад, ҳиссаи худро талаб мекунад. Рентаи ӯ тарҳи аввалин аз маҳсули меҳнати барои коркарди замин сарф карда шуда мебошад... Ҳамингуна нигоҳдорӣ барои пардохти фоида аз маҳсули ҳамагуна дигар меҳнат низ ба вучуд оварда мешавад. Дар ҳамаи ҳунароҳо ва истеҳсолот аксари кормандон ба соҳибкор мӯхтоҷанд, ки барои кори онҳо мавод ва инчунин то вақти ба анҷом расони-

дани кор музди кор ва воситаи зиндагиرو маблағгузорӣ мекунад. Саркор қисми маҳсули меҳнати онҳоро ё қисми арзишро, ки меҳнат ба маводи истеҳсолшаванда зам мекунад, мегирад. Ҳамин қисм фоидаи саркорро ташкил медиҳад».¹¹ Ҳамин тавр, тибқи таълимоти А. Смит, як қисми арзиши бо меҳнати коргари кироя ба вучуд оварда шуда ба дасти худи коргар чун музди кор медарояд. Қисми дигарашро, ки натиҷаи меҳнати иловакардашудаи коргари кироя аст, сармоядор (саркор) чун фоида мегирад. Фарқи байни арзиши ба вучуд овардашуда ва музди кор фоидаи соҳибкорро ташкил медиҳад.

А. Смит ҳаёти мавчудан хоҷагидорӣи замонашро хуб дарк намудааст. Вай сармояро, аз як тараф, чун арзише манидод кардааст, ки дар натиҷаи истисмор меафзояд. Аз тарафи дигар, сармояро чун захираи ашёи ифода намудааст, ки барои истеҳсолоти истифода бурда мешавад. Вай таълимоти физиократиро дар бораи он ки сармоя танҳо дар соҳаи кишоварзӣ гузошта мешавад, танқид карда моҳияти сармояро умуман (ҳам сармояи истеҳсолӣ, аз ҷумла сармояи саноатӣ ва ҳам сармояи тичоратӣ) равшан нишон додааст. Дар баробари ин мафҳумҳои сармояи асосӣ ва сармояи гардонро боз ҳам аниқтар кардааст. Ба сармояи асосӣ ӯ инҳоро дохил намудааст: мошин ва дигар олотҳои зарурии меҳнат; сохтмон ва биноҳои истеҳсолие, ки барои мақсадҳои саноатӣ тичоратӣ таъин шудаанд; хароҷоти барои беҳтар кардани сифати замин сарф карда шуда; малакаҳои меҳнатӣ. Таркиби сармояи гардон бошад аз инҳо иборатанд: пул, ки тавассути он гардиши ҳамаи қисмҳои сармояи гардон ба вучуд меояд; захираҳои ҳуҷҷатдорӣ, ашёи хом ва маводи нимтайёр, ки дар ҷараёни истеҳсолоти нотаом вучуд доранд; молҳои тайёри ҳоло фуруҳтанашуда.

А. Смит инчунин ба гункунии сармоя ва сарфакорона истифода бурдани сарвати миллӣ аҳамияти махсус додааст. Махсусан ӯ сарфакориро ҳаматарафа тарғиб карда, исрофкориро саҳт маҳкум намудааст. Аз ҷумла ӯ изҳор кардааст, ки «ҳар

1. Антология экономической классики. Т. I. М.: «ЭКОНОМ», 1993, с. 134

исрофкор душмани неъматҳои чамбияти мебошад, ҳар қадам сарфақор наққори чамбият аст».¹

А. Смит дар «Тадқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» ба муайян кардани маҳсулоти солони чамбияти, шакли натурави ва арзиши он, ба ҳисобу китоби он бештар диққат зоҳир намудааст. Эътироф намудааст, ки маҳсулоти солони чамбияти аз руи арзишаш ба ҳамаи хароҷотҳои моддӣ баробар мебошад, аз руи шакли натуравиаш бошад аз восита ва ашёҳои гуногун иборат аст. Ҷ даромади умумӣ ва даромади соф аз ҳам тафовут додааст. Зери мафҳуми даромади умумии мамлакат ӯ маҷмуи маҳсулоти чамбиятиро фаҳмидааст. Даромади соф барои А. Смит чун даромади миллӣ, ё арзиши аз нав сохташудаи чамбият мебошад.

А. Смит чанд маротиба такрор намудааст, ки ҳам арзиши моли алоҳида ва ҳам арзиши маҳсулоти солони аз даромадҳо, алаҳусус музди қор, ғоида ва рента иборат аст. Арзиши аз воситаҳои истеҳсолот ба маҳсулоти тайёр қарда шуда гузаштаре ба эътибор нагирифтааст. Барои ҳамин арзиши маҳсулоти солони чамбият фақат аз даромад иборат аст. Чунин ҳисоб қардани арзиши солони маҳсулоти чамбиятиро баъдтар К. Маркс «доғмаи Смит» номидааст. «Доғмаи Смит» таълимоти мебошад, ки тибқи он арзиши маҳсулоти чамбияти ба чамби даромадҳо – музди қор, ғоида ва рента баробар аст. Таълимоти такрористеҳсоли тамоми сармои чамбиятии А. Смит ба назарияи арзиши он асос ёфтааст. Заминаи асосии назарияи арзиши ӯ иборат аз он аст, ки дар ҳар чамбияти мутараққӣ нарх ва ё арзиши ақсарияти молҳо ба даромадҳо ҷудо мешавад. Агар арзиши ҳар як моли алоҳида ба даромадҳо тақсим шавад, пас ин ба тамоми маҷмуи молҳо, маҳсулоти солони замин ва меҳнати ҳар як мамлакат низ тааллуқ дорад.

Хулоса, Адам Смит қатъи назар аз баъзе камбудии норасоии таълимоти иқтисодии, дар ин илм бозёфтӣ бузургии таърихи ба вуҷуд овардааст, зеро ба ӯ муяссар гардидааст,

1. Антология экономической классики. Т.1. М.: «ЭКОНОВ», 1993, с. 366

ки доираи иқтисоди сиёсиро (яъне назарияи иқтисодиро) муайян кунад ва маҷмуи донишҳои иқтисодии дар ҳамон замон чамъшударо ба як низом дароварад. Асари ӯ «Тадқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» қуллаи баландтарини афкори чамъиятии асри XVIII ба ҳисоб меравад.

3. ИНКИШОФИ НАЗАРИЯИ МЕҲНАТИИ АРЗИШ. АҚИДАҲОИ ИҚТИСОДИИ ДАВИД РИКАРДО

Давомдиҳандаи таълимоти Адам Смит дар замони табодуллоти саноатӣ, иқтисоддони дигари Инглистон Давид Рикардо (1772-1823) мебошад. Дар асарҳои ӯ назарияи иқтисодии классикӣ дар дарки қонуниятҳои дохилии тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ ба дараҷаи баланд расид.

Дар давраи инқилоби саноатӣ дар Инглистон истеҳсолоти мануфактуриро саноати мошинӣ – фабрика иваз намуд. Замина ва

оқибатҳои чунин раванд андӯшти сармоя ва дар баробари ин ҳаматарафа паҳн шудани меҳнати кироя гардид. Ҳамин давра ба солҳои ҳаёти Д. Рикардо рост омад. Асари гениалии Д. Рикардо «Ибтидои иқтисоди сиёсӣ ва андозбандӣ» (1817) дар як радиф бо асари А. Смит «Тадқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои боигарии халқҳо» қарор дорад. Ин асар қуллаи оли

тараққиёти иқтисоди сиёсии классикӣ ва худи Д. Рикардо бошад намояндаи охирин ва бузургтарини ин мактаб гардид.

Дар замони Д. Рикардо табаддулоти саноатӣ дар ибтидои инкишоф буда ҳоло тамоми зиддиятҳои дохилии соҳти сармоядорӣ пурра зоҳир нашуда буданд. Аз ҳамин сабаб таълимоти Д. Рикардо рушду инкишофи мактаби классикии иқтисоди сиёсиро идома дод. Д. Рикардо диққати асосиро ба ҳимояи манфиатҳои сармоядорон ва тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъиятӣ ҷалб намуд. Ӯ манфиатҳои сармоядоронро то ба он дараҷае ҳимоя менамуд, ки он ба манфиатҳои раванку рушди қувваҳои истеҳсолкунанда рост меомад.

«Ибтидои иқтисоди сиёсӣ ва андозбандӣ» ва дигар асарҳои Д. Рикардо дар асоси дарки назариявӣ – тааммулу натиҷагирӣ ва ҳалли масъалаҳои муҳимтарини таҷрибаи хоҷагидорӣ ба вучуд омаданд. Дар асари «Ибтидои иқтисоди сиёсӣ ва андозбандӣ» низоми иқтисоди сиёсӣ, аз ҷиҳати назарияви асоснок қардани сиёсати иқтисодӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Асари мазкур аз шаш боб иборат аст. Боби аввал, ки «Дар бораи арзиш» ном дорад, ба ривочи назарияи меҳнатии арзиш бахшида шудааст, ки минбаъд дар асоси ҳамин таълимот дигар проблемаҳои иқтисодӣ таҳлилу баррасӣ шудаанд. Дар боби дуюм - «Дар бораи рента» механизми ба вучуд омадани рентаи тафовутноки (дифференсиалии) замин таҳлил шудааст. Ба сифати предмети иқтисоди сиёсӣ Д. Рикардо қонунҳои тақсимотро, ки дар амалиёти онҳо зиддиятҳои иқтисодии байнисинфӣ бараъло намоён мегарданд, баррасӣ кардааст. Аслан дар ҳамин ду боби аввали асар ба тариқи мухтасар хулосаҳои таълимоти иқтисодии Д. Рикардо баён шудаанд.

Махсусияти таълимоти Д. Рикардо аз он иборат аст, ки ӯ мазмуни иқтисоди сиёсиро дар таҳлилу омӯзиши муносибатҳои тақсимотӣ медид. Тақсимоти махсулоти ҷамъиятиро ба назар гирифта навиштааст: «Муайян қардани қонунҳое, ки ин тақсимотро идора мекунад вазифаи асосии иқтисоди сиёсӣ

ба шумор меравад».¹ Албатта ин чо шубҳае пайдо мешавад, ки гуё ба сифати предмети иқтисоди сиёсӣ ӯ на истехсолотро, балки тақсимотро дар радифи аввал гузоштааст. Д. Рикардо аз объекти таҳлили худ соҳаи истехсолотро дур накардааст. Ба соҳаи тақсимот таъя кардани ӯ мақсаде дошт, ки шакли ҷамъиятии истехсолотро ба сифати предмети махсуси иқтисоди сиёсӣ нишон диҳад. Дар асарҳои Д. Рикардо қўшиши ҷудо кардани муносибатҳои истехсолии одамон нисбат ба қувваҳои истехсолкунандаи ҷамъиятӣ мушоҳида мешавад. Ин муносибатҳои истехсолий мавзӯи махсуси иқтисоди сиёсӣ эълон шудааст, ки ин қадаме ба пеш дар роҳи маънидоду баррасии илми назарияи иқтисодист. Вале ӯ тамоми муносибатҳои истехсолий ва муносибатҳои тақсимотиро як хел мефаҳмид, ки бо ин доираи мавзӯи иқтисоди сиёсиро маҳдуд мекард. Бояд қайд кард, ки аз аввали асри XIX илми назарияи иқтисодиро «иқтисоди сиёсӣ» меномидагӣ шуданд.

Асоси таълимоти Д. Рикардоро назарияи меҳнати арзиш ташкил медиҳад. Рочез ба арзиш, арзиши мубодилавии мол ҳанӯз то ӯ Петти дар охири асри XVII ва Бенжамин Франклин (дар Амрико) аввали асри XVIII, баъдтар Ч. Стюарт, Р. Кантильон навишта буданд. Таҳлили асосноки ин мавзӯ аз тарафи А. Смит анҷом гирифтааст. Хизмати таърихии Д. Рикардо дар услуби илмии тадқиқи қонунҳои иқтисодӣ аз он иборат аст, ки ӯ дар таърихи иқтисоди сиёсӣ аввалин шуда дар асоси омӯзиш ва таҳлили низоми сармоядорӣ назарияи меҳнати арзишро гузошт. Д. Рикардо дарк кард, ки назарияи меҳнати арзиш дар тадқиқи ҳодисоти мураккаби иқтисодиёти сармоядорӣ ягона раҳнамои дуруст аст. Вазифаи тадқиқотчиро дар муайян кардани қонуни тараққиёти хоҷагии бенизоми молӣ дид. Ӯ дар тадқиқоти илмӣ методи абстрактсия-ро истифода бурд, ки ин комёбии бузурги иқтисоди сиёсии нимаи аввали асри XIX мебошад.

1. Анталогия экономической классики, Т.1. М.: «ЭКОНОВ», 1993, с. 399.

Д. Рикардо таълимотро дар бораи меҳнати барои истеҳсоли мол масрафшударо чун сарчашмаи арзиши он пай дар пай омӯхт ва кор карда баромад. Тибқи ғриписи ӯ кам ё зиёд шудани арзиши мол аз каму зиёд сарф шудани меҳнати барои истеҳсоли он масрафшуда вобаста аст. Дар баробари ин таъкид намудааст, ки андозаи арзиш на бо меҳнати бевосита ба истеҳсоли моли мазкур сарф шуда, балки бо меҳнати барои ба вучуд овардани мол дар шароити муайян, алалхусус, шароити бадтарини истеҳсол зарур муайян мегардад. Дар ин бора ӯ навиштааст: «Арзиши мубодилавии ҳамаи молҳо, хоҳ маводи саноатӣ бошад, хоҳ маҳсулоти аз кон гирифташуда ва ё маҳсулоти зироаткорӣ... ба миқдори зиёдтари меҳнати аз тарафи онҳое, ки ногузир дар шароити номусоидтарин истеҳсолотро давом медиҳанд, танзим мегардад; аз ҳама номусоидтарин гуфта чунин шароитҳоеро дар назар доранд, ки дар он пеш бурдани чунин истеҳсолоте зарур аст, ки миқдори даркориҳои маҳсулот ба вучуд оварда шавад».¹

Д. Рикардо чунин ҳисоб менамуд, ки «ба арзиши мол на фақат меҳнати бевосита ба он сарф шуда, балки боз меҳнати ба истеҳсоли олот, асбоб ва бино сарф шуда, ки ба меҳнати ҷорӣ мусоидат мекунанд, таъсир мерасонад».²

Хулосаи Д. Рикардо дар бораи он ки арзиши молро меҳнати ба он масрафшуда ташкил медиҳад, ба ӯ имконият дод, ки қонунҳои идоракунандаи тақсимоти ин арзишро байни се синфи ҷамъияти буржуазӣ – коргарон, сармоядорон ва моликони замин муайян намояд. Ба ин се синф мутаносибан се намуди асосии даромад – музди кор, ғоида ва рентаи замин рост меояд.

Музди кор даромадест, ки коргарон мегиранд. Меҳнат – мол аст ва он хариду фурӯш мешавад. Коргарон фурӯшанда ва сармоядор харидори ин моли маҳсус аст. Музди кор бошад нархи ҳамин мол, нархи меҳнат аст. Чун нархи ҳар моли

1. Анталогия экономической классики, с. 436.

2. Ҳамон ҷо, с. 410.

дигар, зери таъсири тағйирёбии арза ва тақозо он метавонад паст ё баланд шавад. Аммо барои ҳар мамлакат сатҳи умумие вучуд дорад, ки ба он музди кор майл дорад. Ин сатҳ «нархи табиӣ меҳнат» номида шудааст. «Нархи табиӣ меҳнат ҳамонест, ки коргарон имконияти рӯзгузаронӣ дошта бошанд ва насли худро бидуни каму зиёд кардани миқдори он идома дода тавонанд».¹

Нархи табиӣ меҳнат дар мамлакатҳои гуногун вобаста аз одат ва тарзи зиндагӣ ҳархела мебошад. Он чи ки дар як мамлакат зиндагонии боҳашамат аст, дар мамлакати дигар зарурати зиндагии муътадил мебошад. Д. Рикардо қайд намудааст, ки чун ҳар моли дигар, меҳнат нархи табиӣ ва нархи бозорӣ дорад. Нархи бозории меҳнат (музди кор) асосан бо нархи табиӣ муайян шуда, дар атрофи он мекалобад. Нархи бозории меҳнат наметавонад муддати дуру дароз аз нархи табиӣ меҳнат фарқ кунад, зеро агар нархи бозорӣ нисбат ба нархи табиӣ меҳнат баланд шавад, он вақт болоравии неқӯаҳволии коргарон ба афзоиши баланди аҳоли мусоидат мекунад; арзаи қувваи коргарӣ меафзояд ва нархи бозории музди кор то ба дараҷаи нархи табиӣ паст мефурояд. Агар нархи бозории меҳнат нисбат ба нархи табиӣ паст шавад, он вақт нобудшавии аҳоли ба кам шудани арзаи меҳнат ва баланд шудани нархи он оварда мерасонад. Ҳамин тавр, нархи табиӣ меҳнат нуқтаи марказие мебошад, ки дар атрофи он нархи бозории меҳнат тағйир меёбад.

Нархи табиӣ меҳнат, ки бо пул ифода шудааст, вобаста аз нархи маводу ашёи истеъмолӣ бояд дигар шавад. Чи қадаре, ки нархи маводи истеъмолӣ баланд бошад, ҳамон қадар бояд музди пулии меҳнати коргар зиёд бошад.

Шакли дигари даромад – рентаи замин мебошад. Пайдо шудани назарияи рентаи замин бо номи Д. Рикардо алоқаманд аст. Пеш аз ҳама Д. Рикардо нодуруст будани ақидаи физиократҳоро оид ба неъматии табиат будани рента нишон дод ва

1. Ҳамон ҷо, с. 449.

дар баробари ин исбот кард, ки тафсири он ки як қисми даромади аз зироаткорӣ ба даст омада маҳсули қувваҳои табианд, галат аст. Табиат рентаро ба вучуд намеоварад ва дараҷаи нархро муайян намекунад. Манбаи рента ҳосилхезии замин набуда, балки ҳосили меҳнати зироаткорон аст. Арзиши маҳсулоти кишоварзӣ бо хароҷоти меҳнат дар қитъаҳои нисбатан камҳосили замин муайян мегардад, ки он ба сифати нархи танзимкунанда баромад мекунад. Бо ин нарх маҳсулоти аз қитъаҳои миёна ва хубтарини замин ба даст омада фурухта мешавад. Дар заминҳои ҳосилхезиашон баландтар маҳсулоти иловагӣ ба вучуд меояд, ки манбаи даромади рентави молики заминро ташкил медиҳад.

Азбаски ҳосилхезии қитъаҳои замин гуногун аст, хароҷот барои ҳар сентнер галла ҳам ҳархела мешавад: дар қитъаҳои бадтарин хароҷоти аз ҳама бештар ҷой дорад. Галла дар бозор бо нархи ягона фурухта мешавад, барои ҳамин молики қитъаҳои хубтарину миёнаи замин дар намуди фарқи байни нархи фуруш ва хароҷот даромади иловагӣ (рента) мегиранд. Дар қитъаҳои замини ҳосилхезиашон бадтарин нархи бозорӣ ва хароҷоти истеҳсоли ба ҳам мувофиқ меоянд, барои ҳамин рента гирифта намешавад.

Ҳамин тавр, Д. Рикардо заминаҳои зерини ташаккулёбии рентаро нишон додааст:

- а) маҳдуд будани замин дар мавриди ба маҳсулоти кишоварзӣ доимӣ будани талабот;
- б) нисбат ба дараҷаи хароҷот паст нашудани нархи маҳсулот дар қитъаҳои замини ҳосилхезиаш баландтарин;
- в) гирифтани рента аз тарафи соҳибони замин.

Рентаи замин – пардохти омили истеҳсолот аст ва дар натиҷаи кам будани қитъаҳои замини серҳосил ба вучуд меояд. Талабот, ки ба маҳсулоти кишоварзӣ меафзояд барои ҳамин зарурати ба муомилоти истеҳсоли ҷалб кардани заминҳои нав ба нав зиёд мешавад. Нархи маҳсулоти дар ҷунин заминҳо истеҳсолшуда баланд мегардад, ки дар натиҷа рента ҳам меафзояд.

Механизми ташкил ва аз они худ кардани рента бо он вобаста аст, ки замин моликияти соҳибаш аст.

Чи тавре, ки маълум мегардад, Д. Рикардо пайдоиши рентаи заминро чун дигар таълимотҳояш аз нуктаи назари таълимоти меҳнати арзиш маънидод кардааст. Микдори якхелаи меҳнати дар қитъаҳои замини ҳосилхезиашон гуногун ба истехсоли микдори нобаробари ҳосил меорад. Дар қитъаи замини серҳосил ҳамон микдори меҳнат ҳосили бештаре медиҳад, ки асоси рента мегардад.

Фоида ҳам даромад аст. Д. Рикардо фоидаро ҳамчун натиҷаи меҳнати коргар донистааст, ки сармоядор бе музд аз они худ мекунад. Ҷеҷ вақт арзиши изофаро берун аз шаклҳои чудогонаи он – фоида, фоизи қарз ва рента таҳлил накардааст. Фоиз ва рентаро чун қисмҳои фоида маънидод кардааст, ки сармоядорони саноатӣ маҷбуранд ба нафъи моликони сармояи қарзӣ ва заминдорон гузашт кунанд.

Д. Рикардо яке аз тарафдорон ва тарғибгарони ақидаи асосноккунандаи манфиатнокии тақсимооти байналхалқии меҳнат ва махсусгардонии мамлакатҳо ба истехсоли молҳои алоҳида аст. Махсусгардонӣ на танҳо аз шароитҳои табиӣ ва иқлимӣ вобаста мебошад. Танҳо афзалияти мутлақи мамлакат оид ба истехсоли моли мазкур хатмӣ нест. Кифоя аст, ки он афзалияти нисбӣ дошта бошад, яъне хароҷот барои моли содиршаванда аз хароҷоти дигар мамлакатҳо нисбатан кам бошад. Кор карда баромадани принсипи афзалияти муқоисавӣ дастоварди илмии Д. Рикардо мебошад, зеро дар ин масъала ақидаи ӯ аз нуктаи назари А. Смит ба қуллӣ фарқ мекард.

Маълум аст, ки дар мавриди муайян кардани афзалияти робитаҳои тичорати байналмиллалӣ яке аз меъёрҳои асосӣ нарх мебошад. Ҳангоми муқоиса кардани нархҳои бозори дохилӣ ва бозори ҷаҳонӣ маълум мешавад, ки барои содирунандагон дар мавриди арзон будани нарх дар бозори дохилӣ нисбат ба нархи бозори ҷаҳонӣ фуруштани мол дар бозори хориҷӣ мувофиқи мақсад аст. Бинобар ин А. Смит ба ҳулоасе омада буд, ки махсусгардонӣ барои истехсоли моле, ки

дар мамлакат дар муқоиса бо дигар мамлакатҳо афзалияти мутлақ дорад, Ҷоидовар аст. Дар савдои хориҷӣ А. Смит принсиперо асоснок кардааст, ки тибқи он бояд воридоти мол аз мамлакатҳои ҷой дошта бошад, ки хароҷоти мутлақан кам дорад. Баръакс, аз мамлакат молҳои содир гардад, ки хароҷоти истеҳсолиашон аз арзиши молҳои содиротӣ кам аст. Пас мамлакате, ки афзалияти мутлақ надорад, дар муомилоти савдои хориҷӣ судманд шуда наметавонад.

Ақидаи Д. Рикардо дар ин масъала дигар аст. Ӯ чунин меҳисобид, ки заминаи муомилоти байналмиллалӣ ҳатман тафовути мутлақи хароҷотҳо нест. Кифоя аст, ки хароҷоти мамлакат нисбатан аз ҳам фарқ кунад. Савдои байналхалқӣ манфиати тарафайн дорад. Дар дохили мамлакат аз он сабаб, ки гузариши сармоя аз як соҳа ба соҳаи дигар ҷой дорад, афзалияти нисбӣ манфиати дилхоҳ дода наметавонад. Дар савдои хориҷӣ бошад чунин ҳолат ба ҳарду тарафи савдоқунанда нафъ оварда метавонад. Барои ҳамин манфиатнокии савдо дар асоси тафовути нисбии хароҷот ба вучуд меояд. Зеро тавассути махсусгардонӣ мамлакат бештар молҳои баландсифат мегирад, нисбат ба он ки агар ин молҳоро дар хоҷагии миллӣ истеҳсол менамуд.

4. ХИЗМАТИ ТАЪРИХИИ КЛАССИКОН ДАР ТАШАККУЛҶӢИ ВА ИНКИШОФИ ИЛМИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДӢ

Мақтаби классикони иқтисоди сиёсӣ дар таърихи афкори иқтисодӣ нақши босазое бозидааст. Хизмати бузурги классикон пеш аз ҳама дар ба вучуд овардани илми назарияи иқтисодӣ аст. Ташаккули соҳаи нави илм албатта ба дараҷаи инкишофи қувваҳои истеҳсолқунандаи ҷамъиятӣ, алалхусус бо истеҳсолоти саноатӣ, ба вучуд омадани тарзи сармоядорӣ истеҳсолоти ҷамъиятӣ, ба муҳити ғоявӣ ва талаботи замон вобаста буд.

Хусусияти мактаби классикӣ чун самти пухтарасидан афкори иқтисодӣ пеш аз ҳама дар он аст, ки дар маркази тадқиқотҳои илмии иқтисодӣ меҳнат чун нерӯи созандаи сарвати миллӣ гузошта шуд ва таълимоти меҳнатии арзиш ба вучуд оварда шуд. Мактаби классикӣ муждарасони ғояҳои озодии иқтисодӣ, самти либералӣ дар иқтисодиёт гашт. Асосгузори мактаби классикӣ фаҳмиши илмиро дар бораи арзиш, арзиши истеъмоли ва арзиши мубодилавӣ, арзиши изофа, даромад, фоида, музди кор, рентаи замин, андоз ва ғайраро ба вучуд оварданд.

Тибқи таълимоти классикон арзиши мол бо меҳнати зарурии ҷамъиятии барои истеҳсоли он дар шароити муътадил ва дараҷаи миёнаи инкишофи техникӣ масраф шуда муайян мегардад. Меҳнат манбаъи ягонаи сарвати миллӣ ва даромади (музди кор, фоида, рента) ҳамаи синфҳои ҷамъиятист. А. Смит ва Д. Рикардо исбот карданд, ки манбаъи сарвати ҷамъиятӣ савдои хориҷӣ (тибқи таълимоти меркантилистон) ва ё табиат (тибқи таълимоти физиократҳо) не, балки соҳаи истеҳсолот, фаъолияти гуногунҷабҳаи фаъолияти меҳнатии инсон аст. Бинобар ин афзоиши сарвати миллиро ё бо роҳи афзудани миқдори меҳнат (бештар ба истеҳсолот ҷалб кардани захираҳои меҳнатӣ), ё бо роҳи баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнати ҳамон миқдори пештараи кормандон таъмин намудан мумкин аст. Назарияи меҳнатии арзиш, ки онҳо ба вучуд оварда буданд, ибтидои низоми иқтисоди сиёсӣ гашт.

Асосгузори мактаби классикӣ ченаки меҳнатро низ муайян кардаанд. Онҳо инчунин боҳамалоқамандии омилҳои асосии истеҳсолоти ҷамъиятӣ: меҳнат, замин ва сармояро нишон доданд. Ба таҳлили доираи амалиёти қувваҳои дохилии иқтисоди бозорӣ шуруъ карданд.

Назарияи классикӣ асоси бозорӣмоду бунёдни илм шуд, ки майдони инкишофу раванқи минбаъдаи таълимоти иқтисодӣ, таҷрибаи истеҳсолӣ ва сиёсати иқтисодӣ гашт. Он инчунин имконият дод, ки доираи масъалаҳо аниқу фарох, методология мукамал ва хулосаю натиҷабарорӣ асоснок гардад.

Классикон тавонистанд, ки раванди иқтисодиро бисёртар дар намуди хулосабарории умумӣ нишон диҳанд, доираи амали қонун ва мафҳумҳои иқтисодии бо ҳам алоқамандро муайян намоянд ва низоми мунтазами мантиқии муносибатҳои иқтисодиро тасвир намоянд. Мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ кӯшидааст, ки ба таҳияи услуби асосии таҳлили раванди иқтисодӣ – методи абстрактсияи илмӣ асос гузорад.

Хулоса, чунин хусусиятҳои асосии таълимоти классикиро зикр кардан лозим аст:

1. Дар таърихи афкори иқтисодӣ классикони иқтисоди сиёсӣ аввалин шуда фаҳмиш, таҳлил ва тадқиқотҳои назариявиро аз соҳаи муомилот ба соҳаи истехсолот гузарониданд ва бо ҳамин ба пайдоиш ва инкишофи илми ҳақиқии иқтисоди сиёсӣ асос гузоштанд. Инсон, фаъолияти меҳнатӣ ва қонеъ кунонидани талаботҳои ӯ дар мадди аввали тадқиқотҳои илмӣ гузошта шуд.

2. Барои иқтисоди сиёсии классикӣ кӯшиши тавассути методи абстрактсияи илмӣ пурра ва аниқ фаҳмидани ҳодисот ва ҷараёнҳои иқтисодӣ хос буд. Он ҳаёти воқеии иқтисодиро объективона таҳлил намуд.

3. Асоси фаҳмиш ва мулоҳизарониҳои классиконро дарку эътирофи қонунҳои объективии иқтисодӣ, ки аз иродаи одамон вобаста нестанд, ташкил доданд. Аз ҳамин сабаб онҳо тарафдори маҳдуд кардани даҳлати давлат ба иқтисодиёт, озодии фаъолияти иқтисодии одамон буданд.

4. Тамоми таълимоти назарияи иқтисодии классикӣ ба назарияи меҳнати арзиш асос ёфтааст. Ин таълимот инчунин асоси назарияи тақсимои даромадҳоро ташкил дод.

5. Иқтисоди сиёсии классикӣ таркиби синфӣи ҷамъияти сармоядорӣ ва манбаъи даромади онҳоро таҳлил намуд ва ба хулосае омад, ки ҳам барои сармоядорон ва ҳам барои заминдорон манбаъи даромад истисмори коргарони кироя, яъне бемезд, аз они худ кардани маҳсули меҳнати коргарони кироя мебошад.

Илми иқтисоди сиёсӣ аз асарҳои классикон ибтидо гирифт. Классикон тавонистанд, ки тамоми гуногунрангии дунёи иқтисодиро ба сифати умумияти том нишон диҳанд, ақида, фарзия, мушоҳида, хулосаҳои алоҳидаро бо ҳам пайваст ва имтизоч дода, ба як низоми илмӣ дароранд, мафҳум ва вожаҳои иқтисодиро бо ҳам мувофиқ гардонанд, назарияи иқтисодиро чун соҳаи нав ва мустақили илм ташкил диҳанд.

ТЕСТҲО

1. Предмети омузиши иқтисоди сиёсии классикӣ, ин:

- а) соҳаи муомилот;
- б) соҳаи истеҳсолот;
- в) соҳаи муомилот ва соҳаи истеҳсолот дар якҷоягӣ.

2. Дар иқтисоди сиёсии классикӣ методи аввалияи тадқиқи иқтисодӣ, ин:

- а) методи эмпирикӣ;
- б) методи сабабият;
- в) методи функционалӣ.

3. Тибқи таълимоти иқтисоди сиёсии классикӣ музди кор ҳамчун даромади коргар майл дорад:

- а) ба минимуми физиологӣ;
- б) ба минимуми ҳаётгузаронӣ;
- в) ба сатҳи имконпазири максималӣ.

4. Дар иқтисоди сиёсии классикӣ исбот шудааст, ки пул:

- а) ихтирои сунъии одамон мебошад;
- б) омили муҳимтарини рушди иқтисодӣ мебошад;
- в) олооти техникӣ, чизе мебоша, ки мубодиларо осон мегардонад.

5. Асари бузургтарине, ки номи А. Смитро ҳамчун асосгузори мактаби классикӣ машҳур гардондааст, ин:

- а) «Ибтидои иқтисоди сиёсӣ ва андозбандӣ»;
- б) «Назарияи умумии шуглварзӣ, фоиз ва пул»;
- в) «Тадқиқот дар бораи табиат ва сабабҳои боигарии халқ

АДАБИЁТ

Агапова И.И. История экономических учений. М.: Юристъ, 2001. Лекция III.

Аникин А.В. Юность науки, Жизнь и идеи мыслителей – экономистов до Маркса. 4-е изд. М.: Политиздат, 1985. Гл. 9, 10, 11, 12, 13.

Всемирная история экономической мысли. В.6 т. Т. 2. М.: Мысль, 1988. Гл. 1, 2, 3.

История экономических учений. Ч. 1. Учебное пособие / Под ред. В.А. Жамина, Е.Г. Василевского. М.: Изд-во МГУ, 1989. Гл. 11,12.

Каримзода О. Назарияи иқтисодӣ: ташаккул ва такмили-ёбии он ҳамчун илм. Душанбе, «Собириён», 2005. Боби III.

Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. М.: Дело, 2000. Гл. 14, 16.

Маркс К. Теория прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). Ч.1, глава третья; Ч. П, главы девятая - семнадцатая. /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд., второе/ Т. 26, Ч. I.-II.

Петти В. Трактат о налогах и сборах. /В кн.: «Антология экономической классики». Т.1. М.: ЭКОНОМ, 1993.

Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. /В. кн.: «Антология экономической классики». Т.1. М.: ЭКОНОМ, 1993.

Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. /В.кн.: «Антилогия экономической классики». Т.1. М.: ЭКОНОМ, 1993.

Самуэльсон Пол А., Нордхаус Вильям Д. Экономика. М.: БИНОМ, 2008. Гл. 35.

БОБИ 7

ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ МАРКСИСТӢ - МАРҲАЛАИ АНОЧМДИҲАНДАИ МАКТАБИ КЛАССИКИ ИҚТИСОДИ СИЁСӢ

Карл Маркс (1818-1883) ва асари безаволи ӯ «Капитал»-ро давомдиҳанда ва ба итмом расонандаи иқтисоди сиёсии классикӣ мешуморанд.

Аз ҷумла В.И Ленин хотирнишон намудааст, ки «иқтисоди сиёсии классикӣ то Маркс дар Инглистон – тараққикардатарин мамлакати капиталистӣ ташаққул ёфтааст. Адам Смит ва Давид Рикардо соҳти иқтисодиро тадқиқ намуда, ба таълимоти меҳнати арзиш асос гузоштанд. Маркс кори онҳоро давом дод. Ӯ ин таълимотро қатъиян асоснок ва пайваста тақмил дод».¹

Таълимоти иқтисодии марксистӣ дар нимаи дуввуми асри XIX ба вучуд омад. Ташаққулёбии иқтисоди сиёсии марксистиро тамоми тараққиёти пешгузашта тайёр намудааст. Ба итмом расидани табaddулоти саноатӣ дар Инглистон маънои ба вучуд оварда шудани заминаи моддию техникаи соҳти сармоядорӣ, дараҷаи принсипан нави ҷамъиятигардонии меҳнат ва истехсолотро дошт. Дар мазмун ва характери меҳнат тағйиротҳои куллӣ ба вучуд омаданд. Қувваи корғарии инсон чун омилҳои истехсолот ба мол табдил ёфт. Муносибатҳои молиқу пулӣ характери умумӣ пайдо намуданд. Суръати шаҳришавии аҳоли тез шуд. Зиддияти байни меҳнат ва сармоя тезутунд гардид. Бӯҳронҳои иқтисодии барзиёд-истехсолкунӣ пай дар

1. Ленин В.И. Полн. собр. соч., Т.23, с.45.

пай такрор мешуданд, ки нишонаи зоҳиршавии маҳдудияти истехсолоти сармоядорӣ буд.

На фақат заминаи объективӣ, балки инчунин заминаи субъективии таълимоти марксистӣ пухта расид. Комёбии бузургтарини таракқии маънавии инсоният – фалсафаи классикии немисӣ (Гегель, Фейербах), иқтисоди сиёсии классикии англисӣ (А.Смит, Д.Рикардо), сотсиализми хаёлии фарансавӣ (Оуэн, Фурье, Сен-Симон) се манбаи пайдоиши таълимоти марксистӣ гаштанд. К. Маркс посух ба саволҳое додааст, ки онҳоро афкори пешқадами инсоният ба миён гузоштааст. Назарияи ӯ ҳамчун давом мустақим ва бевоситаи таълимоти намояндагони бузургтарини фалсафа, иқтисоди сиёсӣ ва сотсиализм ба вучуд омадааст.

Беҳӯда нест, ки иқтисодчии машҳури амрикоии асри ХХ, барандаи ҷоизаи Нобел, Пол Самуэльсон таъкид намудааст, ки Карл Маркс дар баробари Адам Смит, Давид Рикардо, Ҷон Кейнс интеллектуали бузурги ихтисоси иқтисодӣ мебошад.

1. БАВУҶУДОЙ ВА МАРҲАЛАҲОИ ИНКИШОФИ ТАЪЛИМОТИ МАРКСИСТИИ ИҚТИСОДИ СИЁСӢ

Ташаккулёбӣ ва инкишофи таълимоти иқтисодии марксистиро ба се марҳала чудо кардан мумкин аст. Марҳилаи аввалини ташаккулёбии таълимоти марксистӣ ба солҳои 40-ми асри XIX, вақто ки кашфиётҳои муҳимтарини илмӣ ба вучуд омада, дар сохти иҷтимоию иқтисодии ҷамъият дигаргуниҳои куллӣ рӯй доданд, рост омад.

Аввалин асари иқтисоди сиёсии марксистӣ мақолаи Фридрих Энгельс (1820-1895) «Қайдҳо оид ба танкили иқтисоди сиёсӣ» (1844) ба ҳисоб меравад. Дар ин асар на фақат таърихи иқтисоди сиёсӣ, сохти иқтисодии ҷамъияти сармоядорӣ дида баромада шудааст, балки боз таҳлили мафҳумҳои асосии иқтисодии сиёсӣ: сарвати миллӣ, моликияти хусусӣ, меҳнат, хароҷот, истехсолот, монополия, рақобат, арзиш ва арзиши мубодилавӣ тасвир карда шудаанд. Аз ҷумла рақобатро

тасвир намуда истода, Энгельс нишон додааст, ки «ба манфиати ҳар як шахсе аст, ки ҳама чизро азони худ кунад, ба манфиати ҷамъият бошад – ҳар кас баробари дигарон азони худ кунад. Ҳамин тавр, манфиатҳои умумӣ ва хусусӣ дар муҳолифати томи якдигаранд. Зиддияти рақобат дар он аст, ки ҳар кас барои худ монополия орзу мекунад, вақто ки тамоми ҷамъият аз монополия талаф медиҳад ва барои ҳамин бояд онро баргараф намояд».¹

Дар ташаккулёбии қисмҳои таркибии ҷаҳонбинии илмии марксистӣ – таълимоти иқтисодӣ, фалсафаи диалектикую материалистӣ, коммунизми илмӣ – «Дастнависҳои иқтисодиву фалсафӣ соли 1844»-и Карл Маркс марҳалаи муайяне гардид.

Мазмуни дастнависҳои номбурда нишон медиҳад, ки агарчанде раванди ташаккулёбии таълимоти иқтисодии Маркс дар зинаи ибтидоӣ бошад ҳам, вале ӯ тавонист худро тадқиқотчино муҳиру наовар дар илм нишон диҳад. Дар вақти тайёр намудани дастнависҳои Маркс воқеияти ҳамонвақтаи давлати Олмон ва дигар мамлакатҳоро омӯхта истода ба хулосае омад, ки на муносибатҳои ҳуқуқию шакли давлатдорӣ, балки муносибатҳои моддии ҳаётгузаронӣ таҳкурсии ҷамъиятро ташкил медиҳад. Барои ҳамин таҳлили соҳаи иқтисодии ҳаёти ҷамъиятро ба қатори аввали тадқиқот баровард.

К. Маркс дар дастнависҳои се намуди даромадҳои ба ин се синф хос буда – музди қор, ғоидаи сармоя ва рентаи заминро дида баромад. Дар баробари ин К. Маркс муайян намуд, ки асоси умумии мавҷудият ва муборизаи байниҳамдигарии синфҳо, даромадҳое, ки онҳо мегиранд ва умуман тақсимооти боигарии ҷамъиятӣ моликияти хусусӣ ба воситаҳои истехсолот мебошад.

Дар муайян намудани пайдоиш, моҳият ва алоқаи байниҳамдигарии даромадҳои синфҳои ҷамъиятӣ К. Маркс ба комёбиҳои илми иқтисодӣ, ба асарҳои А. Смит, Д. Рикардо ва дигар иқтисодичиён таъя намудааст.

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т.1, с. 560.

Идеяи марказие, ки дар дастнависҳо ифода шудаанд ба вучуд овардани назарияи материалистии аз худ бегонакунӣ мебошад. К. Маркс ақидаи иқтисоди сиёсӣ ва фалсафаи пешгузашгаро дар ин хусус аз нуқтаи назари танқидӣ дида баромадааст.

Дар дастнависҳо бо ба ҳисоб гирифтани заминаҳои иқтисоди сиёсӣ ва далели воқеияти ҷойдошта, Маркс ҷараёни истехсолоти моддиро

таҳлилкунон оқибатҳои ҳукмронии моликияти хусусиро нишон додаст. Қонуниятҳои объективии амал кардани моликияти хусусӣ сабабгори чудошавии меҳнат аз сармоя мегардад – дар дасти гурӯҳи хурд чамъ шудани натиҷаи меҳнати бегона ба вучуд меояд. Марказонидани сармоя баробари афзоиши гункунии он, зиёдшавии иқтидор ва миқёси истехсоли маҳсулот бегонашавии моликиятро аз коргар метезонад. Дар ҷараёни меҳнат коргари кироя на ба худ, балки ба молики сармоя таалуқ дорад. Бегонакунии натиҷаи меҳнат яке аз аввалин кашфиёти илмие буд, ки К.Маркс дар ин дастнависҳо ба вучуд овардааст.

Нуқтаҳои асосии таълимоти иқтисодии К.Маркс аввалин бор дар асари ӯ «Кашшокии фалсафа. Ҷавоб ба «Фалсафаи кашшоқӣ»-и ҷаноби Прудон» (1847) баён карда шудаанд. Дар ин асари фалсафавию иқтисодӣ К. Маркс дар шакли мувоҳиса аввалин маротиба дар матбуот асосҳои таълимоти материалистиро оид ба қонунҳои тараққиёти ҷамъият, инчунин натиҷаҳои тадқиқотҳои худро дар соҳаи иқтисоди

сиёсӣ муфассал баён намудааст. Дар «Қашшоқии фалсафа» К.Маркс дар намуди пуррагӣ нисбат ба асарҳои пештарааш методи диалектикаи худро асоснок намудааст,¹ ки аз диалектикаи идеалистии Гегель ба кулли фарқ дорад. К. Маркс идея, абстрактсия, мафҳумҳои мантиқиро чун инъикоси равандҳои объективӣ меҳисобад, ки аз ирода ва шуури одамон вобаста набуда, дар ҳаёти реалӣ ҷой доранд.

Дар «Қашшоқии фалсафа» К.Маркс қонунҳои объективии тараққиёти истеҳсолоти моддиро муайян намудааст, ки қадаме ба пеш мебошад. Мазмуни мафҳуми «қувваҳои истеҳсолкунанда»-ро аниқ намуда, Маркс нишон додааст, ки вай на танҳо олоти истеҳсолот, балки боз ҳуди кормандонро низ дар бар мегирад. Қонуни ба ҳам мувофиқ омадани муносибатҳои истеҳсолӣ бо характери қувваҳои истеҳсолкунандаро тасвир бахшидааст.

Дар асари мазкур Маркс ба иқтисоди сиёсии марксистӣ асос гузошт, ки баъдтар дар асарҳои минбаъдааш ҳаматарафа тадқиқ карда шудааст.

Дар «Қашшоқии фалсафа» ақидаҳои иқтисодӣ дар шакли мубоҳиса баён карда шудаанд. Бъд аз он К.Маркс «Меҳнати кироя ва сармоя»-ро (1849) тайёр намуд, ки мураттабу оммафаҳм буд.

«Меҳнати кироя ва сармоя» дар қор карда бароварда шудани таълимоти иқтисодии К. Маркс зинаи наво ба ҳисоб ме равад. Дар ин асар К. Маркс сабабгори байниҳамдигарӣ будан ва аз ҳам вобастагии мавҷудияти сармоя ва меҳнати кирояро нишон дода, муҳолифати манфиатҳои қорғари кироя ва сармоядорро ошкор намудааст. Мафҳумҳои иқтисодиро аз нуқтаи назари таърихӣ омӯхта истода, К.Маркс сармояро ҳамчун муносибати истеҳсолии ҷамъияти буржуазӣ муайян

1. Диалектика – назария ва усули дарккунии воқеъияти ҳақиқии доимо дар тараққиёт ва худҳаракатӣ буда, илм дар бораи қонунҳои умумии тараққиёти табиат, ҷамъият ва тафаккур мебошад. Принсипи диалектикаи ҳақиқати мушаххас имконият медиҳад, ки қонуниятҳои воқеъият пурра ва ҳамҷониба дарк карда шаванд.

кардааст. Дар асари «Мехнати кироя ва сармоя» дар намуди умумӣ таълимот дар бораи қашшоқшавии мутлақ ва нисбии синфи коргар дар давраи сармоядорӣ тавсият дода шудааст, ки яке аз ақидаҳои муҳимтарин дар таълимоти иқтисодии марксистӣ мебошад.

Дар солҳои чилум ҳоло К. Маркс танқиди иқтисоди сиёсии классиконро ба охир нарасонида буд. Ин корро ӯ дар асарҳои охири солҳои 50-ум – аввали солҳои 60-ум ба ҷо овард. Барои ҳамин дар «Мехнати кироя ва сармоя» чун дар «Қашшоқии фалсафа» баъзе мафҳумҳои ноаниқ ва нодуруст (ифодаи Ф.Энгельс) во мехуранд, ки онҳо баъд дар асарҳои минбаъда аниқ ва равшан карда шудаанд.

Соли 1891 «Мехнати кироя ва сармоя» зери таҳрири Ф.Энгельс аз нав нашр шуда баромад. Дар он Ф.Энгельс ифодаи «мехнат»-ро ба «қувваи коргарӣ», «нархи мехнат»-ро ба «нархи қувваи коргарӣ» иваз намуд. Зеро К.Маркс дар ҳамаи асарҳои минбаъдааш калимаҳои «арзиши мехнат» ва «нархи мехнат»-ро не, балки мафҳумҳои «арзиши қувваи коргарӣ» ва «нархи қувваи коргарӣ»-ро истифода бурдааст.

Ҷаҳиши асосии назариявӣ дар марҳилаи дуҷуми инкишофи таълимоти иқтисодии К. Маркс – солҳои 50- ӯми асри XIX ба вучуд омад. Дар асарҳои дигари дар ин солҳо эҷодгардидаи К. Маркс масъалагузори равшан, таҳлили он ҷуқуртар мегашт, мақсад, ақида ва таълимоташ аниқ, андешаҳо ва далелҳо эътимоднок, мавқеъ мустаҳкам, танқиди иқтисодчиёни гузашта ва муосираш асосноку далелнок мешуданд. Инро дар Дастнависҳои иқтисодӣ- и солҳои 1857-1859 мушоҳида кардан мумкин аст. «Дастнависҳои иқтисодии солҳои 1857-1859 (варианти аввалини «Капитал»)» даҳсолаи пурраи фаъолияти самараноки К. Маркero дар соҳаи иқтисоди сиёсӣ дар давоми пас аз соли 1850-ро ҷамъбаст менамояд.

Дастнависҳо аз якҷанд бахшҳо иборатанд. Яке аз бахшҳои дастнависҳо- «Муқаддима» (августии соли 1857) – қайдҳое, ки нотаом мондаанд, мебошад. Он нишон медиҳад, ки аллакай К.Маркс асосҳои методологии таълимоти иқтисодиаширо му-

фассал кор карда баромадааст. Аввалияти истехсолоти чамъятиро таъкид намуда, у дар «Муқаддима» оид ба истехсолоти муайяни чамъиятӣ (истехсолоти сармоядорӣ) чун предмете тадқиқоти худ сухан рондааст. Агар барои классикони пешгузашта предмете иқтисодӣ сиёсӣ, лаҳзаҳои истехсолот, тақсимот, муомилот ва истеъмолати чамъиятӣ аз ҳам чудо бошанд, К.Маркс нишон дод, ки ҳамаи ин лаҳзаҳо ҷузҳои кулл мебошанд, ки байни ҳамдигар алоқаманду бо ҳам таъсиррасонандаанд. Истехсолотро танҳо аз тарафи ашъвии он баҳо дода, Д.Рикардо муносибатҳои тақсимоти предмете иқтисодӣ сиёсӣ ҳисобид. К.Маркс бошад ягонагии диалекти-ки лаҳзаҳои истехсолоти чамъиятиро таҳлил намуда, чунин маҳдудкунии предметро бартароф намуд.

Бояд эътироф намуд, ки дар таълимоти иқтисодии К.Маркс муносибатҳои иқтисодӣ тарафи алоҳида, мустақил ва ҷудошудаи истехсолоти чамъиятӣ набуда, балки бевосита аз ҳуди ҷараёни истехсолоти чамъиятӣ бармеояд, бо истехсолоти чамъиятӣ пайваستا аст, берун аз он ва бидуни он ҷой дошта наметавонанд.

Дар «Муқаддима» К.Маркс аввалин бор методи болоравӣ аз абстрактӣ ба мушаххасро чун методи иқтисодӣ сиёсӣ ифода намуд. Абстрактсияҳои илмӣ дар таълимоти мутафаккир бо тадқиқоти реалӣ чун бо заминаи худ бевосита алоқаманд аст.

Аз октябри соли 1857 то моҳи майи соли 1858 дастнависи ҳаҷман калоне тайёр карда шуд ва ба он К.Маркс «Танқиди иқтисодӣ сиёсӣ» ном гузошт, ки қайдҳои аввалини сиёҳнависи асари ояндаи у «Капитал» гашт. Дар дастнависи «Танқиди иқтисодӣ сиёсӣ» К.Маркс аввалин бор назарияи арзиши худ ва дар асоси он назарияи арзиши изофаро кор карда баромад. Баъд аз кашфиёти аввалин – дарки материалистии таърих, кашфиёти дуҷуми марксистӣ дар илм – назарияи арзиши изофа мебошад.

Дастнависҳои охири солҳои 50-ум имконият медиҳанд, ки раванди ба вучуд овардани таълимоти иқтисодии К.Маркс мушоҳида карда шавад. Дар ин ҷо мавзӯи тадқиқот, тараф-

ҳои бо ҳам алоқаманди он, фикру ақидаҳои мавҷуда, равиши таҳлил, бо ҳам вобастагиҳои дохилии проблемаи тадқиқшаванда муфассал баён карда шудаанд. Дастнависҳои зикргардида баъдтар, варианти аввалини сиёҳнависи «Капитал» гаштанд.

Марҳалаи муҳимтарин дар ташаккулёбии иқтисоди сиёсии марксистӣ асари «Оид ба танқиди иқтисоди сиёсӣ» (1959) гашт.

Дар асари мазкур, ақидаи илмии К. Маркс доир ба муносибатҳои ҷамъиятӣ аниқ ва равшан баён гашта, табиати мол ва меҳнате, ки онро меофарад таҳлил, назарияи арзиш бошад қор карда баромада шуд. Дар он инчунин масъалаҳои пайдоиш, моҳият ва вазифаҳои пул тадқиқ шудаанд. Ба гайр аз ин ақидаи бисёр иқтисодчиён оид ба масъалаҳои назарияи мол, арзиш, пул ва муомилоти пулӣ зери танқид гардид.

К. Маркс таъкид намудааст, ки маҷмӯи муносибатҳои истеҳсолӣ базиси ҳақиқии ҷамъиятро ташкил медиҳад, ки ба он болосохти (надстройкаи) ҳуқуқӣ ва сиёсӣ ба вучуд оварда мешавад. Бо ҳамин роҳи илмии тадқиқи равандҳои бавучудой ва тарқии ҳаёти иқтисодии ҷамъият, омӯхтани таърихи ҷамъияти инсонӣ, чараёни ягонаи қонунӣ бо тамоми бисёр-пахлӯӣ ва зиддиятнокиаш нишон дода шуд.

К.Маркс дар тадқиқи проблемаҳои иқтисодӣ, аз ҷумла дар таҳлили мол, меҳнат, арзиш, пул – усули материализми диалектикиро истифода бурд. Ӯ зиддияти байни арзиши истеъмолӣ ва арзиши мубодилавии молро равшан намуда, нишон дод, ки авҷ гирифтани ин зиддият, паҳн шудани он дар муносибати байни мол ва пул раванди табиӣ мебошад.

К.Маркс нишон дод, ки маҳсулот шакли молро дар муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ мегирад, истеҳсолоти молӣ дар шароити муайяни таърихӣ ба вучуд омада, давраҳои гуногуни таракқиётро аз сар мегузаронад. Молро чун «хучайраи иқтисодӣ»-и ҷамъияти сармоядорӣ, хучайрае, ки дар таркибаш зиддият вучуд дорад, нишон додаст.

Меҳнати ба вучуд оварандаи арзиширо ҳаматарафа таҳлил намуда, К. Маркс кашфиёти муҳиме – характери духелагии

меҳнатро ба вучуд овард. Ин кашфиёт нуқтае гашт, ки имконият дод як қатор проблемаҳои мураккаби иқтисоди сиёсӣ баён карда шаванд.

Дар асоси таҳлили мол ва меҳнати онро ба вучуд оваранда К.Маркс назарияи арзиши худро инкишоф дод. Агар А.Смит ва Д. Рикардо дар мубодилаи мол бо мол, дар муомилоти арзиш – муомилаи ашёро дида бошанд, К.Маркс дар ин муомилот муносибати байни одамон – фурушандагону харидоронро нишон дод. Дар таҳлили арзиш Маркс бо тарафи миқдории масъала маҳдуд нашуда, пеш аз ҳама табиати арзишро ҳаматарафа муайян кард, хусусияти сифатии онро чун меҳнати абстрактии дар мол таҷассумёфта нишон дод. Ӯ аз ҷиҳати назариявӣ муайян кардани андозаи арзишро бо меҳнати зарурии ҷамъиятӣ асоснок намуд, муқаррар кард, ки дар шароити истехсолоти молӣ, меҳнати сарфкардашуда ҳатман шакли арзишро мегирад.

Ба назарияи арзиши хеш тақякунон, К.Маркс инчунин проблемаи пулро муфассал тадқиқ намуд. Ӯ аввалин шуда дар илми иқтисодӣ бавучудоии шакли пулии арзишро баён кард, алоқаи бевоситаи арзиш ва пулро нишон дод, пулро ҳамчун натиҷаи ниҳоии тараққиёти таърихӣ шакли арзиш дида баромад.

Марҳалаи нав дар пурра ва мукамал ташаккулёбӣ ва инкишофи таълимоти иқтисодии марксистӣ бо нашр шуда баромадани асари «Дастнависи иқтисодии солҳои 1861-1863» мавқеи ғавқуллодае дорад. Дастнависиҳои номбурдаро К. Маркс «Оид ба танқиди иқтисоди сиёсӣ» номидааст. Охири соли 1862 ӯ ба хулосае омад, ки асари худро на дар намуди нашри дуҷуми «Оид ба танқиди иқтисоди сиёсӣ», балки чун асари мустақил бо номи «Капитал» бо зерсарлавҳаи «Оид ба танқиди иқтисоди сиёсӣ» нашр намояд. Ба назарияи арзиш ва назарияи арзиши изофа, ки дар дастнависиҳои солҳои 1857-1858 баён карда шуда буданд тақя намуда, К. Маркс таҳлили муносибатҳои байни меҳнат ва сармояро давом дод, доираи васеи масъалаҳои бо зиддиятҳои антагонистии сармоядорӣ ва

вазъи зиндагии синфи коргар алоқамандро дида баромад. Ба гайр аз ин, чараёни истеҳсолоти сармоядориро пурра таҳлил намуда, марҳалаҳои ба сармоя тобеъкунии расмӣ ва реалии меҳнатро чудо кард. Бори аввал дар дастнависҳои мазкур давраҳои пай дар пай афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар асоси тарзи сармоядории истеҳсолот, тараққи ба сармоя тобеъкунии реалии меҳнат муфассал дида баромада шудаанд.

Дар дастнависи солҳои 1861-1863 чараёни ба вучуд овардани арзиши изофаро таҳлил намуда истода, К.Маркс ба ҳам мувофикии чараёни истеҳсоли арзиши изофа, қонуни арзиш, қонуни мубодилаи эквивалентиро мукамал асоснок кард. Иҷбот намуд, ки чи тавр дар мавриди мубодилаи эквивалентӣ арзиши изофа ба вучуд оварда мешавад. Чунин асосноккунӣ нуқтаи марказии назарияи марксистии арзиши изофаро ташкил медиҳад.

К. Маркс ба тадқиқи ҳаматарафаи мол қувваи коргарӣ диққати махсус дод. ӯ пеш аз ҳама хусусияти фарқкунандаи моли мазкур, ки аз табиати тарзи сармоядории истеҳсолот бармеояд нишон дода, аз хоҷагии моли оддӣ сифатан фарқ доштани онро ошкор намуд.

Дар давраи муайяни тараққиёти иқтисодӣ дорандаи пул дар бозор коргари аз воситаҳои истеҳсолот ва истеъмолот маҳрумро дарёфт менамояд, ки барои фуруш танҳо як мол – қувваи коргарӣ, қобилияти ба меҳнат доштаи худро пешкаш карда метавонад.

Дар дастнависи солҳои 1861-1863 К.Маркс қувваи коргариро чун имконияти потенциалии меҳнат, ки ҳам аз худи меҳнат ва ҳам аз шароитҳои ташкили меҳнат чудо аст, нишон додаст. Арзиши истеъмолии қувваи коргарӣ дар чараёни меҳнат намоён мегардад. Дар ин чараён коргар маҳз ҳамчун қувваи коргари шахсардида (персонификатсия шуда) баромад мекунад.

Дар таҳлили муносибати байни меҳнат ва сармоя муайян кардани андозаи арзиши қувваи коргарӣ ва ифодаи пулии он – музди кор – аҳамияти калон дорад.

Дар дастнависи солҳои 1861-1863 К.Маркс бори аввал се давраи пай дар пай баландшавии қувваи маҳсулнокии меҳнатро дар асоси тарзи сармоядорӣ истеҳсолот: кооператсия, мануфактура ва мошина ё ки истифодаи нерӯи илм пурра дида баромад.

К. Маркс таҳаввулоти истеҳсолоти мошиниро дар доираи давраи мануфактурӣ таҳлил намудааст. Барои истеҳсолоти калони мошинӣ васеъ истифода бурдани қувваи табиат ва илм хос мебошад. Ҳанӯз дар дастнависи солҳои 1857-1858 К.Маркс тамоюли ба қувваи бевоситаи истеҳсолкунанда табдилшавии илмро нишон дода буд. Дар дастнависи солҳои 1861-1863 бошад ин назарияро аниқтар намуда, қайд кардааст, ки истеҳсолоти сармоядорӣ аввалин бор чараёни моддии истеҳсолотро ба татбиқ кунандаи илм дар амалиёт табдил медиҳад.

Дар қисми хотимавии дастнависи солҳои 1861-1863 проблемаи ҷилди III «Капитал», пеш аз ҳама шаклҳои табдилёфтаи арзиши изофаро таҳлил намуда, К.Маркс аввалин бор ифодаи муттасили дар «Назарияҳои арзиши изофа» қор карда шудаи назарияи ғоида, ғоидаи миёна ва нархи истеҳсолотро муайян кард. Характери объективии ба ғоида табдилшавии арзиши изофаро хотирнишон карда, К.Маркс нишон додааст, ки ғоида ба сифати танзимкунандаи бевоситаи истеҳсолоти сармоядорӣ баромад мекунад. Таҳлили мафҳуми хароҷоти истеҳсолоти сармоядорӣ, ки чараёни бавучудоии ғоидаро ошкор месозад, К.Марксро ба тасвияти ҷунин қонун овард, ки мувофиқи он сармоядор дар мавриди аз арзишаш паст фурухтани мол ҳам ғоида гирифта метавонад. Ин қонун маънои онро дорад, ки имконияти ташаққулёбии нормаи миёнаи ғоида мавҷуд аст, зеро як мол нисбат ба арзишаш бо нархи баланд, дигар мол бошад – бо нархи паст фурухта мешавад. К.Маркс чараёнҳои пай дар пай ба ғоида табдилшавии арзиши изофа ва ба ғоидаи миёна табдилёбии ғоидаро таҳлил кардааст.

Ҳамин тавр, дастнависи солҳои 1861-1863 аҳамияти калони таърихӣ ва назариявӣ дорад, зеро он дар ташаққулёбии

умуман таълимоти иқтисодии К.Маркс ва инчунин кор карда баромадани таърихи афкори иқтисодӣ марҳалаи муҳиме мебошад, ақидаҳои пурқимати илмӣ, идея ва хулосаҳои дорад, ки чун асоси назариявӣ ва методологии муҳим дар кор карда баромадани проблемаҳои иқтисодии марксистӣ хизмат мекунад.

2. ИНЪИКОС ВА ТАКМИЛИ ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ МАРКСИСТӢ ДАР «КАПИТАЛ»-И КАРЛ МАРКС

«Капитал» таҳкурсии бинои мӯхташами назарияи иқтисодии марксистиро ташкил медиҳад. Зерсарлавҳаи он «Танқиди иқтисоди сиёсӣ» нишон медиҳад, ки вай дар натиҷаи аз нуқтаи назари танқидӣ омӯхта кор карда баромадани афкори иқтисодии пешгузаштагон ба вучуд омадааст. Вале мақсади асосии К.Маркс танқиди ин ё он таълимот набуда, аз нуқтаи назари танқидӣ таҳлил кардани воқеияти сармоядорӣ ва аз ҷиҳати илмӣ ошкор намудани тамоюлҳои объективӣ қонунҳои тараққи он мебошад. «... Мақсади ниҳони асарӣ ман, - навиштааст К.Маркс, - кашф кардани қонунҳои иқтисодии ҳаракати ҷамъияти муосир мебошад».¹

Дар «Капитал» муносибатҳои истеҳсолии тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ тадқиқ карда шудаанд. Муносибатҳои истеҳсолӣ таркиби иқтисодии ҳамагуна ҷамъиятро ташкил медиҳанд. Дар сарсухани «Оид ба танқиди иқтисоди сиёсӣ» К.Маркс навиштааст: «Дар истеҳсолоти ҷамъиятии ҳаёти одамон байни онҳо муносибатҳои муайяни, ногузирӣ аз иродаи онҳо во-баста набуда – муносибатҳои истеҳсолӣ ба вучуд меоянд, ки ба дараҷаи муайяни тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда моддӣ мувофиқанд. Маҷмуи ин муносибатҳои истеҳсолӣ таркиби иқтисодии ҷамъият, базиси ҳақиқиро ташкил медиҳанд, ки ба он болосохти (надстройкаи) ҳуқуқӣ ва сиёсӣ бино меёбад».²

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е изд., т. 23, с.10.

2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е изд., т. 13, с.6-7.

Маълум мешавад, ки К. Маркс дар чои аввал истеҳсолоти моддиро гузоштааст. Муносибатҳои иқтисодӣ бевосита дар ҷараёни истеҳсолоти моддӣ ба вуҷуд меоянд, ки харақтери объективӣ доранд. Аз нуктаи назари марксистӣ объекти омӯзиши иқтисодӣ сиёсӣ маҷмуи муносибатҳои истеҳсолие мебошанд, ки дар ҷараёни истеҳсолот, тақсимот, муомилот ва истеъмолоти неъматҳои моддӣ байни одамон ба вуҷуд меоянд. Иқтисоди сиёсӣ дар маънои маҳдуд ва васеъаш фаҳмида мешавад. Дар маънои маҳдудаш иқтисоди сиёсӣ муносибатҳои истеҳсолии як ҷамъият, алалхусус муносибатҳои истеҳсолии ҷамъияти сармоядориро меомӯзад. Муносибатҳои истеҳсолии як ҷамъияти сармоядорӣ не, балки ҳамаи ҷамъиятҳои предмети омӯзиши илмӣ ягонаи иқтисоди сиёсиро дар маънои васеъаш ташкил медиҳанд.

«Капитал» аз чор ҷилд ё ки китоб иборат аст.

Китоби I) Ҷараёни истеҳсоли сармоя.

Китоби II) Ҷараёни муомилоти сармоя.

Китоби III) Шаклҳои ҳамаи ҷараёнҳо дар пуррагӣ.

Китоби IV) Оид ба таърихи назария.

Қисми таркибӣ ва таърихи дастнависи солҳои 1861-1863 дар шакли китоби алоҳида – ҷилди IV «Капитал» нашр шуд.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt, 24 Barclay-Street.

дааст. Дар он кӯшиш карда шудааст, ки сирри арзиши изофа доништа, механизми ҳаракати истехсолоти сармоядорӣ равшан карда шуда, манбаъи ягона доштани фоида, фоиз ва рента доништа шавад. Чилди IV «Капитал» «Назарияи арзиши изофа» номида шудааст, ки аз се қисм иборат аст: қисми якум ба саъю кӯшиши пешгузоштағони Д.Рикардо оид ба муайян кардани арзиши изофа, қисми дуюм – ба тасвири таълимоти Д.Рикардо ва қисми сеюм ба назарияҳои классиконе, ки дараҷаи илмиашон аз таълимоти Д. Рикардо паст меистанд, бахшида шудааст. Махсусан бисёртар ба таҳлили рентаи мутлақ диққат дода шудааст, зеро дар назарияи Рикардо рентаи мутлақ инкор карда мешуд. Д.Рикардо арзишро бо нархи истехсолот айнавт меод. Барои ҳамин бавучудоии рентаи мутлақро маънидод карда натавонист.

Бисёр масъалаҳои муҳимтарини назариявӣ, аз қабили назарияи такрористехсол ва муомилоти сармояи ҷамъиятӣ, рентаи мутлақ, бӯҳронҳои иқтисодӣ ва умуман таълимоти иқтисодии К.Марксро тавассути тадқиқотҳои илмии ин чилд доништан мумкин аст. Аҳамияти чилди IV «Капитал» пеш аз ҳама иборат аз он аст, ки дар вай таърихи зиёда аз дуасраи ақидаҳои гуногун оид ба назарияи иқтисодӣ тасвир карда шудааст. Таълимоти иқтисодии ҳуди К.Маркс бевосита дар чилҳои I – III «Капитал» ба таври муфассал инъикос ёфтаанд.

Чилди якуми асари К.Маркс бо номи «Капитал. Танкиди иқтисоди сиёсӣ» соли 1867 нашр шуда баромад. Вай зерсарлавҳаи «Китоби I: Ҷараёни истехсоли сармоя» ном дорад.

Мол ва пул ҳам таърихан ва ҳам мантиқан аз истехсолоти сармоядорӣ пеш ҷой доштанд. Дар дараҷаи муайяни тараққиёти таърихии мол ва пул вақто, ки ба мол табдилшавии маҳсулот ба сатҳи баланди тараққиёт мерасад, истехсолоти сармоядорӣ пайдо мешавад. Муомилоти молӣ нуқтаи аввали сармоя мебошад. Заминаҳои таърихии пайдоиши сармоя истехсолоти молӣ ва муомилоти моли тараққикарда мебошад. Дар баробари ин чи мантиқан ва чи мазмунан сармоя ба худ ҳам мол ва ҳам пулро дарбар мегирад, бе онҳо вучуд дошта наметаво-

над. Мол шакли «хучайраи иқтисодӣ»-и чамъияти сармоядорӣ мебошад ва бидуни таҳлили он ва таҳлили чудошавии олами мол ба мол ва пул сармоя чун шакли ифодаи муносибати асосии чамъияти сармоядорӣ фаҳмида намешавад. Аз ҳамин ҷост, ки К.Маркс тадқиқотро аз таҳлили мол сар мекунад. «Боигарии чамъиятҳое, ки дар онҳо тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ ҳукмрон аст, чун чамъи калони молҳо баромад мекунад, моли алоҳида бошад – чун шакли оддитарини ин боигарӣ.

К. Маркс ду тарафи мол: арзиши истеъмомӣ ва арзиши мубодилавиرو аз ҳам фарқ кунонид. Пеш аз ҳама ӯ таъкид намудааст, ки арзиши мубодилавӣ шакли зоҳиршавии арзиши мол аст. Арзиш бошад меҳнати дар мол таҷассумёфта мебошад. Агар зери мафҳуми арзиши истеъмомӣ қобилияти ягон талаботи инсонро қонеъ кунонидани мол фаҳмида шавад, зери мафҳуми арзиши мубодилавӣ қобилияти мол фаҳмида мешавад, ки дар таносуби муайян ба моли дигар иваз карда мешавад. К.Маркс тасдиқ намуд, ки дар асоси таносуби мубодила сарфи меҳнат нухуфтааст, ки арзиши молро ташкил медиҳад. Ба ғайр аз ин К.Маркс исбот намуд, ки арзиши мол бо хароҷоти меҳнати зарурии чамъиятӣ ё ки бо хароҷоти он гуруҳи молистеҳсолкунандагоне, ки дар шароити муътадили дараҷаи миёнаи маҳоратнокӣ ва шиддатнокӣ миқдори зиёди молро истеҳсол мекунанд, муайян карда мешавад. Агар мол шакли «хучайраи иқтисодӣ»- и чамъияти сармоядорӣ бошад, таълимот дар бораи арзиш, ки меҳнати дар мол таҷассум ёфта мебошад, - «хучайраи» тамоми таълимоти иқтисодии К.Маркс аст. Назарияи арзиш тавассути таълимот дар бораи шакли арзиш ба назарияи пул, баъдан ба назарияи арзиши изофа, сармоя, андӯхт ва ғайра сабзида мерасад.

Табиати молро таҳлил намуда ва қонуни арзишро тасвир бахшида, К. Маркс ба тадқиқи табиати пул мегузарад. Проблемаи пул диққати бисёр иқтисодчиёни пеш гузаштаро ба худ ҷалб намудааст. Мувофиқи ақидаи К. Маркс пул – ин моле мебошад, ки ба таври стихиявӣ аз олами тамоми молҳо чудо

шуда нақши эквиваленти умумиро бозида тавонист, ифодакунандаи арзиши ҳамаи дигар молҳо гашт.

Пул – маҳсули ниҳоии тараққиёти истеҳсолоти молӣ ва ҳамзамон – шакли аввали мавҷудияти сармоя мебошад. Сармоя, таққи ақидаи К.Маркс, ин на танҳо пул, балки ин пуле мебошад, ки пули барзиёдати ба вучуд меоварад, ин арзише мебошад, ки арзиши изофа меоварад. Фаҳмиши ба сармоя табдилшавии пул мушкил аст. Барои ҳамин К.Маркс дар асараш чи тавр пул ба сармоя табдил мешавад ва чигуна он арзиши изофаро ба вучуд оварда метавонад мукамал тадқиқ намудааст.

Барои муайян кардани моҳияти арзиш К.Маркс пеш аз ҳама аз ҷиҳати методологӣ фарқи байни мафҳумҳои «меҳнат» ва «қувваи коргарӣ»-ро нишон дод ва таъкид намуд, ки арзиши молро меҳнат ба вучуд меоварад. Вале на «меҳнат», балки «қувваи коргарӣ» ҳамчун мол баромад мекунад.

К. Маркс моҳияти иқтисодию иҷтимоии меҳнатро васеъ ва пурмазмун ифода нанамудааст. Ҷараёни меҳнат, навиштааст ӯ, «... шарти абадии табиӣ ҳаёти инсон ва барои ҳамин вай аз ҳеҷ ягон шакли ин ҳаёт вобаста нест, балки ба ҳамаи шаклҳои ҷамъиятии он баробар умумӣ мебошад».¹ Меҳнат ҷараёне мебошад, ки байни одам ва табиат ба ҷо меояд, раванде мебошад, ки дар он инсон бо фаъолияти худ мубодилаи ашёҳоро байни худ ва табиат ба ҷо меоварад, онҳоро ба тартиб меандозад ва назорат мекунад. Меҳнат арзиши истеъмолӣ, шакли ашёвии сарвати миллиро ба вучуд меоварад, воситаҳои истеҳсолиро ҷоннок месозад, асоси иқтисодии ҳаётгузаронию одамро таъмин мекунад.

Агар меҳнат фаъолияти инсон бошад, пас қувваи коргарӣ қобилиятҳои ҷисмонӣ ва фикрии ба меҳнат доштаи инсон аст. Чун ҳар як моли дигар қувваи коргарӣ, арзиш ва арзиши истеъмолӣ дорад. Арзиши қувваи коргарӣ бо хароҷоти меҳнате, ки барои таҷдиди қувваи коргарӣ зарур аст, яъне арзиши қувваи

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е изд., т. 23, с. 195.

коргарӣ бо арзиши чамъи он мол ва хизматрасонӣ, ки ба рои ҳаётгузаронии корманд зарур аст, муайян карда мешавад. Ба арзиши қувваи коргарӣ инчунин арзиши воситаҳои ҳаётгузаронии аҳли оилаи коргар дохил мешавад. Тибқи ақидаи К. Маркс мафҳуми арзиши қувваи коргарӣ синонимии музди кор мебошад. Мафҳуми музди кор ба таълимоти меҳнатии арзиш асос ёфта, имконияти дар як вақт бавучуд овардани ҳам арзиши қувваи коргарӣ ва ҳам арзиши изофари нишон медиҳад. Дар чараёни истеҳсолот корманд арзише ба вучуд меоварад, ки нисбат ба арзиши қувваи коргарӣ зиёд аст. Арзиши истеъмолии мол – қувваи коргарӣ, манфиатнокии вай барои сармоядор ҳам дар ҳамин ифода меёбад.

Маҳсули ниҳони муомилоти молӣ – пул – шакли аввалини зохиршавии сармоя мебошад. Бинобар ин гирдгардиши пул чун сармоя ($P - M - P'$), ки дар давоми он чараёни ҳудафзояндагии арзиши сармоявӣ бавучуд меояд, тадқиқ гашт. «Формулаи $P - M - P'$ ҳақиқатан формулаи умумии сармоя мебошад. $P - M - P'$ аз он сабаб формулаи умумӣ мебошад, ки ба ҳамаи намудҳои сармоя – сармояи саноатӣ, савдо, инчунин сармояе, ки фоиз (протсент) меорад, хос мебошад. Вучуд доштани формулаи умумии сармоя зиёдшавии арзишро дар назар дорад; Ҳалли зиддияти формулаи умумии сармояро дар асоси қонуни арзиш К. Маркс бо пайдо шудани коргари, ки аз ду ҷиҳат озод аст, пайваст менамояд: якӯм, озодии коргар ҳамчун шахсият; дуввум, озод (маҳрум) будани он аз воситаҳои истеҳсолот ва воситаҳои ҳаётгузаронӣ, яъне ҳалли масъала бо пайдоиши мол қувваи коргарӣ, ки манбаъи зиёдшавии арзиш мебошад, вобаста аст. Дар бозор (дар доираи муомилот) сармоядор моли махсус – қувваи коргариро меҳарад, ки истифодаи он (дар доираи истеҳсолот) бо сармоядор имконият медиҳад, ки на фақат арзиши сармояро нигоҳ дорад балки боз вайро зиёд намояд арзиши изофа ба вучуд оварад.

Ба тадқиқи чараёни муомилот чилди II «Капитал» баҳшида шудааст. Муомилоти сармояро К.Маркс танҳо баъд аз таҳлили истеҳсоли сармоя (дар чилди I «Капитал») тадқиқ на-

мудааст. Маҳз баъд аз муайян кардани сармоя, истехсол ва такрористехсоли он ҳалли проблемаи муомилоти сармоя, дигаргуншавии шакли он имконпазир мегардад.

Чараёни истехсолот ва чараёни муомилоти сармоя ду лаҳзаи як равандро ташкил медиҳанд, вале аввалиятро дар ин ягонагӣ истехсолот ташкил медиҳад. «Сармоя ҳаракат аст, - менависад К.Маркс, - чараёни гирдгардиш, ки давраҳои гуногунро мегузарад, чараёне мебошад, ки дар навбати худ се шакли гуногуни чараёни гирдгардишро ба худ дарбар мегирад».¹ Муомилоти сармоя ивазшавии шаклҳои сармоя мебошад. Вале дар ҳар як шакли сармоя вазифаи муайяни реалиро иҷро мекунад. Дар шакли пулӣ якҷояшавии қувваи коргарӣ ва воситаҳои истехсолот ба вучуд меояд. Дар шакли истехсоли арзиши истеъмолии нав истехсолот карда мешавад, ки барандаи ашёвии арзиши ҳуди сармоя ва арзиши изофа мебошад. Дар шакли молӣ, ки арзиши сармоя ва арзиши изофа реализатсия карда мешавад, гузариши арзиши истеъмоли ба доираи истеъмолот ба вучуд меояд. На фақат ягонагиро ба ҳам алоқамандии лаҳзаҳои гирдгардиш, балки зиддияти дохилӣ, таркибии ҳар яки ин лаҳзаҳо низ муайян карда шудаанд. Дар лаҳзаи аввали гирдгардиш сармояи пулӣ ба коргари кироя чун моликияти бегона, чун пул, ки ба он қувваи коргарӣ ва воситаҳои истехсолот ҳарида мешавад, зид меистад. Дар лаҳзаи дуюм сармояи истехсоли баробари воситаҳои истехсолот ҳуди коргари кирояро чун қисми таркибии чудонашавандаи раванди истехсолот фаро мегирад. Дар лаҳзаи сеюм сармояи молӣ чун натиҷаи меҳнати аз коргари кироя дур карда шуда, ҳамчун моликияти соҳибкор баромад мекунад. Таҳлили гирдгардиш имконият дод, ки сармоя на фақат чун ҳаракат нишон дода шавад, балки боз тарафҳои нави муносибати байни меҳнати кироя ва сармоя равшан гардад.

Тадқиқи гирдгардиши сармоя аз тарафи К.Маркс на фақат чун ягонагии лаҳзаҳо, шаклҳои функционалӣ, балки боз чун

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е изд., т. 24, с.121.

ягонагии се ҳолати гирдгардиш, ки ҳар кадомаш ба таври ба худ хос мақсади истеҳсолоти сармоядорӣ, нақш ва мавқеи истеҳсолот ва муомилотро дар ҳаракати сармоя кушода нишон дода метавонад, ба вучуд оварда шудааст. Барои ҳар се ҳолати гирдгардиш умумият афзоиши арзиш чун мақсад ва қувваи пешбарандаи истеҳсолоти сармоядорӣ мебошад.

Дар чилди дуввуми «Капитал» ҷудошавии сармоя ба сармояи асосӣ ва гардон таҳлил карда шуда, фарқи вай аз сармояи доимӣ ва тағйирёбанда нишон дода мешавад. Ҷудошавӣ ба сармояи асосӣ ва гардон шаклҳои дигаргуншудаи сармояи доимӣ ва тағйирёбанда мебошад, ки дар он сирри пайдоиши арзиши изофа пӯшидааст.

К. Маркс назарияи такрористеҳсоли ҷамъиятӣ – ҳам такрористеҳсоли оддӣ ва ҳам такрористеҳсоли васеъро қор карда баромад, муайян намуд, ки дар кадом шароитҳо хариду фурӯши маҷмӯи маҳсулоти ҷамъиятӣ ва такрористеҳсоли сармояи ҷамъиятӣ дар иқтисоди бозорӣ имконпазир шуда метавонад. Умуман дар таърихи афкори иқтисодӣ К. Маркс якҷумин шахсе буд, ки шароитҳои мувозинати макроиқтисодӣ, шартҳои реализатсияи маҷмӯи маҳсулоти ҷамъиятиро ҳам дар шакли натуравӣ – ашёвӣ ва ҳам дар шакли арзишӣ (пулӣ)-и такрористеҳсоли оддӣ ва васеъ тасвир бахшидааст.

Фаҳмидани қонуниятҳои хоҷагидорӣ ҷамъиятӣ бидуни назарияи такрористеҳсоле, ки дар «Капитал» таҳлил карда шудааст умуман имконнопазир аст. Таносуби ду қисмати истеҳсолоти ҷамъиятӣ, андӯхт ҳамчун манбаи такрористеҳсоли васеъ ва зиёд шудани ғоидаи сармоядорӣ, маҳсулоти изофа чун заминаи он – ҳамаи ин назарияҳои ба миён гузошта ва асоснок намудаи К. Маркс, дар ҷадвали барҷастаи такрористеҳсол нишон додаи ӯ қисми ҷудонашавандаи таълимоти иқтисодии марксистӣ мебошад.

Ҷараёни истеҳсолоти сармоядорӣ умуман дар чилди III «Капитал» тадқиқ гардидааст. Дар ин чилд пеш аз ҳама як қатор масъалаҳое, ки тадқиқи онҳо дар чилдҳои аввали асар сар карда шуда буданд, аз ҷиҳати мантиқӣ, методологӣ ва

назариявӣ ҳалли худро ёфтанд. Вале аз ҳама асосиаш дар ин чилд бори аввал ҳалли илмии масъалаҳои нав- масъалаи шаклҳои шаклҳои мушаххасе, ки аз ҷараёни ҳаракати пурраи сармоя, шаклҳое, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ бевосита зоҳир мешавад, гузошта шудаанд. Яъне ин ҷо аз нуқтаи назари методологӣ қор карда баромадани таълимот дар бораи шаклҳои мубаддалшавӣ маъқеи махсусе пайдо кардааст. Дар он пеш аз ҳама ба фоида табдилшавии арзиши изофа ва ба норми фоида мубаддалшавии норми арзиши изофа, сабабҳои табдилшавии сарфи меҳнат ба хароҷоти сармоя тадқиқ карда шудааст. Хароҷоти истеҳсолот ва фоида чун шаклҳои мубаддалгашта дар ҳаёти ҷамъияти сармоядорӣ: хароҷоти меҳнат чун хароҷоти сармоя, фоида бошад (азони-худкунии натиҷаҳои меҳнати изофа) – чун маҳсули сармоя баромад мекунад, таҳлил карда шудаанд. Муайян кардани арзиши мол ва хароҷоти истеҳсолот ба табдилшавии арзиши изофа ба фоида оварда мерасонад. Хароҷоти истеҳсолот шакли мубаддалгаштаи арзиш, фоида – шакли мубаддалгаштаи арзиши изофа мебошад.

Агар арзиши изофа мафҳуми амиқи тарзи истеҳсолоти сармоядорӣ бошад, фоида шакли зоҳиршавии он мебошад. Дар тараққи назарияи иқтисодӣ исбот кардани он, ки ба сифати шакли арзиши изофа фоида илова бар арзиш набуда, қисми таркибии арзиши мол аст, қадаме ба пеш мебошад. Фоида дар нархи мол дар намуди арзиши изофае мебошад, ки ба дасти сармоядор мебарояд, гузошта шудааст. Ба ин муносибат К.Маркс мафҳуми хароҷоти истеҳсолотро таҳлил намуда нишон медиҳад, ки агар барои сармоядор хароҷоти истеҳсолот аз арзиши ба вучуд оварда шуда кам бошад, барои қоргар – хароҷот ва арзиши мол бо ҳам мувофиқанд. Фоидаи сармоядор на аз он ба вучуд меояд, ки молро аз арзишаш қимат мефурӯшад, балки аз он бармеояд, ки сармоядор онро айнан мувофиқи арзишаш мефурӯшад, фоидаи сармоядор аз он сабаб ба вучуд меояд, ки вай молро аз хароҷоти истеҳсолот қиматтар мефурӯшад.

Дар чилди III «Капитал» К. Маркс чудо шудани фоидаро аз арзиши изофа ва хусусияти муайянкунандаи онро таҳлил менамояд. Пеш аз ҳама, фоида ба монанди музди кор на танҳо чун шакли истехсолот, балки боз чун шакли тақсимот таҳлил карда мешавад. Баъд, чи тавре, ки таносуби арзиши изофа дар шакли фоида ба арзиши умумии сармоя муайян карда мешавад, фоида чун маҳсули тамоми сармояи авангузошташуда баромад мекунад ва ба он мансуб аст. Бо ин пайдоиши фоида ва ҳаҷми ҳақиқии он пинҳон карда мешавад, зеро нормаи фоида ($m : (C + U)$) ҳама вақт нисбат ба нормаи арзиши изофа ($m : U$) кам аст. Сониян, фоида чун натиҷаи чараёни реализатсия, вобаста аз пасту баланд шудани нарх аз арзиш, мумкин аз арзиши изофа кам ва ё зиёд мешавад. Дар ҳар ду маврид ҳам (кам ва ё зиёд будани фоида) фоида миқдоран, аз рӯи ҳаҷми мутлақаш аз арзиши изофа чудо мешавад.

Табдилшавии арзиши азофа ба фоида маҳз зинаи якуми воситашавандаи мубаддалшавии арзиш ба нархи истехсолот мебошад. Звенои дигари ин чараён, тибки ақидаи К.Маркс, дар натиҷаи рақобати дохилесоҳавӣ ташаккулёбии арзиши бозорӣ мебошад, ки андозаашро на фақат бо шароитҳои миёна, балки шароитҳои хуб ва ё бади истехсоли миқдори молҳои ҳар як соҳа танзим кардан мумкин аст.

К.Маркс нишон додааст, ки тамоюли нормаи фоида ба пастшавӣ натиҷаи афзоиши қувваи маҳсулнокии меҳнат аст. Ин афзоиш дар зиёдшавии арзиши изофаи нисбӣ ва инчунин дар кам шудани ҳиссаи меҳнати зинда ва зиёдшавии ҳиссаи меҳнати гузашта дар таркиби сармояи авангузошташуда зоҳир мешавад.

Ҳамин тавр, дар чилди III «Капитал» К.Маркс тарзи истехсолоти сармоядориро дар шаклҳои, ки вай зоҳир мешавад, таҳлил менамояд. Алалхусус дар фоида, андозаи (нормаи) фоида, фоидаи миёна К.Маркс арзиши изофа ва нормаи арзиши изофаро дар шаклҳои мубаддалшавиаш, ки онҳо дар бозор зоҳир мешаванд таҳлил намудааст. \bar{U} нишон додааст, ки фоида дар амал чун шакли дигаргуншудаи арзиши изофа бошад

ҳам на чун натиҷаи меҳнати бемузди коргароии кироӣ, балки чун маҳсули тамоми сармоӣи авангузошташуда баромад мекунад. Фоида дар намуди умумӣ нуқтаи аввали тадқиқот ва предмети омӯзиши ҷилди сеюми «Капитал» мебошад.

Таносуби байни фоида ва арзиши изофаро аниқтар тадқиқ карда, К.Маркс маълум намуд, ки арзиши изофа ҳам мутлақан ва ҳам нисбатан меафзояд, фоида бошад мутлақан зиёд шавад ҳам нормаи фоида нисбатан тамоюли пастшавӣ дорад. Яъне нормаи фоида ва нормаи арзиши изофа ба самтҳои муқобил дигар мешаванд: нормаи фоида паст, нормаи арзиши изофа бошад баланд мешавад.

К. Маркс сабаб ва механизми бавучудоии нормаи миёнаи фойдари тавассути таҳлили рақобати дохилисоҳавӣ ва байнисоҳавӣ нишон дод, маълум кард, ки фойдаи сармоядорӣ алоҳида миқдоран бо арзиши изофаи дар корхонаи u ба вучуд овардашуда рост намеояд. Рақобатро мавзӯи тадқиқот гузошта, маълум намуд, ки чи тавр маҷмӯи арзиши изофа байни сармояҳои баробар тақсим мегардад ва чигуна қонуни баробарии фоида ба сармояҳои баробар амал мекунад. Дар шароити рақобати озод молҳо на чун маҳсули меҳнат, балки чун маҳсули сармоя фурухта мешаванд. Ин ба майл кардани нарх аз арзиши молҳо ва ба вучуд омадани нархи истеҳсолот оварда мерасонад. Мол на мувофиқи арзиши индивидуалиаш, балки аз рӯи нархи истеҳсолот хариду фуруш карда мешавад. Нархи истеҳсолот бошад ба хароҷоти истеҳсолот ва фойдаи миёна баробар аст.

Ҳамин тавр, К.Маркс тамоми заминаҳои таҳлили нархи истеҳсолотро чун шакли дигаргуншудаи арзиш ба вучуд овард. Нархи истеҳсолот нуқтаи марказие мебошад, ки дар атрофи он тағйирёбии (пасту баландшавии) нархи бозорӣ ба вучуд меояд. Дар мавриди мавҷудияти рақобати комил эҳтимолоти фуруши молҳо на мувофиқи арзишашон, балки мувофиқи нархи истеҳсолот вучуд дорад. Агар рақобати дохилисоҳавӣ арзиши индивидуалиро ба арзиши бозорӣ табдил диҳад, ҳамзамон рақобати байнисоҳавӣ нархи истеҳсолоти индивидуалиро бо

нархи истехсолоти бозорӣ табдил медиҳад. Нархи бозории (ё ки ҷамъиятии) истехсолот баробар аст ба хароҷоти ҷамъиятии истехсолот: яъне арзиши бозорӣ ки аз он арзиши изофа тарх ва ғоидаи миёна ҷамъ карда мешавад.

Бо «Капитал»-и К.Маркс давраи ташаккул ва тараққиёти иқтисоди сиёсии классикӣ чун мактаби мукаммали иқтисодӣ ба анҷом мерасад. Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ муайян кардани предмети тадқиқот мебошад, ки онро Адам Смит сарвати миллӣ ҳисоб намуд. Умуман, иқтисоди сиёсиро ҳамчун илм дар бораи сарвати (боигарии) мамлакат ҳамаи намояндагони мактаби классикӣ дида баромадаанд. Ҳар яки онҳо ҷабҳаҳои гуногуни истехсол ва истифодаи сарвати миллиро тадқиқ карданд. Агар Франсуа Кенэ ва Адам Смит хотирнишон карда бошанд, ки дар қучо ва аз ҳисоби чи сарват ба вучуд оварда мешавад, Давид Риккардо чи тавр дар байни синфҳои ҷамъияти сармоядорӣ тақсим карда шудани сарватро дида баромад. Карл Маркс бошад дар паси шакли ашёвии сарват пинҳон будани муносибатҳои иқтисодӣ, чи тавр онҳо дар баробари тараққиҳои ҷамъиятӣ ташаккулу таҳаввул меёбанд ва тақрористехсоли муносибатҳои истехсолӣ ба вучуд меоянд, тадқиқ намуд.

Ҳамзамон мутафаккирони иқтисоди сиёсии классикӣ нақши асосӣ доштани бахши истехсолоти ҷамъиятиро дар бавучуд овардани сарват нишон дода, дар байни омилҳои созандаи боигарии мамлакат мавқеи меҳнати инсонро чун омил асосӣ муайян намудаанд. Мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ таълимоти меҳнати арзишро офарид. Хотирнишон карда шуд, ки баробари баландшавии нерӯи маҳсулнокии меҳнат прогрессии ҷамъиятӣ ба вучуд меояд ва ҳардуи ин воқеият (ҳам баландшавии нерӯи маҳсулнокии меҳнат ва ҳам прогрессии ҷамъиятӣ) дар низоми иқтисоди бозорӣ бо ҳам алоқаманданд. Ҳамин тавр, гоյи марказиро дар асарҳои намоёндагони иқтисоди сиёсии классикӣ қонуниятҳои тараққиёти ҳаёти иқтисодӣ ташкил медиҳанд.

3. САҲМИ ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС ДАР ТАШАККУЛ ВА ТАКМИЛИ ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ МАРКСИСТӢ

Дар ба вучуд овардан ва инкишофи таълимоти марксистӣ Фридрих Энгельс (1820-1895) саҳми бузург дорад. Ӯ тамоми умр ҳамкор ва ҳамсафари К. Маркс буд ва барои ҳифзи таълимоти марксистӣ мубориза бурдааст. Ф. Энгельс таълимоти марксистиро ташвиқу тарғиб мекард ва доир ба қисмҳои таркибии марксизм тадқиқот мегузаронид. «Ҳамаи асарҳои Ф. Энгельсро наомӯхта, - навиштааст В.И. Ленин, - марксизм-

ро фаҳмидан ва онро мукаммал баён намудан гайри имкон аст».¹

Нахустин асари иқтисоди сиёсии марксистӣ мақолаи ӯ «Қайдҳо оид ба танқиди иқтисоди сиёсӣ» (1844) буд, ки моҳи феввали соли 1844 дар маҷлаи «Нашрияти солони немисии франсузӣ», ки дар Париж нашр мегардид, чоп шуда баромад. Дар ин мақола дар баробари таърихи иқтисоди сиёсӣ ва сохти иқтисодии ҷамъияти сармоядорӣ боз сарвати миллӣ, моликияти хусусӣ, меҳнат, хароҷот, истехсолот, монополия, рақобат, арзиш ва арзиши мубодилавӣ барин мафҳумҳои асосии иқтисоди сиёсӣ тасвир карда шудаанд. Бо ин мақола Ф. Энгельс худро ҳамчун иқтисодчии пухта расида нишон дод.

1. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 26, с. 93

Беҳуда нест, ки К. Маркс онро консепт карда истода, дар асарҳояш борҳо аз он иқтибос овардааст.

Дар баробари бисёр асарҳои ба масъалаҳои иқтисоди сиёсӣ бахшидаро танҳо навиштан, Ф.Энгельс якчанд асарҳоро дар ҳаммуаллифӣ бо К.Маркс эҷод намудааст. Ӯ якҷоя бо К. Маркс фаҳмиши худро оид ба он ки мазмуни иқтисоди сиёсӣ аз чӣ иборат аст аниқ ва ҳудуди илмии онро муайян намуд. Дар баробари ин Ф. Энгельс муносибати илмиро ба ҳодисоти омӯхташаванда, принципҳои асосии таҳлил ва фаҳмиши мафҳумҳои иқтисодӣ, маҷмуи тарзҳои аниқи тадқиқоти иқтисоди сиёсиро бо баҳисоб гирифтани хусусиятҳои ҷамъияти сармоядорӣ муайян намудааст.

Дар инкишофи назарияи иқтисодии марксистӣ асари Фридрих Энгельс «Вазъияти синфи коргар дар Англия» аҳамияти калон дошт. Дуруст аст, ки дар ин асар ҳоло Ф. Энгельс ба тавсияти умумии принципҳои иқтисоди сиёсии илмӣ маҳсусан истода нагузаштааст. Мазмуну мантиқ ва услубияти илмии иқтисоди сиёсиро ӯ дар асарҳои минбаъдааш ҳаматарафа дида баромадааст.

Соли 1883 К.Маркс вафот кард. Акнун муҳофизат намудан ва тараққи минбаъдаи таълимоти марксистиро Ф. Энгельс пурра ба души худ гирифт. Ба ӯ лозим омад, ки аз сиёҳнависҳои К. Маркс ва ҳатто аз порчаҳои нотаом ва нашр нагардида чилдҳои дуҷум ва сеюми «Капитал»-ро тартиб диҳад. Бо ин кор Ф. Энгельс то рӯзҳои охири умраш машғул буд. Дар натиҷа соли 1985 чилди дуҷум ва соли 1894 чилди сеюми «Капитал»-и К.Маркс пурра нашр шуда баромаданд. Дар амал ин ду чилди «Капитал» асари ҳарду мутафаккир - ҳам К.Маркс ва ҳам Ф.Энгельс ба ҳисоб мераванд. Ҳамон лаҳзае, ки таҳсехоти (корректурои) варақаи охири чилди 1 - «Капитал» ба охир расид, 16-уми августи соли 1867 Карл Маркс ба Фридрих Энгельс мактуб навишта бо ҳаяҷон хабар дод: «Ҳамин тавр, ин чилд тамом, ба охир расид.» Танҳо ба шарофати ту ин имконпазир гардид. Бе худфидокунии ту барои

ман, наметавонистам ин кори азимро аз болои ҳар се чилд ба охир расонам».¹

Дар байни асарҳои марксистии ба тақмили назарияи иқтисодӣ бахшида шуда «Анти-Дюринг». Табаддулот дар илм, ки ҷаноби Евгений Дюринг ба вучуд овардааст»- и Ф. Энгельс мавқеи сазоворро ишғол мекунад. Дар ин асар комёбиҳои таълимоти марксистӣ дар давоми 30 соли қабл аз нашри асари мазкур ба даст овардашуда ба таври махсусе ҷамъбаст карда шудаанд. Дар асар аввалин хулосабарории ба низом даровардашуда баён гардида, мазмуну мундариҷаи марксизм ва ҳар се қисмҳои таркибии он дар ягонагӣ ифодаи пурраи худро ёфтааст. Доираи васеи проблемаҳои гузошташуда ва ҳалли аниқу асосноки онҳо «Анти-Дюринг»- ро ҳамчун энциклопедияи таълимоти марксистӣ тақвият бахшид.

«Анти - Дюринг»-ро Ф.Энгельс солҳои 1876-1878 навиштааст. Бобҳои алоҳидаи он аввал ба номи «Табаддулот дар илм, ки ҷаноби Евгений Дюринг ба вучуд овардааст» дар рӯзнома ва баъд дар шакли китоби алоҳида соли 1878 нашр гардид. Е. Дюринг яке аз идеологҳои зидди марксистӣ, файласуф ва иқтисодчии немис ба ҳисоб мерафт. Ақидаҳои фалсафавии ӯ омезиши эклектикий² материализми ниҳоят содда кардашуда, фалсафаи чун илм инкоркардашуда ва идеализми Гегельро ташкил меод.

Ақидаҳои Е. Дюринг ва ҳаммаслақони ӯро ба назария ва барои ҳаракати синфи коргар хавфнок шуморида, Ф. Энгельс лозим донист, ки ба онҳо зарба занад. Дар як вақт «Анти-Дюринг»-и Ф.Энгельс асари тарғибкунандаю тақмилдиҳандаи таълимоти марксистӣ, энциклопедияи марксизм гардид.

Дар «Анти-Дюринг» пеш аз ҳама мазмуни иқтисодии сиёсӣ муайян карда шудааст. Ф.Энгельс дар асараш иқтисодии сиё-

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т.31, с.275

2. Эклектизм (Эклектика) аз калимаи юнонӣ eklektikos- хоста гирифтанд, ихтилот - ин дар ақида ва назария набудани субботу низом, дону нодон махлут кардани фикру ақидаву услубу равияҳои бо ҳам мухталиф мебошад.

сиро дар маънои васеъаш ҳамчун илм «Дар бораи шароит ва шаклҳое, ки дар онҳо истеҳсолот ва муомилот дар ҷамъиятҳои гуногуни инсонӣ ба вучуд меоянд ва дар онҳо мувофиқан, дар ҳар як ҷамъияти мазкур тақсимои маҳсулот ба вучуд меояд»¹ маънидод намуд.

Дар асари Ф.Энгельс масъала дар бораи диалектикаи бо ҳам алоқамандии истеҳсолот, тақсимот ва муомилот мавқеи маҳсус ишғол менамояд. Тибқи ақидаи Ф.Энгельс Дюринг масъалаи тақсимои нафаҳмидааст зеро вай тақсимои аз истеҳсолот ҷудо намуда фикр мекард, ки дар асоси тақсимот маҷбуркунӣ нуҳуфтааст. Бо ҳамин Дюринг тамоми назарияи тақсимои аз заминаи иқтисодӣ ба заминаи ахлоқ ва ҳуқуқ гузаронид. Дар ҳақиқат, таъкид намудааст, Ф. Энгельс тарзи тақсимои маҳсулот пурра аз тарзи истеҳсолот ва муомилот во-бастааст. Зиеда аз ин, тақсимот на фақат натиҷаи ғайрифайзолии истеҳсолот ва муомилот мебошад, балки боз дар навбати худ ба истеҳсолот ва муомилот таъсири мутақобила мерасонад.

Ф.Энгельс хусусияти таърихӣ доштани иқтисоди сиёси-ро хотирнишон намудааст, ки ин илм бо маводи таърихан тағйирёбанда сару кор дорад. Шароитҳое, ки одамон маҳсулот истеҳсол намуда байни худ мубодила мекунанд, дар мамлакатҳои гуногун ва дар ҳар як мамлакат бошад аз насл ба насл фарқ мекунанд.

Дар «Анти-Дюринг» мавқеи маҳсусро таҳлили амалии тарзҳои гуногуни иқтисодӣ ишғол мекунад. Иқтисоди сиёсӣ пеш аз ҳама, қонунҳои маҳсуси ҳар як зиннаи алоҳидаи тараққиёти иқтисодӣ ва муомилотро тадқиқ менамояд ва танҳо баъд аз чунин тадқиқот вай метавонад қонунҳои умумии дар истеҳсолот ва муомилот амалкунандаро тадқиқ намояд. Ҳамин тавр, дар «Анти - Дюринг» аввалин бор масъала роҷеъ ба қонунҳои умумии иқтисодии дар ҳамаи тарзҳои истеҳсолоти ҷамъиятӣ хос буда гузошта шудааст.

Дар ин асар Ф.Энгельс назарияи арзиши К.Марксро аз ҳамлаи беасоси Е. Дюринг ғимоя намуда, моҳият ва андозаи

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 20, с. 153-154.

арзиш, характери таърихӣ доштани қонуни истеҳсолоти молӣ будани онро асоснок намудааст. Ф.Энгельс қайд намудааст, ки маънидодкунии илмии арзиш танҳо дар асоси таҳлили мол ва истеҳсолоти молӣ мумкин аст. Чун мафҳуми иқтисодӣ арзиш муносибатҳои муайяни ҷамъиятиро ифода менамояд, ки байни молистеҳсолкунандагон ба вучуд омада дар муомилот зоҳир мешавад. Арзиш танҳо он вақт ҷой дошта метавонад, ки арзиши истеъмоли бошад. Мафҳуми арзишро Ф.Энгельс ҳамчун ифодаи умумӣ ва ҳамаҷаҳади шароитҳои истеҳсолоти молӣ муайян намудааст. Барои ҳамин аз ибтидо дар мафҳуми арзиш на танҳо, пул, балки боз шаклҳои инкишофи истеҳсолот ва муомилоти молӣ вучуд дорад.

Барои муайян намудани андозаи хароҷоти индивидуали меҳнати молистеҳсолкунанда ва хароҷоти зарурии ҷамъияти меҳнатро аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст. Таърифи қонуни арзишро дода истода, Ф.Энгельс хотирнишон намудааст, ки «мувофиқи он арзиши ин ё он мол бо меҳнати зарурӣ-ҷамъияти дар он таҷассумифта муайян карда мешавад»¹. Принсипи баробарқимматӣ (эквивалентӣ) - и муомилот, ки бевоқифа аз талаботи ин қонун бармеояд, қонуни арзиш қонуни истеҳсолоти молӣ, алалхусус истеҳсолоти сармоядорӣ мебошад.

Баръақибаки ақидаҳои Е.Дюринг, Ф.Энгельс тафовути байни пул ва сармояро нишон дода, таъкид кардааст, ки пул ба сармоя дар шароити муайяни таърихӣ, вақте, ки ба он (пул) моли махсус - қувваи қорӣ коргари қироя харида мешавад, мубаддал мегардад. Барои ҳамин мафҳуми «сармоя» характери таърихӣ дорад. Ф. Энгельс бисёртар ба асоснок кардани манбаи арзиши изофа диққатро ҷалб намуда, нишон додаст, ки чунин манбаъ танҳо меҳнати коргарони қироя шуда метавонад.

Боби хотимаӣ (боби X)-и бахши дуюм («Иқтисоди сиёсӣ»)-и «Анти-Дюринг»-ро, ки «аз таърихи танкидӣ» ном дорад, К.Маркс навиштааст. Он ба танқиди ақидаҳои Е. Дюрингро оид ба таърихи иқтисоди сиёсӣ бахшида шудааст.

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 20, с. 106-107.

Фикру андешаҳои гениалонаи мутафаккирони Юнони Қадимро эҳтиром намуда, К. Маркс хотирнишон кардааст, ки ақидаҳои онҳо таърихан нуктаи ибтидоии илми иқтисодии муосирро ташкил медиҳад. Таҳлили дурусти андозаи арзиши молро яке аз асосгузарони иқтисоди сиёсии классикӣ У. Петти ба вучуд оварда бошад ҳам, вале онро баъд аз 200 сол Дюринг нафаҳмидааст. Мувофиқи хулосаи Ф. Энгельс Дюринг инчунин ба моҳияти «Чадвали иқтисодӣ»-и Ф. Кенэ низ сарфаҳм нарасидааст.

Дар байни масъалаҳои иқтисоди сиёсӣ, ки дар асарҳои Ф. Энгельс «Анти-Дюринг»-инкишофи минбаъдаи худро ёфтаанд, мавқеи махсусро проблемаи зиддияти асосии сармоядорӣ ишғол менамояд. Моҳияти пурра ва ҳаматарафаи зиддияти асосии ҷамъияти сармоядорӣ ва шаклҳои зоҳиршавии он дар адабиёти марксистӣ асосан дар ҳамин асар аввалин маротиба тақвияти классикии худро ёфтаанд. Тадқиқоти масъаларо Ф.Энгельс аз дида баромадани он ки чӣ тавр ин зиддият ба вучуд меояд, сар намуда, баъд тезутундшавии минбаъдаи онро нишон додааст. Дар баробари ташаккули сармоядорӣ чараҳои ҷамъиятигардии истехсолотро муайян намуда, Ф. Энгельс бавучудии зиддияти асосии он - зиддияти байни характери ҷамъиятӣ доштани истехсолот ва шакли сармоядории хусусии азониҳудкунии натиҷаи меҳнатро асоснок кардааст. Хотирнишон шудааст, ки зиддияти асосӣ дар шаклҳои зиддияти байни ташкили истехсолот дар корхонаҳои алоҳида ва носуботи истехсолот дар миқёси доираи танги истеъмолот баромад мекунад. Дар баробари ин Ф. Энгельс сабабҳои бӯҳронҳои иқтисодии барзиёдистехсолкуниро ошкор намудааст. Ин ҷо бояд қайд намуд, ки бахшида ба назарияи бӯҳронҳои иқтисодӣ дар «Капитал»-и К. Маркс ягон ҷағрафия ва ё боби алоҳида дида намешавад. Бисёр ақидаҳои муҳимтарин оид ба ин масъала дар бахшҳои гуногуни ҳар чор ҷилди «Капитал»-зикр шудаанд. Дар «Анти-Дюринг» бошад масъала дар бораи моҳият, сабаби асосӣ ва оқибатҳои бӯҳронҳои иқтисодӣ равшан баён карда шудааст. Инчунин, дар «Анти - Дюринг» Ф.Энгельс

тақвияти ақидаҳои марксистиро дода, як қатор масъалаҳои принципиалии таълимоти марксистиро кор карда баромадааст. Ҳамин тавр, саҳми Фридрих Энгельс дар ташаккул, тарғиб ва ривочи таълимоти иқтисодии марксистӣ бағоят калон аст.

ТЕСТҲО

1. Карл Маркс мафҳуми сармояро ин тавр маънидод кардааст:

а) сармоя – ин муносибати иқтисодии байни сармоядор ва коргари кироя мебошад, ки дар чараёни истисмор арзиши изофа ба вучуд меоварад;

б) сармоя ҳамчун неъматҳои иқтисодӣ мебошад, ки дар ҳуди системаи иқтисодӣ ба вучуд омада, минбаъд барои коргар истифода бурда мешавад.

в) сармоя ҳамчун воситаҳои истеҳсолот мебошад, ки дар истеҳсолот чун захираи маҳдуд баромад мекунад.

2. Дар назарияи такрористеҳсоли К. Маркс чунин ақида асоснок карда шуд:

а) характери тасодуфи доштани бӯҳронҳои иқтисодӣ;

б) байни тарзҳои такрористеҳсоли оддӣ ва васеъ набудани фарқият;

в) беасос будани нуқтаи назари бӯҳронҳои иқтисодии нопурра истеъмолкунӣ.

3. Тибқи ақидаи К. Маркс арзиши изофаро ба вучуд меоварад:

а) меҳнат, сармоя, замин;

б) меҳнати бемузди коргарони истеҳсолкунанда;

в) сармояи асосӣ.

4. Мувофиқи таълимоти марксистӣ тамоюли пастравии фондари ба вучуд меоварад:

а) баландшавии нархи маҳсулоти зироаткорӣ ва пастравии маҳсулдиҳии замин;

б) гузаштани сармоя ва қувваи коргарӣ аз як соҳа ба соҳаи дигар;

в) камшавии ҳиссаи сармояи тағйирёбанда дар таркиби сармояи аванс гузошташуда.

5. Тибқи назарияи марксистӣ меҳнати маҳсулноки меҳнате мебошад, ки:

а) барои истеҳсоли маҳсули ақлонӣ равона карда шудааст;

б) дар соҳаи истеҳсолоти неъматҳои моддӣ сарф карда шудааст;

в) дар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва ғайри моддӣ сарф карда шуда аст.

АДАБИЁТ

Агапова И.И. История экономических учений. Курс лекций. М.: Юристъ, 2001.

Аникин А.В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей – экономистов до Маркса. 4-изд. М.: Политиздат, 1985.

Всемирная история экономической мысли. В 6 т. Т. 2. М.: Мысль, 1987.

Каримзода О. Назарияи иқтисодӣ: ташаккул ва такмилиёбии он ҳамчун илм. Душанбе, «Собириён», 2005. Боби IV.

Каримзода О. Таълимоти иқтисодии марксистӣ, Душанбе, «ЭР-граф», 2012. Боби II.

Маркс К. К критике политической экономии /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд./, т. 13.

Маркс К. Капитал. Т.Т. 1-3 /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд./, т.т. 23-25.

Маркс К. Теория прибавочной стоимости (IV том «Капитала») /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд./ Т. 26, ч. I- III.

Маршалл А. Принципы политической экономии /Пер. с англ./ В. 3-х т. М.: Прогресс, 1983-1984.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Отдел второй /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд./, Т. 20.

Ядгаров Я.С. История экономических учений. Учебник для вузов. М.: ИНФРА-М, 2003.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

- Абуалӣ Ибни Сино. Тадбири манзил. Дар китоби «Осори мунтахаб». Ҷилди 2. Душанбе, Ирфон, 1983.
- Авеста, Избранные гимны. Душанбе, Адиб., 1990.
- Австрийская школа в политической экономии. К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. М.: Экономика, 1992.
- Агапова И.И. История экономических учений. Курс лекций. М.: Юристъ, 2001.
- Айнӣ С. Таърихи амрони мангитияи Бухоро. Кулиёт, Ҷ. 10. Душанбе, 1966.
- Аристотель. Сочинения. В 4-х т. Т. 4. М.: Мысль, 1983.
- Аникин А., Адам Смит. М.: Молодая гвардия, 1968.
- Аникин А.В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей – экономистов до Маркса. 4-изд. М.: Политиздат, 1985.
- Аттор Фаридуддини. Панднома. Футувватнома. Ҳикоят ва мастнавоҳо. Душанбе, «Маориф ва фарҳанг», 2008.
- Бартенев С. А. Экономические теории и школы (История и современность). Курс лекций. М.: БЕК, 1996.
- Бартенев С. А. История экономических учений. Учебник. М.: Экономистъ, 2003.
- Берунӣ Абурайҳон. Осор-ул-бақия. Душанбе, Ирфон, 1990.
- Бобокалони Исомат. Аз афкори иқтисодии ниёгон. Душанбе, ЭР-граф, 2011.
- Всемирная история экономической мысли. В 6 т. ТТ. 1-4. М.: Мысль, 1987-1990.
- Гафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Китоби яқум ва Китоби дуввум. Душанбе: Ирфон, 1998 (нашри Техрон).
- Исломов С. Таърихи назариёти иқтисодӣ. Душанбе: Ирфон, 2001.
- История экономических учений. Учебник. Ҷ. П. /Под ред. А.Г. Худокормова/. М.: Изд-во МГУ, 1994.
- Кайковус Унсурулмаолли. Қобуснома. Душанбе: «Маориф ва фарҳанг», 2007.
- Каримзода О. Назарияи иқтисодӣ: ташаккул ва такмилёбии он ҳамчун илм. Душанбе, «Собириён», 2005.
- Каримзода О. Таълимоти иқтисодии марксистӣ, Душанбе, «ЭР-граф», 2012.

- Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Экономика, 1993.
- Кенэ Франсуа. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз, 1960.
- Комилов Р., Камолӣ С. Сайре дар андешаҳои иқтисодии ҷаҳони ислом. Душанбе, 1996.
- Кошифӣ Хусейн Воиз. Футувватномаи султонӣ. Ахлоқи Мухсинӣ. Рисолаи Ҷотамия. Душанбе: Адиб, 1991.
- Маркс К. К критике политической экономии /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд./, т. 13.
- Маркс К. Капитал. Т.Т. 1-3 /Маркс К., Энгельс Ф.Соч., 2-е изд./, т.т. 23-25.
- Маркс К. Теория прибавочной стоимости (IV том «Капитала») /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд./ Т. 26, ч. I- III.
- Маршалл А. Принципы политической экономии /Пер. с англ./ В. 3-х т. М.: Прогресс, 1983-1984.
- Милль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии. /Пер. с англ./ М.: Прогресс, 1980.
- Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, Шарқи озод, 1998.
- Петти У. Трактат о налогах и сборах. /Антология экономической классики/. М.: ЭКОНОВ, 1993.
- Рикардо Давид. Начала политической экономии и налогового обложения. /Антология экономической классики./ М.: Эконом, 1993.
- Розӣ Закариё. Мунтахаби осор. Душанбе: Адиб, 1989.
- Самуэльсон Пол А., Нордхаус Вильям Д. Экономика. /Пер. с англ./ М.: БИНОМ, 2008.
- Саъдии Шерозӣ. Гулистон. Душанбе, «Маориф ва фарҳанг», 2008.
- Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов /Антология экономической классики/. М.: ЭКОНОВ, 1993.
- Тюрго А.Р. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз, 1961.
- Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Отдел второй /Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд./, Т. 20.
- Ядгаров Я.С. История экономических учений. Учебник для вузов. М.: ИНФРА-М, 2003.

МУНДАРИҶА

БАРНОМАИ НАМУНАВӢ АЗ ФАНИИ «ТАЪРИХИ АҶКОРИ ИҚТИСОДИ»	3
ТАҚСИМИ СОАТҶОИ ДАРСӢ	14
МУКАДДИМА. МАЪМУН ВА ВАЗИФАҶОИ ФАНИИ «ТАЪРИХИ АҶКОРИ ИҚТИСОДИ»	16
БОБИ 1. АҶКОРИ ИҚТИСОДИИ ДУНӢИ КАДИМ	22
1. АқидаҶои иқтисодии Шарқи Бостон	23
2. АҶкори иқтисодии Юнони Қадим	29
3. АқидаҶои иқтисодӣ дар Рими Қадим	33
БОБИ 2. ТАСВИРИ АҚИДАҶОИ ИҚТИСОДИ ДАР ИСЛОМ ВА ДАР ПАНДНОМАҶОИ АСРИМИӢНАГӢ	37
1. БаӢни мавзуоти иқтисодӣ дар Ислом (Қуръони Маҷид ва ҳадисҶои пайгамбар)	38
2. Тасвири масъалаҶои иқтисодӣ дар «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус	42
3. Тасвири масъалаҶои иқтисодӣ дар «Сиёсатнома»-и Низомулмулк	47
4. Тасвири тиҷорат дар «Футуватномаи султонӣ»-и Ҷусайн Воизи Кошифӣ	50
БОБИ 3. ИНЪИКОСИ АҶКОРИ ИҚТИСОДИ ДАР ОСОРИ МУТАҶАККИРОНИ АСРИМИӢНАГӢИ МАШРИҚЗАМИН	58
1. Тасвири ақидаҶои иқтисодӣ дар асарҶои ЗакариӢи Розӣ	59
2. Инъикоси ҳикмат ва аҶкори иқтисодӣ дар асарҶои Абуалӣ ибни Сино	62
3. АндешаҶои иҷтимоию иқтисодӣ дар осори Абурайҳони Брунӣ	68
4. БаӢни ақидаҶои иқтисодӣ дар «Бустон» ва «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ	72
5. АқидаҶои иқтисодии ибни Халлун	77
БОБИ 4. МЕРКАНТИЛИЗМ – РАВИЯИ АВВАЛИНИ ТАШАККУЛӢБИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИ	84
1. ЗаминаҶои ташаккулӢбии равияи меркантилистӣ	85
2. Маъмуно, моҳият ва услуби мактаби меркантилистии аҶкори иқтисодӣ	90
3. МарҳалаҶои инкишофи меркантилизм: монетаризм ва назарияи «тарози тиҷорат»	96

БОБИ 5. МАКТАБИ ФИЗИОКРАТҲО. АВВАЛИН ТАДҚИҚОТҲОИ ИЛМИИ СОҲАИ ИСТЕҲСОЛОТИ ЧАМЪИЯТӢ	103
1. Ташаккулёбӣ ва моҳияти таълимоти иқтисодии физиократҳо.....	103
2. Франсуа Кэне – асосгузори мактаби физиократӣ.....	107
3. «Чадвали иқтисодӣ»-и Ф.Кэне – таҷрибаи нахустин дар таҳлили чараёни такрористехсоли чамъиятӣ	110
4. Ақидаҳои иқтисодии Анн Тюрго	115
 БОБИ 6. ПАЙДОИШИ ИҚТИСОДИ СИЁСИИ КЛАССКӢ. ПУРРА ТАШАККУЛЁБИИ НАЗАРИЯИ ИҚТИСОДИ ҲАМЧУН ИЛМ	121
1. Пайдоиши мактаби классикии иқтисоди сиёсӣ. Ақидаҳои иқтисодии У.Петти.....	122
2. Ташаккулёбии иқтисоди сиёсӣ ҳамчун илм. Таълимоти иқтисодии Адам Смит	129
3. Инкишофи назарияи меҳнатии арзиш. Ақидаҳои иқтисодии Давид Рикардо.....	141
4. Хизмати таърихии классикон дар ташаккулёбӣ ва инкишофи илми назарияи иқтисодӣ	148
 БОБИ 7. ТАЪЛИМОТИ ИҚТИСОДИИ МАРКСИСТӢ - МАРҲИЛАИ АНҚОМДИҲАНДАИ МАКТАБИ КЛАССИКИИ ИҚТИСОДИ	153
1. Ба вучудой ва марҳилаҳои инкишофи таълимоти марксистии иқтисоди сиёсӣ.....	154
2. Инъикос ва такмилёбии таълимоти иқтисодии марксистӣ дар «Капитал»-и К. Маркс.....	164
3. Саҳми Фридрих Энгельс дар ташаккул ва такмилёбии таълимоти иқтисодии марксистӣ.....	176
 АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА	184

Каримзода Облоназар

ИСТОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ

(Часть первая)

(на таджикском языке)

Тарроҳ *Ф. Раҳимов*

Хуруфчин *Ш. Сухробзода*

Ба чопаш 21.07.2012 имзо шуд. Апдозаи 60x84^{1/16}. Коғази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Гарнитураи Times New Roman Тj. Чузъи чопии шартӣ 11,75. Теъ-лоди нашр 500 нусха. Супориши №211.

ЧДММ “ЭР-граф”.

734036, Душанбе, кӯчаи Р. Набиев, 218.

Тел: +992 (37) 881-15-16. E-mail: r-graph@mail.ru.